islâm kaynaklarına göre

malazgirt savaşı

(metinler ve çevirileri)

prof. dr. faruk sümer ve prof. dr. ali sevim

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
XIX. SERİ – Sa. 3

İSLÂM KAYNAKLARINA GÖRE

MALAZGİRT SAVAŞI

(METİNLER VE ÇEVİRİLERİ)

Prof. Dr. FARUK SÜMER ve Prof. Dr. ALİ SEVİM

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1 9 7 1

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VII
GİRİŞ IX

TERCÜMELER (1 – 73)

İbnü'l-Kalânisî 1–2
İbnü'l-Ezrak 3–5
Ahbârü'd-devleti's-Selcukiyye 6–11

Sultanu'l-âzam Adududdevle Ebû Şucâ Alp-Arslan'ın yeniden Bizans İmparatoru Ermanus üzerine yürümesi ve onu tutsak alması 6

İbnü'l-Cevzî 12–17
Bundarî 18–22

Bizans İmparatoru'nun savaşa çıkması, bozguna uğraması, kahrolması ve tutsak alınmasının zikri 18

İbnü'l-Esîr 23–27

Bizans İmparatoru'nun Ahlat seferi ve tutsaklığı 24

Sıbt İbnü'l-Cevzî 28–40

Bizans İmparatoru Ermanus'un âkıbetinin zikri 39

İbnü'l-Adîm ..... 41–50 ve 51–54
İbnü'd-Devâdârî 55–59
Reşidü'd-Din 60–64
Aksaraylı Kerîmüddin Mahmud 65–66
Hamdullah-i Müstevfî 67
Mîrhond 68–73

GENEL DİZİN 75–79

METİNLER (3 – 69)

İbnü'l-Kalânisî 3
İbnü'l-Ezrak ..... 4 –5
Ahbârü'd-devleti's-Selcukiyye 6–10
İbnü'l-Cevzî 11–15
Bundârî 16–20
İbnü'l-Esîr 21–24
Sıbt İbnü'l-Cevzî 25–35
İbnü'l-Adîm ..... 36–44 ve 45–48
İbnü'd-Devâdârî 49–53
Reşidü'd-Din Fazlullah 54–59
Aksaraylı Kerimüddin Mahmud 60–61
Hamdullah-i Müstevfî 62
Mîrhond 63–69

ÖNSÖZ

Bu kitap *Malazgirt Savaşı'na* dair arapça ve farsça tarihî eserlerdeki metinler ile onların tercümelerinden meydana gelmiştir. Yayınlayanların bu çalışmayı yapmakta gözettikleri gaye, *Malazgirt Savaşı* hakkında müverrihlerin verdikleri bilgileri aydınlarımıza tanıtmak ve bu konu üzerinde araştırma yapmak istiyen mütehassıslara da yardımcı olmaktır. Zira metinleri yayınlıyanlar bu önemli konunun, teferruatı bir yana, esas meselelerinden bir çoğunun henüz aydınlatılmadığı görüşünde bulunmaktadırlar. Bu görüşü isbat etmek için bir misal verelim : Alp-Arslan, *Bizans* İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile *Selçuklu* ülkesine yürüdüğünü öğrenince bazı müverrihlerin yazdıkları gibi, *Haleb*'den *Âzerbaycan*'a mı döndü, yoksa *Musul* taraflarında mı kaldı? *Türk* hükümdarı *Âzerbaycan*'a döndü ise şu sorunun cevabını vermek lâzımdır. Alp-Arslan niçin ordusunu toplamak için ülkesinde kalmadı veya düşmanı orada beklemedi de kumandasındaki az bir kuvvetle *Bizans* İmparatorunu karşılamağa gitti? Verilmiş olan şu misal gibi, konu ile ilgili, çözülmesi gereken daha birçok meseleler vardır. Ancak bu meseleler üzerinde kesin sonuçlara varabilmek için, çağdaş *Bizans*, *Ermeni* vesair kaynaklardaki bilgilerin de toplanmasının gerektiğini söylemeliyiz. Sayıca pek çok olan *Bizans* tarihi mütehassıslarının, *Bizans* tarihi için bir dönüm noktası olan bu çok önemli konunun işlenmesini ihmal ettikleri bir gerçektir. Mamafih buna hayret etmemelidir. Bu ihmalin sadece *Malazgirt Savaşı*'na inhisar etmeyip *Türkler* ile ilgili bütün meselelere şamil olduğunu rahatça söylemek mümkündür. Bu yüzden de *Bizans* tarihi mütehassısları arasında *Malazgirt Savaşı*, *Anadolu*'nun fethi ve hattâ *Selçuklu–Bizans* münasebetleri üzerinde gerçekle ilgisi olmıyan birçok bilgi ve görüşler, hâlâ devam edip gitmektedir.

Malazgirt Savaşı ile ilgili *İslâm* kaynaklarına gelince, bunun incelenmesi epeyce bir zaman önce bir şarkıyatçı tarafından yapılmıştır. Gerçekten Prof. Cl. Cahen, bundan takriben 37 yıl önce, bizim metin ve tercümelerini sunduğumuz İslâm kaynaklarındaki bilgileri tet-

kik etmiş ve isabetli sonuçlara varmıştır[1]. Bu değerli incelemenin bugüne kadar Türkçe'ye çevrilmemiş olmasına esef edilebilir.

Malazgirt Savaşı ile ilgili *Türk* ilim adamlarının yaptıkları incelemelere gelince, bunların başında merhum Ord. Prof. M. H. Yınanç'ınki gelmektedir. M. H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi* adlı eserinde *Malazgirt Savaşı*'nı, gayri İslâmî kaynakları da kullanarak, incelemiş ve bu savaş ile ilgili eserlerin bir listesini de vermiştir[2]. M. H. Yınanç'dan sonra sırayla İ. Kafesoğlu[3], M. A. Köymen[4] ve O. Turan[5] aynı konuyu işlemişlerdir.

Kitabın ÖNSÖZ'ünü bir GİRİŞ takip etmektedir. Bu GİRİŞ'te, kitaba alınan metinlerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Yayınlayanlar aynı zamanda iktidarları nisbetinde bu metinlerin türkçeye doğru ve anlaşılabilir şekilde tercüme edilmesine çalışmışlardır. Bununla birlikte onların, muhtelif sebeplerle birtakım ibare ve cümlelerin tercümesinde yanılmış olmaları mümkündür. Yayınlayanlar, bu hususta kendilerini ikaz edecek olanlara müteşekkir kalacaklardır.

Ankara, 14 Temmuz 1971 F. Sümer – A. Sevim

[1] *La Campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes.* Byzantion, IX (1934), s. 613 - 642.

[2] *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri* (İstanbul Üniversitesi yayınları Nr. 240, Edebiyat Fakültesi, Tarih Zümresi Neşriyatı), İstanbul, 1944, s. 68 - 80.

[3] *Malazgirt*, İslâm Ansiklopedisi, VII, s. 242 - 248.

[4] *Selçuklu Devri Türk Tarihi.* Ankara, 1963, s. 264-287.

[5] *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (2. Baskı). İstanbul, 1969, s. 134-144.

GİRİŞ

Malazgirt Savaşı'na dair sunulan metinlerin hepsi muahhar eserlere aittir. Bunun sebebi çağdaş hiçbir *İslâm* müverrihinin eserinin bize kadar gelmemiş olmasıdır. Bununla birlikte bu metinlerden bir kısmı çağdaş kaynaklardan alınmış bilgileri ihtiva etmektedir. Onlardan bir kısmının hem yazılı, hem de şifahî rivâyetlere dayandığı görülür; birkaçı daha çok veya belki münhasıran şifahî rivayetlerden meydana gelmiştir; bazılarının da diğerlerinden alınmış olması muhtemeldir.

Fakat asıl teessüf edilecek husus, çağdaş kaynakların bize kadar gelmemiş olması değil, bu kaynakların verdikleri bilgilerin, konunun önemine nisbetle, tatmin edici olmaktan oldukça uzak bulunmalarıdır. Fazla olarak onlar arasında müphem ve mütenakız ifadelere de rastgelinir. Bunun en başta gelen sebebi, müverrihlerden hiçbirinin savaşta bulunmaması ve savaşta bulunanlardan da bize değerli bilgiler nakletmemeleri olsa gerektir. Halbuki arapça yazılmış tarihî eserlerde, geleneğe uyularak, bahsedilen olayların en küçük teferruatına bile önem verildiğini biliyoruz. Anlaşıldığına göre, çağdaş müverrihlerden bazılarının verdikleri bilgiler ise, esas itibariyle, Alp-Arslan'ın *Bağdad* ve diğer şehirlere gönderdiği *fetihnâme*lerdeki haberlere dayanmıştır. *Selçukluların* Tuğrul Bey, Alp-Arslan ve Melikşah zamanlarından meydana gelen en parlak devrini, doğrudan doğruya konu edinen eserlerin yazılmamış olmasını, gerçekten bir talihsizlik olarak vasıflamak yanlış bir görüş sayılmaz.

Aşağıdaki metinlerde müşterek birçok hususlar vardır. Bu müşterek hususların başlıcaları şunlardır :

1 — Savaş Cuma günü öğle namazı vaktinde başlamıştır.

2 — Bizans İmparatoru'nun askeri çok, buna karşılık Sultan'ın askeri pek azdır.

3 — Sultan, İmparatora barış teklifinde bulunmuştur.

4 — İmparatoru bir memlûk tutsak almıştır. Bu memlûk vücutça gösterişsiz, yani çelimsiz bir gençtir.

5 — Sultan, tutsak alınan İmparatora iyi muamelede bulunmuştur.

6 — Türk ordusunun eline çok miktarda ganimet geçmiştir.

Bütün metinlerdeki bu ortak hususları belirttikten sonra şimdi onların ayrı ayrı incelenmesine geçelim.

1 — İBNÜ'L-KALÂNİSÎ

1160 yılında doğduğu *Şam (Dımaşk)* şehrinde ölen bu müverrih, XII. yüzyılda *Suriye*'deki *Türk* beyleri ve onların *Haçlılar* ile mücadeleleri hakkında değerli bir eser bırakmakla beraber, *Malazgirt Savaşına* dair, görüleceği gibi, kısa bir bilgi vermiştir. Fakat asıl belirtilmesi gereken husus, bu kısa bilginin hemen hemen hiçbir değer taşımamasıdır. O derecede ki, İbnü'l-Kalânisî bize savaşın hangi ayda vuku bulduğunu dahi bildirmez. Bu böyle olmakla beraber sonraki bazı müverrihler İbnü'l-Kalânisî'nin *Malazgirt Savaşı*'na dair yazdıklarını aynen eserlerine almışlardır.

2 — İBNÜ'L-EZRAK

1116 yılında *Diyarbakır*'ın kuzey-doğusunda bugün *Silvan* denilen *Meyyâfârikin* şehrinde doğan İbnü'l-Ezrak'ın *Malazgirt Savaşı* hakkında verdiği bilgilerin çoğu veya hepsi şifahî rivâyetlere dayanmaktadır. Kaynakları yakından inceleyenlerin tasdik edecekleri gibi, olayların vukuundan takriben yüz yıl sonra toplanmış olan rivâyetlerin, umumiyetle mevsuk ve ehemmiyetli sayılabilecek bilgiler getirmedikleri bir gerçektir. İbnü'l-Ezrak'ın verdiği haberler de bu mahiyettedir. İbnü'l-Ezrak, savaşın hangi ayda olduğunu ve İmparatorun tutsak alındığını bile bilmiyor. Bundan başka *Ahlat*'ın ve hattâ *Malazgirt*'in bu savaş sonunda *Mervan-oğulları*'nın elinden çıktığını sanıyor. Buna karşılık müellifin, *Ahlat* ve *Malazgirt* halkından bir topluluğun, Musul'a gitmekte olan Sultan'a, İmparatorun yeniden gelmekte idiğini haber vermesi üzerine, Alp-Arslan'ın, yanında *Malazgirt* kadısı olduğu halde, *Erzen-Bitlis* yolu ile *Ahlat*'a vardığı hakkındaki sözlerinin doğruluğuna inanılabilir.

3 — AHBÂRU'D-DEVLETİ'S-SELCUKIYYE

Selçuklu tarihi hakkında en önemli kaynaklardan biri olan bu eser, aynı zamanda *Malazgirt* savaşı üzerinde de değerli bilgiler vermek-

tedir. *Ahbâr*, İsfahanlı İmadüddin ve İbnü'l-Esîr'in eserleri ile, konunun birçok ana-meseleleri üzerinde aynı bilgileri veren müstakil bir gurup teşkil ederler. Bu üç eserde Alp-Arslan'ın *Haleb*'den *Âzerbaycan*'a döndüğü ve düşmanı oradan karşılamağa gittiği söylenir[1]. Yine bunlarda *Bizans* ordusunun, *Rum*, *Ermeni*, *Peçenek*, *Guzz (Oğuz)* ve *Frenk* olmak üzere, muhtelif kavimlere mensup askerlerden müteşekkil bulunduğu kaydedildikten sonra, sayısının 300 bin[2], *Türk* ordusunun ise 15 bin atlıdan meydana geldiği yazılır. Aynı eserlerde Sultan'ın, İmparator'a barış teklif ettiği, Alp-Arslan'ın imamı Fakih Buhara'lı Ebû Nasr Muhammed'in Sultan'a Cuma günü savaşması tavsiyesinde bulunduğu, savaş esnasında bir toz bulutunun yükseldiği bildirilir. Her üç eserde, bu müşterek haberlerin yanında[3] birbirlerinde olmayan ve bazıları başka eselerde bulunan bilgiler de görülür.

Ahbâr'da, başka hiçbir kaynakda görülmeyen bir haber vardır ki, bu da *Bizans* ordugâhının hendekle çevrili olduğudur. Hattâ düşman ordugâhının hendekle çevrili olduğunu gören Alp-Arslan: "Eminim ki, onlar yenileceklerdir. Çünkü sayılarının çok olmasına rağmen hendek kazmaları, onların korkaklıklarına delâlet eder" demiştir. Romanos Diogenes'in ordugâhının hendekle çevrilmiş olduğu Bizans kaynakları tarafından da kaydedilmiştir. Yine *Ahbâr*'da Alp-Arslan'ın savaşı kazanması için halife el-Kaim Biemrillâh tarafından Muslâyâ-oğlu Ebû Saîd'e yazdırılarak hatiplerin cuma günü minberlerde okumaları maksadıyla yayınlanan dua metninin bir sureti de vardır ki buna ancak İbnü'l-Adîm'in *Buğye*'sinde rastlanır. *Ahbâr*'da halife'nin, tantanalı ünvan ve lakablar ile bir mektup göndererek kazandığı zaferden dolayı Alp-Arslan'ı tebrik ettiği de anlatılır. Yine aynı eserde, *Malazgirt Zaferi* ile ilgili, Alp-Arslan'ın gayret ve himmetini ifade eden şifahî bir rivâyet te bulunmaktadır.

Alp-Arslan'dan 100 - 150 yıl sonra *İran*'da ona ve onun kazan-

[1] *Ahbâr*'da *Hoy* ve *Selmas*, İbnü'l-Esir'de *Hoy* ve İmadüddin de yalnız *Âzerbaycan* deniliyor.

[2] Yalnız İbnü'l-Esîr'de 200 bin deniliyor.

[3] *Ahbâr* ve İbnü'l-Esîr'de Alp-Arslan'ın atının kuyruğunu bizzat kendi eliyle bağladığı, İmadüddin'de ise atının kolanını sıkıştırdığı söylenir. Alp-Arslan'ın *Türk* geleneğince atının kuyruğunu bağlaması İbnü'l-Cevzî ve Sıbt'da da zikredilmiştir. İbnü'l-Esîr ayrıca Alp-Arslan'ın savaş günü ak elbise giydiğini de ilâve eder.

dığı bu zafere dair destanîleşmiş rivâyetlerin yaşadığını, o zamanlarda yazılmış eserler bize göstermektedir [4].

4 — İbnü'l-Cevzî

İbnü'l-Cevzî'nin *Malazgirt Savaşına* dair verdiği bilgi, görüleceği gibi, torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'dekinden daha az tafsilâtlıdır. Sıbt İbnü'l-Cevzî'deki *Malazgirt Savaşı* ile ilgili bahsin, Alp-Arslan ile çağdaş bir müellif olan Garsu'n-ni'me Muhammed b. Hilâl es-Sâbî'nin eserinden alındığını biliyoruz. Buna göre İbnü'l-Cevzî'nin de aynı kaynağı kullanılmış olduğu anlaşılıyor. İbnü'l-Cevzî, savaşın vuku bulduğu günü doğru olarak veren iki müverrihten biridir (diğeri Sıbt İbnü'l-Cevzî'dir). Bu müellif aynı zamanda *Bizans* ordusunda *Oğuzlar'ın* bulunduğunu ve bunların 15 bin kişi olduğunu söyler ki, bu ifade Sıbt'da görülmez. Daha önce ifade edildiği gibi, *İslâm* müverrihlerinden bir kısmı Bizans ordusunda *Oğuzlar'ın* (onlarda *el-Guzz*) bulunduğunu yazarlar ise de onların veya onlardan bir bölüğün *Selçuklu* ordusuna katıldıklarından bahsetmezler. *Bizans* müverrihi Attaliates, *İskit* adiyle zikrettiği *Oğuz* ve *Peçeneklerin* şekilce *Selçuklular'a* benzediğini kaydetmektedir ki, bu sözler her iki *Türk* topluluğunun *Orta-Asya*'dan getirdikleri millî kıyafetlerini muhafaza ettiklerini göstermektedir [5]. Adıgeçen *Bizans* müverrihi *Oğuz* ve *Peçenekler*'den bir kısmının, başları Tamış ile birlikte savaştan önce *Türk* ordusu saflarına geçtiğini yazar. Urfalı Mateos ise bunun, Attaliates'in yazdığı gibi, kısmî bir geçiş değil, toptan bir katılma olduğunu bildirir [6]. *Oğuz* ve *Peçenekler'in* soydaşlarına katılmalarını, *Bizans* ordusunun yenileceğini anlamaları ile izah etmek için, elimizde hiçbir delil yoktur. Böyle bir durumda onlar kaçmak suretiyle pek âlâ kendilerini felâketten kurtarabilirlerdi. Bu sebeple *Oğuz* ve *Peçenekler'in*, soydaşlarının saflarına geçmelerinde kavmiyetçilik şuuru âmil olmuş olabilir.

[4] Cüzcanî'nin naklettiği rivayet de bunlardan biridir (*Tabâkat-i Nâsırî*, yayınlayan Abdülhayy Habibî. Kâbil, 1340 Ş., I, s. 298 - 299).

[5] Bu vesile ile Alp-Arslan'ın *Haleb*'i kuşattığı esnada şehrin hâkimi Mirdasoğlu Mahmud'un Sultanı memnun etmek için *Oğuz* kıyafetinde huzuruna çıktığını kaydedelim. Bu husus, *Oğuzlar'ın* dikkati çeken, kendilerine has bir kıyafetleri olduğunu gösteriyor. Fakat bu kıyafet hakkında maalesef hiçbir bilgiye sahip değiliz.

[6] Türkçe tercümesi H. D. Andreasyan (T. T. K. yayınları, Ankara, 1962), s. 143.

5 — BUNDARÎ

Görüleceği gibi, metin ve tercüme bu müellifin adını taşıyorsa da Bundarî'nin rolü, 1200-1201 yılında ölen İsfahanlı İmadüddin'in *Selçuklu* tarihine dair olan eserini, nisbeten daha az süslü bir üslûpla kısaltmasından ibarettir. Gerçekten keskin zekâsı yanında sağlam ve geniş bir bilgi ve kültüre sahip bulunan İsfahanlı İmadüddin eserlerini, zamanının, edebî kültüre sahip aydınlarının bile anlamakta güçlük çektikleri bir üslûp ile yazmıştır. Bu böyle olmakla beraber İmadüddin, bize devam edip gelen secîli, istiâreli ve teşbihli sözleri arasında, bazıları müşküllerimizi çözen, değerli bilgiler verir. Bu sebeple araştırıcılar mühim kayıtlar elde etmek ümidi ile onun eserlerini sabırla mütalâa ederler.

Ahbârü'd-devleti's-Selcukiyye'den bahsederken söylediğimiz gibi, bu eser ile İmadüddin ve İbnü'l-Esîr konuya ait bazı mühim meseleler üzerinde aynı bilgileri verirler. Bu müellifler hangi kaynağa dayanıyor, yahut İmadüddin verdiği bilgileri hangi kaynaktan aldı? Şimdiki durumda bizim için bu hususta kuvvetli bir tahminde bile bulunmak mümkün değildir.

İmadüddin'de, diğer iki eserde *(Ahbâr ve İbnü'l-Esîr)* olmıyan birkaç dikkate değer haber vardır. Bunlardan biri, *Ahlat* şehri kumandanının Türk Sandak olduğu ve *Bizans* İmparatorunun, adıgeçen şehri elde etmek için gönderdiği 20 bin kişilik bir kuvvetin onun tarafından yenildiğidir. *Ahlat* yakınında iki taraf arasında bir öncü savaşı olduğundan hemen bütün kaynaklarda bahsedilir. Ancak Sandak'ın adı ve onun *Ahlat* kumandanı olduğuna değinilmez. *Bizans* kaynakları da İmparatorun *Ahlat*'a Joseph Trachaniotes kumandasında mühim bir kuvvet sevk ettiğini yazarlar[7]. Diğer bir haber de *Malazgirt* ovasında iki tarafın öncüleri arasında, *Türklerin* galebesi ile sonuçlanan bir savaşın vuku bulduğudur ki, *Bizans* kaynakları da İmadüddin'in sözlerini teyiden bu öncü savaşından bahsederler[8].

İmadüddin, *Malazgirt* ovasına gelen Alp-Arslan'ın bir ırmağın kıyısına konduğunu kaydettikten sonra ordusunu dört bölüğe ayırıp bunları pusuya yerleştirdiğini yazar ki, bunun da doğruluğundan asla şüphe edilmemelidir[9]. Alp-Arslan'dan, tamamen atlı ve atları üzerinde

[7] Meselâ NICÉPHORE BRYENNIOS (Fransızca tercüme H. Grégoire). Byzantion, XXIII (1953), s. 489.

[8] Aynı müellif, s. 489-490.

[9] Nicéphore Bryennios da (s. 492) İmadüddin'i teyid ediyor.

yağmur bulutları gibi ok yağdıran, son derecede hareket kabiliyetine sahip ordusuyla pusu kurup düzmece bir çekilme, çevirme ve sonra şiddetli bir hücumla sona eren meşhur *Orta-Asya* savaş tâbiyesini uygulaması beklenirdi.

Aynı müellif Sultanın tutsak alınan İmparatoru *Âzerbaycan*'a götürüp oradan ülkesine gönderdiğini söylüyor ki, bunun doğruluğuna inanmak güçtür.

6 — İbnü'l-Esîr

Ortaçağ *İslâm* âleminin en büyük müverrihlerinden biri olan İbnül Esîr, *Selçuklular*'ın menşe'i, *Selçuklu devletinin* kuruluşu ve bu devletin gelişmesine dair tafsilâtlı ve değerli bilgiler verdiği halde, *Malazgirt Savaşı* hakkında yazdıklarının çoğu *Ahbâr* ve İmadüddin'deki haberlerin muhtasar bir şekli olarak görülüyor; verdiği diğer haberler ise İbnü'l-Cevzî'dekilerin aynıdır. İbnü'l-Esîr, Alp-Arslan'ın *Bizans* İmparatoru ile 50 yıllık bir barış yaptığını yazmaktadır ki, buna da biç bir eserde rastgelinmez.

7 — Sıbt İbnü'l-Cevzî

Sıbt İbnü'l-Cevzî, bize *Malazgirt Savaşı* hakkında en tafsilâtlı ve en değerli bilgileri veren müverrihtir. Yukarıda (Nr. 4'de) adıgeçen İbnü'l-Cevzî'nin torunu olduğu için Sıbt İbnü'l-Cevzî denilen müverrihin, 1257 yılında ölmesine rağmen *Malazgirt Savaşı*'na dair tafsilâtlı ve değerli bilgiler vermesi, daha önce de belirtildiği gibi, Alp-Arslan ile çağdaş Garsu'n-ni'me Muhammed b. Hilâles-Sâbî'nin (ölümü 1088) eserini aynen kendi kitabına aktarmasından ileri gelmektedir. GİRİŞ'te kendilerinden bahsedilmiş ve bahsedilecek müellifler arasında, verdiği haberlerin kaynağını emin olarak bildiğimiz tek müverrih de Sıbt İbnü'l-Cevzî'dir. Böylece biz onun kitabında Garsu'n-ni'me'nin satırlarını okuyor ve karşımızda bu müellifi görüyoruz.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgilerin tafsilâtlı ve değerli olması, başlıca iki hususta ileri gelmektedir. Birincisi müellifin, kaynağındaki bilgileri aynen kitabına geçirmesi, ikincisi de kaynağının güvenilir bir eser olmasıdır. Gerçekten Garsu'n-ni'me halifenin *İnşâ Divanı*'nda görevli olduğu için, haberleri kolay ve mevsûk olarak elde etmek imkânına sahip idi; savaşa dair verdiği haberlerin mühim bir

kısmını, Alp-Arslan'ın halifeye gönderdiği *Fetihnâme*'den aldığı anlaşılıyor. Garsu'n-ni'me'nin verdiği bilgiler, her ne kadar değerli iseler de yine birçok bakımlardan bizi tatmin etmekten uzaktır. Meselâ o, Alp-Arslan'ın *Haleb*'den *Âzerbaycan*'a döndüğünü yazmıyorsa da ilk önce nereye geldiğini de söylemiyor. Garsu'n-ni'me bu hususta : "Sultan, asker toplamak için ülkesine dönmeyi uygun bulmadı. Çünkü bu, bir bozgunluğu ifade edebilirdi" demekle iktifa ediyor. Yine aynı eserde, *Bizans* ordusu hakkında verilen rakam ne kadar mubalâğalı ise, *Türk* ordusunun sayısı ile ilgili sözler de o kadar gerçekten uzaktır.

Alp-Arslan'ın, savaş günü yay ve okunu atıp eline topuzunu aldığı, askerlerinin de aynı şeyi yaptıkları kaydı, Sıbt'da olduğu gibi, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr (kılıcı da ilâve ediyor) ve *Ahbâr*'da (topuz yerine kılıç diyor) da görülür. Bu, gerçekten hayret edilecek ifadedir. Bu ifadeye dayanarak *Türk* ordusunun millî silâhı olan okun, bu savaşta kullanılmadığını iddia etmek, hiç bir suretle mümkün olamaz. Kaldı ki, *Bizans* kaynakları, beklenildiği gibi, *Türkler*'in bu savaşta bilhassa oklarından ve onun tesirinden bahsederler. Ancak Alp-Arslan ile en yakın maiyyetinin ok ve yayı atıp topuz kullandıkları belki kabul edilebilir. Bu da, ihtimal düşmandan yüz çevirmemek veya onu yok etmek gibi, kesin bir kararı ifade etmek için yapılmış olabilir.

8 — İBNÜ'L-ADÎM

Haleb'li meşhur müverrih İbnü'l-Aḍîm (ölümü 1260) *Haleb*'de yaşamış veya *Haleb*'e uğramış tanınmış şahsiyetlerin haltercümelerine ait *Buğyetü't-taleb* adlı eserinde Alp-Arslan hakkında tafsilâtlı bilgi vermiştir. İbnü'l-Adim bu bilgileri muhtelif kaynaklardan derlemiştir. Alp-Arslan'ın şahsiyetiyle ilgili olduğu için kitabımızda bu bilgilerin metin ve tercümeleri verilmiştir. İbnü'l-Adîm bu arada Ebû Gâlib'in eserinden *Malazgirt Savaşı* ile ilgili haberler nakletmiştir. Ebû Gâlib XII. yüzyıl müverrihlerinden olup *Irak*'dan *Suriye*'ye göç etmiştir; fakat eseri bize kadar gelememiştir.

İbnü'l-Adîm, Ebû Gâlib'den naklen halifenin, Alp-Arslan'ın savaşı kazanması gayesiyle, hatiplerin minberlerde okumaları için yayınladığı dua metnini vermektedir ki bu, *Ahbâr*'dakinin aynıdır. Dua metninden sonra gelen haberler ise İbnü'l-Esîr'dekilerden daha az tafsilâtlıdır.

İbnü'l-Adîm yine aynı eserinde müellifi meçhul bir eserde okuduğunu söyliyerek İbnü'l-Kalânisî'deki bilgileri de vermiştir.

Aynı müellif *Zübdetü'l-haleb min tarihi Haleb* adlı öteki eserinde *Malazgirt Savaşına* dair daha tafsilâtlı bilgi vermekte ise de bu bilgi İsfahanlı İmadüddin'in eserindekinin hemen tamamen aynıdır. Hulâsa, İbnü'l-Adîm'in her iki eserinde *Malazgirt zaferiyle* ilgili olarak verdiği bilgiler, İbnü'l-Kalânisî'yi istisna edersek, *Ahbâr* ile İbnü'l-Esîr ve İmadüddin tarafından anlatılanlardan farksızdır.

9 — İBNÜ'D-DEVÂDÂRÎ

XIV. yüzyıl *Memlük* devri müverrihlerinden biri olan İbnü'd-Devâdârî'nin konumuzla ilgili metni Sıbt İbnü'l-Cevzî'dekinin aynıdır. Biz bu metni, teferruatta da olsa bazı hususlarda, Sıbt'daki haberlerin tamamlanmasına yardım eder ümidiyle kitaba almış ve tercümesini yapmıştık. Şimdi bu hususu daha yakından tetkik edince bu ümidin de tahakkuk etmediği görülmüştür.

Farsça metinlere gelince bunlar, Reşidüddin'in *Câmiü't-tevârih*'i, Aksaraylı Kerimüddin Mahmud'un *Müsameretü'l-ahbâr*'ı, Hamdullah-i Kazvinî'nin *Tarih-i Güzîde*'si, Mîrhond'un *Ravzatu's-safa*'sından alınmış dört metinden ibarettir.

Konumuzla ilgili farsça metinlerde destanî unsurlara rastgelinmektedir. Bu husus olayın, farsça eserlerin müellifleri tarafından oldukça geç bir zamanda tesbit edilmesi ile ilgili olsa gerektir. Yani *Malazgirt zaferi* bazı destanî unsurlar kazandıktan sonra yazılmıştır.

Farsça metinlerde müşterek olan hususlardan biri, arapça yazılmış eserlerde *Bizans* İmparatorunu tutsak alan memlük için, vezir Nizamülmülk'e isnat edilen: "bırakınız, belki İmparatoru tutsak alır" sözünü Alp-Arslan'ın söylediğinin yazılmasıdır. Onlarda bu memlükün *Rum* asıllı olduğu belirtilir. Hattâ görüleceği gibi, Hamdullah-i Kazvinî bize bu memlük'ün adını bile verir. *İran* müverrihlerinin, *Bizans* İmparatorunu tutsak alan memlükün, *Rum* asıllı olduğuna dair sözlerine inanılabilir. Çünkü *Anadolu*'ya yapılan akınlar sonucunda tutsak alınan *Rum* ve *Ermeni* asıllı genç çocuklardan askerliğe elverişli olanlar eğitilerek *hassa* ordusuna alınıyorlardı. Hattâ zamanla bunların sayısı *Türkler'in* kıskançlığını çekecek derecede çoğalmış ve Melikşah devrinde ordudan kovulmalarına sebep olmuştur. Bu *Rum* ve *Ermeni* asıllı kölelere *Türk* terbiyesi veriliyor ve türkçe adlar konuluyordu.

10 — Reşidüddin

Câmiü't-tevârih'in *Selçuklular* bölümündeki *Malazgirt Savaşı* ile ilgili bahis, arapça eserlerde gördüğümüz bazı ifadelerle şifahî rivâyetlerden meydana gelmiştir. Pek muhtemeldir ki, bu haberler aynen bu şekilde müverrihe intikâl etmiştir.

Reşidüddin'deki *Malazgirt Savaşı* ile ilgili ilk kısım, İmadüddin'dekine benziyor. Yani *Bizans* İmparatoru, Sultan Alp-Arslan devrinde 300 bin atlı ile sefere çıkmış, bunu duyan Sultan da Nizamülmülk'ü ve Terken Hatun'u *Tebriz*'de bırakıp 15 bin atlı ile *Ahlat*'a yollanmıştır. *Ahlat* ile *Erzurum* arasında iki ordu karşılaşmış, Sultan, askeri az olduğundan, barış teklifinde bulunmuş ise de Ermanus: "Barışı *Rey*'de yaparız" diyerek Alp-Arslan'ın teklifini reddetmiştir.

Bundan sonra Alp-Arslan'ın 100 atlı ile çıktığı avda *Bizanslılar*'a tutsak düştüğü, fakat *Bizanslılar*'ın tutsak aldıklarının Sultan olduğunun farkında olmadıkları ve bundan dolayı vezir Nizamülmülk'ün aldığı bir tedbirle tutsaklıktan kurtarıldığı anlatılır. Aynı bahisde, Alp-Arslan'ın başlıca emîrleri olarak Danişmend (diğer bir yerde Melik Muhammed Danişmend), Artuk, Saltuk, Mengücük, Çavlı ve Çavuldur'un adları geçiyor. Hattâ Alp-Arslan'a, İmparatorla cuma günü, namaz vaktinde savaşmayı, Melik Muhammed Danişmend tavsiye etmiştir. Böylece *Câmiü't-tevârih*'de, Alp-Arslan'ın memlük emîrlerinin yerini *Türkmen* beylerinin aldıkları görülüyor. Vâkıa bu isimlerin, daha sonraki siyasî duruma bakılarak zikredilmiş oldukları anlaşılıyor ise de bu husus, adıgeçen beylerin savaşta bulunmadıklarına delâlet etmez. Bu beylerden Çavuldur, Çavuldur Çaka şeklinde *Danişmend-nâme*'de de geçmekte olup onun, *Anadolu*'nun fethinde mühim bir rol oynamış beylerden biri olduğu muhakkaktır.

Şimdiye kadar incelediğimiz metinlerden en tafsilâtlı olanının *fetihnâmeye* dayandığını görmüştük. Bu durumda biz, bazı meselelerin hallinde tarihî olayların akışını gözönüne almak zorundayız. Savaş esnasında Alp-Arslan'ın buyruğunda 15-20 bin kişilik bir kuvvetin bulunduğuna dair güvenilir kaynaklarımızdaki ifadeler hiçbir surette kabul edilemez. Muhakkak ki, Alp-Arslan'ın ordusu 30-40 bin ve belki de 50 bin kişiden az olmayıp bunun, ezici çoğunluğunu da *Oğuz* yahut *Türkmen* kuvvetleri teşkil ediyordu. Bu sebeple fetihten önce, fethi müteakip faaliyette bulunan Afşin ve Sandak'dan başka Artuk, Saltuk, Tutuk, Mengücük, Çavuldur (Çaka), Çavlı,

Kapar ve diğer *Türkmen* beylerinin savaşta bulundukları muhakkaktır. Memlük menşe'li *Türk* emîrlerinden de Sav-Teğin, Gevher-Âyin ve Ay-Teğin'in savaşa katıldıklarını biliyoruz.

Reşidüddin, imparatorun ülkesine dönmek şartı ile her gün Sultan'ın hazinesine 1000 altın vermeyi, 10 bin iyi yetişmiş asker göndermeyi ve tutsakları salıvermeyi taahhüt ettiğini yazıyor ve savaşın 463 yılı Rebiülevvel ayında (Aralık-Ocak 1070/71) vukuu bulduğunu söylüyor. Aynı müellif, imparatorun vergi göndermeyi geciktirdiği için Sultan'ın beylere, *Bizans* içlerine yürümeleri emrini verdiğini de yazmaktadır. Bütün bunlar sonraki duruma bakılarak yapılmış istidlâllerdir.

11 — Aksaraylı Kerîmüddîn Mahmud

Bu müelliften konumuzla ilgili zengin bir *Anadolu* rivâyeti beklenirdi. Fakat *Aksaraylı İran* müelliflerinin yazdıklarının kısa ve az değişmiş bir şeklini anlatmaktadır.

12 — Hamdullah-i Müstevfî

Hamdullah-i Müstevfî'nin anlattıkları da kısa ve ehemmiyetsiz haberlerdir. Yalnız adıgeçen müellif bize, *Bizans* imparatorunu tutsak alan *Rum* asıllı memlük'ün adını veriyor. Bu isim, eserin *Tahran* baskısında Elfakşut (الفقشت) şeklinde görülür. Bu kelimenin aslında türkçe-bazı misâlleri olduğu gibi-El-Kavşut olması muhtemeldir.

13 — Mîrhond

Mîrhond, metnini inceleyeceğimiz sonuncu müelliftir. Mirhond'da da tarihî bilgiler, şifahî rivâyetler ile karışık bir halde bulunmaktadır.

Mîrhond, imparatorun ordusunun 300 bin kişi olduğunu, Sultanın, az bir askeri bulunmasına rağmen düşmanı karşılamağa gittiğini, *Bizans* ordusunun çokluğu karşısında, ordusunun maneviyatını kuvvetlendirecek sözler söylediğini yazdıktan sonra, ordu kumandanı Sav-Teğin'in Alp-Arslan'ın buyruğu üzerine, imparatora elçi gönderip baç ve haraç vermesi karşılığında barış yapılması için Sultan'a ricada bulunacağını bildirdiğini ve imparatorun bunu hiddetle reddettiğini söyler. Cuma günü, öğle namazı vakti savaş başladığında cehennem ateşi gibi kavurucu bir yelin *Müslümanlar* üzerine estiğini gören Alp-

Arslan'ın, Tanrı'ya yakarışta bulunması sonucunda yelin yön değiştirdiğini kaydeden müellifimiz, Sultanın bizzat düşmanla çarpışmasından dolayı emîrlerden Ay-Teğin'in hükümdarın hayatını bizzat tehlikeye atmamasını rica ettiğini, Alp-Arslan'ın da düşmanı yenmedikçe bizzat çarpışmadan vazgeçmiyeceğini söylediğini anlatır. Düşman ordusunun yenilmesi ve imparatorun tutsak alınmasından sonra Mîrhond "Düşmanlığın dostluğa, sevginin dünürlüğe müncer olduğunu ve imparatorun kızının Alp-Arslan'ın oğlu Melik-Arslan ile evlendirildiğini yazar. *Malazgirt* savaşından bahseden bir *Norman* şâiri de Sultan ile imparator arasında böyle bir dünürlükten bahseder. Yalnız *Norman* şâiri Mîrhond'un aksine, Alp-Arslan'ın kızını Romanos Diogenes'in oğluna vermeyi vaad ettiğini söyler[10]. Ancak her iki müellifin sözlerinin de gerçekle alâkası olmadığı malûmdur.

Mîrhond, bundan sonra Alp-Arslan'ın ava çıktığı esnada *Bizanslılar* tarafından tutsak alındığına ve Nizamülmülk tarafından kurtarıldığına dair Reşidüddin'de gördüğümüz hikâyenin pek az değişik şeklini anlattıktan sonra Alp-Arslan'ın eline geçirdiği zengin ganimeti *Rey* kalesine gönderdiğini, kale kumandanı Ahmed'in bunun muhafazası ile görevlendirip oğlu Melikşah'a itaatta bulunmasını vasiyet ettiğini söyliyerek bu bahse son verir. Ayrıca Mîrhond, İbnü'l-Cevzî ve Sıbt gibi, Alp-Arslan'ın ülke ve şehirlere *fetihnâmeler* göndererek kazandığı zaferi bildirdiğini kaydeder. Ancak müellifimizin adıgeçen eserlerden faydalanmamış olduğu anlaşılıyor.

Mîrhond'da dikkatimizi çeken bir husus, Alp-Arslan'ın Romanos Diogenes'e barış teklifini kumandanlarından Sav-Teğin vasıtasiyle yapmış olmasıdır. Sav-Teğin, Alp-Arslan'ın en ünlü kumandanlarından biri olup onun bütün seferlerinde bulunmuş ve büyük başarılar kazanmıştır. Sav-Teğin'in, Melikşah devrinde de mevki ve itibarını muhafaza ettiğini biliyoruz; öldüğü vakit muazzam bir servet bırakmıştır.

Sav-Teğin, Gevher-Âyin gibi, hadım emîrlerden olup *Sarhang* (yani kumandan) ünvanını taşıyordu. Kendisini çok defa *Selçuklu* ordusunun öncü kuvvetleri kumandanı olarak görüyoruz. *Bizans* müverrihi Nicéphore Bryiennios *Türk* ordusunun önemli bir kısmına kumanda edenin Tarang adını taşıdığını ve bu kumandanın hadım

[10] MATHIEU, M., *Une source négligée de la bataille de Mantzikert.* Les "Gesta Roberti Wiscardi"de Guillaume d'Apulie, Byzantion, XX (1950), s. 92.

olduğunu yazar[11]. Bu sebeple buradaki Tarang'ın *Sarhang* kelimesinin değişmiş bir şekli olması ve *Bizans* müverrihinin Tarang adıyla Sarhang Sav-Teğin'i kasdetmiş bulunması muhtemeldir.

SONUÇLAR

Yayınlamış olduğumuz *Malazgirt Savaşı* ile ilgili en tanınmış arapça ve farsça metinler üzerinde yapmış olduğumuz bu araştırmalardan anlaşılacağı üzere, şu sonuçlara varılmıştır :

Bu metinler içinde en mühimleri Sıbt İbnü'l-Cevzî'ninki ile İsfahanlı İmadüddin'ninkidir. Sıbt'ın metni de söylendiği gibi, 1088'de ölen Garsu'n-ni'me Muhammed b. Hilâl es-Sâbî'nin eserinden aynen aktarılmıştır. İbnü'l-Cevzî'ninki ise yine Garsu'ni-me'den aktarılmış olmakla beraber bu aktarma kısaltılarak yapılmıştır. İbnü'd-Devâdârî'nin metni ise Sıbt'takinin bir kopyasıdır.

İsfahanlı İmadüddin'in kaynağı meçhuldür. Akla bazı isimler gelmekle beraber bu hususta bir tahminde bile bulunmaktan çekiniyoruz. Esasen böyle bir tahmin bize hiçbir fayda sağlamıyacaktır. *Ahbâr*, İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Adim'in metinleri de İmadüddin'inkinin, bazı farklarla, aynıdır. İmadüddin'ninkini kullanılırken bilhassa *Ahbâr*'ı ihmal etmemeliyiz.

Diğer metinlere gelince, onlar için burada yeniden söz söylemeye lüzum görmüyoruz.

[11] S. 492.

BİBLİYOGRAFYA

Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye. Yay. M. İkbal. Lahor 1933. Çev. Necati Lugal. Ankara 1943. = T. T. K. Yayını.

AKSARAYÎ : *Müsâmeratü'l-ahbâr ve Müsayeretü'l-ahyâr.* Yay. Osman Turan. Ankara 1943 = T. T. K. Yayını.

AMEDROZ, H. F.: *Marvanid dynasty at Mayyafariqin* = JRAS (1902-1903).

BRYENNIOS, N. : Çev. H. Grégoire. Byzantion XXIII (1953).

BUNDÂRÎ : *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra.* Çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul 1943 = T. T. K. Yayını.

CAHEN, Cl. : *La Campagne de Mantzikert d'aprés les sources musulmanes.* Byzantion IX (1934).

CAHEN, CL. : *La Syrie du Nord,* Paris, 1940.

CAHEN, CL. : *The Historiography of the Seljuqid period* (Historiens of the Middle East, 1962).

CAHEN, CL. : *La prémiere pénétrotion Turque en Asie Mineure.* Byzantion XVIII (1946 - 1948).

DOZY, R. : *Suplement aux Dictionnaires Arabes.* Paris 1927. Cilt I-II.

HAMDULLAH-i MÜSTEVFÎ : *Tarih-i Güzide.* Yay. Abdülhüseyn-i Nevâî, Tahran 1339 Ş.

HONIGMANN, E.: *Bizans Devletinin Doğu Sınırı.* Çevr. Fikret Işıltan. İstanbul 1970.

HOUTSMA, M. TH. : *Recueil de Textes relativs à l'Histoire des Seldjoucides.* Leiden 1886, II.

İBNÜ'L-ADÎM : *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb.* Yay. S. ed-Dehhân. Dımaşk 1954. Cilt II.

İBNÜ'L-ADÎM : *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb.* Alp-Arslan maddesini Yay. Ali Sevim = Belleten XXX, 118 (1966).

İBNÜ'L-CEVZÎ : *Kitabü'l-muntazam ve Multakâtü'l-multazam fî Ahbâri'l-mülûk ve'l-ümem.* Haydarâbâd 1358. VIII.

İBNÜ'D-DEVÂDÂRÎ : *Kenzü'd-dürer ve Câmiü'l-gurer.* Yay. Salâhüddin el-Münecced. Kahire 1961. Cilt VI.

İBNÜ'L-ESÎR : *el-Kâmil fi't-tarih.* Yay. C. J. Tornberg. Beyrut 1966. Cilt X.

İBNÜ'L-EZRAK : *Tarihü Meyyafârikîn ve Âmid.* British Museum Or. 5803. P. 23694. Mervanlılar kısmını Yay. B. A. Avad, Kahire 1959.

İBNÜ'L-KALÂNİSÎ : *Zeylü Tarihi Dımaşk.* Yay. H. F. Amedroz. Leyden 1908,

İslâm Ansiklopedisi, "*İbnü'l-Cevzî*" maddesi.

İslâm Ansiklopedisi, "*İbnü'l-Esîr*" maddesi.

İslâm Ansiklopedisi, "*Kemâlüddin*" maddesi.

İslâm Ansiklopedisi, "*Hamdullâh-i Müstevfi*" maddesi.

İslâm Ansiklopedisi, "*Mirhond*" maddesi.

İslâm Ansiklopedisi, "*Malazgirt muharebesi*" maddesi.

KÖYMEN, M. A. : *Selçuklular Devri Türk Tarihi.* Ankara 1963.

KURAT, A. N. : *Peçenek Tarihi.* İstanbul 1937.

MATHIEU, M. : *Une source négligée de la bataille de Mantzikert.* Les "Gesta Roberti Wiscardi"de Guillaume d'Apulie. = Byzantion XX (1950).

MÎRHOND : *Ravzatü's-safa.* Luknov 1932.

el-Mu'cemü'l-müfehres li'l-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim. Yay. M. E. Abdülbâki. Kahire 1378.

OSTROGORSKY, G. : *Geschichte des Byzantinischen Staates.* München 1963.

REŞİDÜDDİN : *Câmiü't-tevârih.* Yay. Ahmet Ateş. Ankara 1960, Cilt 2, cüz 5 = T. T. K. Yayınları.

SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ : *Mir'âtü'z-zeman fi tarihi'l-âyan.* (Selçuklularla ilgili kısımları yay. Ali Sevim). Ankara 1968. = D. T. C. Fakültesi Yayınları.

SÜMER, FARUK : *Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları).* Ankara 1967. = D. T. C. Fakültesi Yayınları.

TURAN, OSMAN : *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti.* İstanbul 1969.

URFALI MATEOS : *Vekayinâme* (952 - 1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136 - 1162). Çev. H. D. Andreasyan. Notlar : E. Dulaurier ve M. H. Yınanç. Ankara 1962 = T. T. K. Yayınları.

YINANÇ, M. H. : *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun fethi.* İstanbul 1944.

İBNÜ'L-KALÂNİSÎ

Zeylü Tarihi Dımaşk

(S. 99)

Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed İbnü'l-Kalânisî et-Temimî, *Şam*'daki büyük ailelerden birine mensuptur. Medrese tahsilinden sonra Türk Börüler Hânedanı devrinde idarecilik mesleğine girmiş, *Muhabere Dairesi* (Divanü'r-Resâil) başkanı olduktan sonra da iki defa *Şam* şehri reisi olmuştur. Uzun bir ömür geçirdiği anlaşılan müellif 1160 yılında, doğduğu şehir olan *Şam*'da vefat etmiştir.

İbnü'l-Kalânisî, Hilâlü's-Sâbî'nin 1056/57'de sona eren eserine bir zeyl yazmış ve bundan dolayı da tarihine hususî bir isim vermemiştir. Selçuklu devrinde, *Suriye*'deki Türk hâkimiyeti ve bilhassa *Dımaşk* bölgesi tarihi ile Haçlı Seferleri için birinci derecede değerli bir kaynaktır. Bundan dolayı eserin *Arapça* aslı yayınlanmış olduğu gibi, *Fransızcaya* tam, *İngilizce*'ye de kısmen çevrilmiştir[1]. Bununla beraber biz İbnü'l-Kalânisî'nin eserinde *Malazgirt Savaşı*'na dair pek az bilgiye rast geliyoruz. Fazla olarak bu bilgilerin o kadar ehemmiyetli olmadığına da işaret etmeliyiz[1].

***

Tercüme

Bu yılda (yani H. 463=1071) Selçuk oğlu Sultan Tuğrul Bey'in kardeşi Davud oğlu âdil Sultan-Tanrı onu yarlıgasın- Alp-Arslan kuşatmak üzere, Cumadelâhırenin 17. Salı günü *Haleb* önüne kondu. Bu şehrin hâkimi Sâlih oğlu Mahmud idi. Alp-Arslan şehri sıkıştırdı, nihayet Mahmud "aman" talebinde bulunarak huzuruna gitti; ona "aman" verdi ve ikram edip kendisini tekrar şehrin hâkimi yaptı. Alp-

[1] İbnü'l-Kalânisî, *Zeylü Tarihi Dımaşk* Yayınlayan: H. F. Amedroz, *Leyden* 1908; *Damas* de 1075 à 1154, Çeviren: R. Le Tourneau (Institut Français de Damas), *Damas* 1952; *The Damascus Chronicle of the Crusades* (Çeviren: H. A. R. Gibb, London 1932).

Müellifin hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için Arapça metnin ve İngilizce tercümenin önsözlerine bakınız.

Arslan 20 Receb'de *Malazgirt*'e gitmekte olan Bizans İmparatorunu karşılamak üzere *Haleb*'ten kalkıp *Bizans* ülkesine yöneldi. *Bizans* hükümdarını karşılayan Alp-Arslan, hücum edip onu bozguna uğrattı. Anlattıklarına göre *Bizans* ordusu Rumlardan ve diğer kavimlerden olmak üzere takriben 600 bin kişiden müteşekkil idi. *İslâm* ordusuna gelince, bu da zikrettiklerine göre, *Türklerden* ve diğer kavimlerden olmak üzere takriben 400 bin kişiden meydana gelmişti. İki taraf kuvvetleri karşılaşınca orada bulunan bir vadiyi dolduracak derecede *Bizanslılardan* pek çok asker öldürüldü. *Bizans İmparatoru*, *Müslümanlar* tarafından tutsak alındı ve *Müslümanlar* düşmanın hayvanlarını, eşyalarını, silâh ve zırhlarını ele geçirdiler. Sultan Alp-Arslan ile tutsak *Bizans İmparatoru* arasında müzakereler yapıldı. Bunun neticesinde serbest bırakılmasına karşılık onun *İslâm* ülkelerine saldırmaktan vazgeçmesi, tutsakları salıvereceğine dair söz vermesi üzerine hayatı bağışlandı. İmparator serbest bırakılıp ülkesine gönderildi. Denildiğine göre, *Bizanslılar* onu yakalayıp gözlerine mil çekmişler ve yerine bir başkasını geçirmişlerdir. Bu da onun yaptığı ve kendisine isnat edilen birçok işleri doğru bulmadıklarından ileri gelmiştir.

İBNÜ'L-EZRAK

Tarihü Meyyafârikîn ve Âmid
(S. 189 — 190)

Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî 1116 yılında, *Diyarbakır*'ın kuzey-doğusundaki bugün *Silvan* adını taşıyan *Meyyâfârikîn* şehrinde doğmuştur. Kendisi bu şehrin büyük ailelerinden birine mensuptur. Müellifin hayatı hakkında haltercümesi kitaplarında hiçbir bilgiye rastgelinmiyor. Bu hususta bütün bildiklerimiz yine kendi eserinde gördüğümüz kayıtlardan ibarettir. Bu kayıtlara göre müellifimiz çocukluğunu *Meyyafârikîn*'de geçirdikten sonra gençlik çağında devlet dairesine girerek dürüst şahsiyeti ve çalışkanlığı sebebiyle kendisini sevdirip mühim mevkilerde bulunmuştur. İbnü'l-Ezrak kendi şehrinde elde ettiği bilgileri kâfi görmüyordu. Bu maksatla *Bağdad*'a giderek oradaki tanınmış hocaların derslerini takip etmiştir. Sonra memleketine dönen müellif, Artuk-Oğlu Temürtaş devrinde *Meyyafârikîn* şehrinin dışında bulunan vakıfların müfettişliği görevine tayin edilmiştir (1148/49). Bundan sonra müellifin *Şam*'da bulunduğunu ve bu şehrin *Evkaf Müfettişliği* görevini ifa ettiğini biliyoruz. İbnü'l-Ezrak daha sonra *Gürcistan*'a giderek Gürcü Kıralı I. Dimitri'nin hizmetine girmiştir. Onun, niçin bir *Hristiyan Kralının* hizmetine girdiği bilinemiyor.

İki yıl kadar (1163 - 1165) *Gürcistan'da* kaldığı anlaşılan İbnü'l-Ezrak, yeniden *Meyyafârikîn*'e dönmüş, *Şam'a* ve *Bağdad'a* olmak üzere, müteaddit seyahatler yapmıştır. Müellifin bu seyahatlerinin, hizmetinde bulunduğu Artuk-Oğulları'nın ticarî işleri ile ilgili bulunduğu ve bilhassa Artuklu ülkesinden yapılan demir ihracı ile alâkalı idiği anlaşılıyor. Müellif 1177 yılından sonra ölmüş olmalıdır.

İbnü'l-Ezrak'ın eseri, *Tarihü Meyyafârikîn ve Âmid* adını taşımaktadır. Bununla beraber müellifin eseri esas itibariyle kendi şehri olan *Meyyafârikîn*'e dairdir. Müellif bu devirde hayli revaçta bulunan şehir tarihleri yazmak geleneğine bağlı kalarak *Meyyafârikîn*'in kuruluşundan kendi zamanına gelinceye kadar bu şehrin tarihini tafsilâtla kaleme almıştır. Müellif *Meyyafârikîn*'in kendi zamanından çok önceki tarihi için birçok yazılı kaynakları kullanmış, yaşadığı devir için de

yaşlıların malûmatına ve arşiv belgelerine müracaat etmiştir. Bununla beraber müellif ne bu yaşlı kimselerden, ne de arşiv belgelerinden doğumundan 45 yıl önce vukubulmuş olan *Malazgirt savaşına* ait mühim bilgiler elde edememiştir[2].

*
* *

Tercüme

Deniliyor ki, Bizans İmparatoru'nun geri döndüğünü öğrenen Sultan, *Musul*'e doğru yollandı. Fakat *Ahlat* ve *Malazgirt* halkından bir topluluk arkasından giderek Bizans İmparatoru'nun yeniden gelmekte olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine Sultan geri dönüp yanında *Malazgirt* kadısı olduğu halde *Erzen* ve *Bitlis*'e doğru yöneldi. *Ahlat*'a varınca burasını zaptedip birkaç gün oturdu. Sonra Bizans İmparatoru, *Malazgirt* yöresine geldi. Sultan da harekete geçip *Malazgirt* önünde kondu. İkisi arasında yazışma cereyan etti. Bizans İmparatoru'nun yanında sayısız adam vardı. İbnü'l-Mahleban, Sultanın elçisi olarak Bizans İmparatoruna gitti. İmparator ondan ülkenin durumu hakkında soru sorup şöyle söyledi: "*Isfahan* mı, yoksa *Hemedan* mı iyidir?" Elçi de "*Isfahan*" dedi. İmparator: "*Hemedan*'ın şiddetli soğuğu olduğu bana söylendi deyince elçi: "Evet, öyledir" cevabını verdi. Bunun üzerine Bizans İmparatoru: "Biz *Isfahan*'da kışlarız, binitlerimiz de *Hemedan*'da" dedi. Bundan sonra İbnü'l-Mahleban: "Binitler gerçekten *Hemedan*'da kışlayacak, fakat seni bilmem" deyip. İmparatorun yanından ayrıldı. Savaş için her iki taraf karşı karşıya geldiler. *Bizanslılar* 300 bin kişilik ordularını savaş düzenine koydular. Sultanın az bir askeri vardı. Vuruşmak için zaman dardı. Cuma günü öğle namazında hatiplerin minberlerde dua ettiğini Sultan biliyordu. Namaz vakti gelince Sultan askerlerine: "Hücum ediniz zira, şu anda, bütün minberlerde *İslâm* ordusu için dua edilmektedir. Bütün *Müslümanlar* dua etmektedirler. Olaki, onlardan birinin duasını Tanrı kabul buyura" dedi. Bunun üzerine bütün askerler tekbir getirip hücuma geçtiler. Tanrı zaferi onlara verdi. Bizans İmparatoru bozguna uğradı. Ordusundan pek çok kimseler

[2] İbnü'l-Ezrak'ın hayatı ve eserleri hakkında bk. H. F. Amedroz, JRAS, 1902; s. 785 – 812; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord* (Paris, 1940), s. 46 – 47. Tek nüshası British Museum (Or. 5803, P. 23694)'da bulunan eserin Mervanlılar kısmı yayınlanmıştır (Yayınlayan: B. Abdüllâtif Avad, *Kahire* 1959).

öldürüldü. Öyle çok ganimet ele geçirildi ki, altun ve gümüşler ölçek ölçek üleştirildi. *Ahlat* ve *Malazgirt* halkı, bugüne kadar zengin kalmalarını sağlıyan ganimet elegeçirdiler. Çünkü onlar da ordu ile beraber bulunup savaşmışlar ve böylece ganimetin çoğuna sahip olmuşlardır. Bu yıldan beri *Ahlat ahalisi* zengin olmuşlar ve varlıklı kimseler haline gelmişlerdir.

Sultan *Azerbaycan*'a döndü. *Ahlat* ve *Malazgirt*'e valiler tayin etti. Böylece buralar Mervan-Oğullarının elinden çıktı. Bugüne kadar Sultanın emri ile bu yerler ıkta olarak verilmektedir.

Ahbârü'd-devleti's-Selcukiyye

(S. 46 – 53)

Selçuklu devrinin en mühim tarihlerinden biri olan bu eserin, üç kaynağın bir araya getirilmesinden meydana gelmiş olduğu anlaşılıyor. Bu kaynaklardan biri Selçukluların menşeinden Sultan Melikşah devrine kadar olan kısımdır. Bu bölümü teşkil eden kaynağın *Zübdetü't-tevârih* adını taşıması mümkündür. İkinci kaynak *Isfahan'lı* İmadü'd-dîn'in *Nusretü'l-fetre* adlı eseri olup Melikşah'ın ölümünden 1152 yılına kadarki olaylar hemen hemen bundan alınmıştır. Üçüncü kaynak ise, son Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul'un ölümüne yani 1193 yılına kadar gelen bölümü teşkil etmektedir. Esere verilen *Ahbârü'd-devleti's- Selçukiyye* adının, son bölümü yazan müellif tarafından konulmuş olması muhtemeldir. Eserin kaynaklarından birini teşkil eden *Isfahan'lı* İmadü'd-din'in *Nusretü'l-fitre* adlı eseri mevcut ise de *Zubdetü't-tevârih* zamanımıza kadar gelmemiştir[3].

***

Tercüme

Sultanu'l-âzam Adududdevle Ebû Şucâ Alp-Arslan'ın yeniden Bizans İmparatoru Ermanus üzerine yürümesi ve onu tutsak alması

H. 463 (1071) yılında Sultan Alp-Arslan, *Suriye'ye* girdi. *Halep* yöresinde oğlunu bir askerî birlikle bırakıktıktan sonra kayık ve gemi kullanmaksızın atlarla *Fırat* ırmağını geçti. *Hoy* ve *Selmas* yörelerinde bulunduğu sırada Bizans İmparatoru'nun, (İslâm) ülkesini *Hıristiyan* krallarından birinin oğluna tefviz edip bunun için atlı ve yaya 300 bin kişiden mürekkep bir ordu teşkil ettiğini öğrendi. *Bizanslılar*, Sultana

[3] Bu eserin Arapça metni Muhammed İkbal tarafından yayınlanmıştır *(Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye, Lâhor,* 1933*)*. Necati Lügal tarafından yapılmış Türkçe tercümesi de *Türk Tarih Kurumu* yayınları arasında basılmıştır (*Ankara*, 1943). Eser hakkında bilgi için Arapça ve Türkçe yayınların ön sözlerine ve Cl. Cahen'*in The Hisroriography of the Seljuqid Period (Historiens of the Middle East*, 1962*)* adlı yazısına (S. 69 - 72) bakınız.

karşı yürümek maksadiyle bütün var ve yoklarını ortaya koydular. Bizans İmparatoru, *Rûm*, *Ermeni*, *Rus*, *Peçenek*[4], *Guz*[5] ve *Frenç* kavimlerinden azgın ve adi kimseleri toplamıştı. Bu kavimlerin yardımlariyle karışıklıklar çoğalacak, onların bir araya gelmesiyle *Hıristiyanlık* yükseltecekti. Onlar, halifeyi bertaraf edip yerine patrik getirmeye ve mescitleri yıkıp yerine kiliseler yapmaya and içmişlerdi. Bütün bunları öğrenen Sultan, Hâtununa ve veziri Nizamü'l-Mülk'e şöyle haber gönderdi : "Ben yanımda bulunan askerlerle düşmana karşı yürüyorum. Sağ kalırsam bu, Ulu Tanrının bir lûtfudur, eğer şehid düşersem rahmet de ondandır. Bu takdirde oğlum Melikşah'ı benim yerime geçiriniz". Sultanın yanında yiğit erlerden müteşekkil 15 bin atlı olup her atlının bir de yedek atı vardı. Emîrü'l-Mü'minîn Halife el-Kaim Biemrillâh, minberlerde dua edilmesini emrettiği gibi, kendisi de bizzat bir dua metni hazırlatıp hatiplere gönderdi. Bu dua metnini Muslâyâ-oğlu Ebû Said yazmıştı. Bu dua metni şöyle idi :

"Ey Tanrım, sen *İslâmın* sancağını yükselt ve ona yardım et!. Şirk'in boynunu vurmak ve kökünü kazımak suretiyle yok et!.. Sana itaat için, canlarını feda edip kanlarını sana bağlanarak akıtan, yolunun mücahitlerini, onları kuvvetlendirerek, yurtlarını güvenlik ve zaferle dolduran yardımlarını esirgeme!. *Mü'minlerin* emîrinin burhanı olan Sultan Alp-Arslan'a, bayraklarını nurlandıran ve gayesine ulaştıran yardımından uzak tutma ! Dinini şerefli kılmak için onu, lütufkâr, her zaman devamlı tesir icra eden desteğinden

[4] *Peçenekler* başlıca *Türk* kavimlerinden biri olup XI. yüzyılda *Özü* ile *Tuna* ırmakları arasında yaşamakta idiler. Bu *Türk* kavmi hakkında bk. A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.

[5] *Guz* yani *Oğuz*. Bunlar XI. yüzyılın ortalarında *Sir-Derya* boylarında yaşıyan *Ana-Oğuz kümesinden* ayrılarak *Karadeniz*'in kuzeyindeki topraklara gelmişlerdir ki, Rus müverrihlerinin sadece bunlara *Tork* yani *Türk* demeleri dikkate şâyandır. Fakat bu *Oğuzlar* arkadan gelen *Kıpçakların* sıkıştırmaları üzerine, XI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında *Balkanlar'a* göç etmek zorunda kalmışlardır. Burada yaptıkları akınlar ile her yerde dehşet salan *Oğuzlar*, çıkan bir salgın hastalık neticesinde zayıf bir duruma düşmüşler ve bundan faydalanan *Peçeneklerin* hücumlarına uğrayıp kuvvet ve ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir. *Oğuzların* geri kalanları *Bizans* tarafından *Balkanların* muhtelif yerlerinde ve bilhassa *Makedonya*'da yerleştirilmişler ve *Bizans* ordusunda kullanılmışlardır. *Bizans* müverrihleri bulunlara *Uz* adını verirler. Bu *Oğuzlar* hakkında bk. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri Boy Teşkilâtı, Destanları)* Ankara Üniv. D. T. C. Fakültesi yayınları, Ankara 1967, S. 59 v.d.)

mahrum etme!. Onun kâfirlerin karşısındaki bugün'ü, yarınına da yetsin!. Ordusunu meleklerinle güçlendir. niyet ve azmini uğur ve başarı ile sonuçlandır. Çünkü o, senin ulu rızan için rahatını bıraktı. Malı ve canı ile, emirlerine uymak gayesiyle, senin yoluna düştü. Çünkü sen 'Ey imân edenler, can yakıcı bir azaptan kurtaracak kazançlı bir yolu size göstereyim mi? Allaha ve peygamberine inanıyorsanız, onun yolunda can ve malınızla savaşınız' diyorsun. Senin sözün gerçektir. Tanrım! O, nasıl senin davetine uyup şeriatının yorumması yolunda gevşeklik göstermeksizin emrine icabet etmiş ve düşmanlarına bizzat karşı koyarak dinine hizmet için geceyi göndüze katmışsa, sen de ona zafer kısmet eyle, arzu ve isteklerinde ona yardımcı ol, kaza ve kaderini iyi tecelli ettir! Onu öyle bir koruyucu ile kuşat ki, düşmanların bütün hilcberî olsun ve lütfunla bu koruyucu en sağlam ellerle, güzel sıfatların içinlerinden de onu muhafaza etsin. Yapmak istediği her işi ona kolay kıl ve isteğini yerine getir!. Bu suretle onun kutsal hareketi zaferden ışık alsın, şirk erbabı hak yollarını göremeyip sapıklıkta gözleri kapansın!. Ey Müslümanlar, doğru bir niyet, dürüst bir azimle ve Tanrı'dan korkan temiz kalplerle ve hulûs bahçesinden kısmet alan inançlarla onun için Tanrıya yalvarınız!. Eksiklerden berî olan yüce Tanrı şöyle buyuruyor: 'Ey Muhammed, onlara, dualarınız olmasa Tanrım size niçin değer versin, de'. Onun şerefli olarak düşmanlarını yok etmesi, bayrağını yükseltip zaferlerin en son derecesine ulaştırması ve gayesine nail olması hususunda Tanrıya yalvarınız!. Tanrım!, Onun güçlüklerini gider ve şirki önünde zelil kıl."

Sultan, Bizans İmparatoru ile 463 yılı Zilkadesinin 15. (14 Ağustos 1071) Çarşamba günü *Malazgirt*'le *Ahlat* arasındaki *Zahre* denilen yerde karşılaştı. Sultan, barış yapmak için elçi gönderdi ise de, Bizans İmparatoru: "Barış *Rey*'de yapılacaktır" diye cevap verdi. Sultan'ın İmparatorun cevabına canı sıkıldı. Bunu gören imamı fakih *Buhara*'lı Hanefî Abdülmelik oğlu Ebû Nasr Muhammed: "Sen Tanrının dini için savaşıyorsun. Ben Ulu Tanrının zaferi, senin adına yazmasını ümid ederim. Bu bakımdan hatiplerin minberlerde mücahitlerin kâfirlere karşı zafer kazanmaları için kabule şâyan olan dua ettikleri Cuma günü öğle namazı vaktinde düşmana saldır" dedi. Sultan, hatiplerin hutbe okudukları Cuma gününe kadar bekledi ve o zaman "zafer ancak Tanrı katındadır" şeklindeki Ulu Tanrının sözlerini okudu ve şöyle dedi: "Hatiplerden birisi hutbesinin sonunda 'Ey Tanrım, *Müslüman* ordularını ve kıt'alarını muzaffer kıl' derse,

Tanrı onun duasının berekâtı ile gazilerinin gaye ve isteklerini gerçekleştirir."

Vezir Nizamü'l-Mülk, *Irak*, *Horasan* ve *Mazenderan*'ı âsi ve müfsit kimselerden korumak için *Hemedan*'a döndü. Sultan da düşman üzerine atılmadan önce "Dönmek isteyen dönsün, burada Tanrı'dan başka hükmeden bir sultan yoktur" dedi. Okunu ve yayını atıp kılıcını eline aldı ve atının kuyruğunu bizzat eliyle bağladı.[6] Bütün askeri de aynı şeyi yaptılar. İki taraf kuvvetleri karşılaştıklarında *Bizanslıların* ordusunun çevresini hendek ile çevirdikleri görüldü. Bunun üzerine Sultan: "Vallahi, onlar yenileceklerdir. Çünkü hendek kazmaları sayılarının çok olmasına rağmen onların korkaklıklarını gösterir" dedi. Bizans İmparatoru kırmızı atlastan bir elbise giymişti. Çadırı da aynı kumaştandı. Ayrıca diba'dan da başka çadırlar kurdurmuştu. Kendisi de üstünde çok kıymetli mücevher süslü altın bir haç'ın bulunduğu bir altın tahta oturdu. Huzurunda incil okuyan rahip ve kesişlerden pek çok kimse vardı. İki taraf Cuma günü hatiplerin minbere çıktığı bir zamanda karşılaştı. Bu esnada Sultan ordusundaki Kur'an okuyanların sesleri, köslerin gümbürtüleri ve *Bizans* ordusundaki çan sadaları duyulmaya başlandı. Bu esnada *Müslümanlara* doğru gelen bir toz bulutu, onların gözlerini örttüğü için bozguna uğraya yazdılar. Bunun üzerine Sultan atından indi ve secdeye kapanıp "Ey Tanrım sana tevekkül ettim ve bu cihatla sana yaklaştım, yüzümü önünde topraklara sürüp kanımla boyadım ve gözlerimden şiddetli yağmur gibi yaş boşanıyor, boynumun iki tarafından kan akıyor. Sözlerim gerçek duygularımı ifade etmezse beni, yanımdaki yardımcılarımı ve memlüklerimi helâk et! Eğer içim dışıma uygun geliyorsa düşmanlara karşı cihadımda bana yardım et ve beni muzaffer bir Sultan kıl! güçlüklerimi kolaylaştır". Bu yalvarış ve ağlamanın birkaç kez tekrarından sonra toz bulutu düşman tarafına esmeğe başladı, düşmanların gözleri kör oldu. Takdir zulüm ağacını kökünden söktü ve dalâlet burnunu kesti, Hıristiyanların bayraklarını çevirdi. Düşmanlar sanki sarhoşlar gibi perişanlığa düştüler. Güneş ışınları sararmaya başlayınca savaş meydanının tozları açıldı. Bizans İmparatoru tutsaklık ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Bu da şöyle oldu: Memlüklerden birinin atı

[6] Atın kuyruğunu bağlamak çok eski bir *Türk* geleneğidir. *Türkler*, yapacakları bir seferden ve girişecekleri bir savaştan geri dönmemek ve bu teşebbüslerinde mutlaka bir başarıya ulaşmak için atlarının kuyruklarını bağlarlardı. Bu hususta bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 405.

kaçmış, memlük de onun arkasından gitmişti. Yolu üzerinde süslü gemli ve altın eğerli bir atın yanında oturan bir adam gördü. Bu adamın yanında altın bir tulga yine altından örülmüş bir zırh vardı. Memlük onu öldürmeğe kalkışınca adam ona dedi ki: "Ben Bizans hükümdarıyım, onun için beni öldürme! Çünkü hükümdarların öldürülmesi uğursuzluk getirir". Bunun üzerine memlûk onun elini bağlayıp Sultanın ordugâhına getirdi. Ordugâhtaki *Bizans* tutsaklarından bu adamı görenler alınlarını toprağa koyuyorlardı. Müjdeci geldiğinde Sultan akşam namazını kılıyordu. Bu adamı Sultan'ın huzuruna getirdiler. Hâcibler, onun saçlarından ve yakasından tutarak yer öpmesi için zorladılarsa da o gurur ve kibirinden Sultan'ın önünde yer öpmedi. Bunun üzerine Sultan: "Bırakınız, bugünü görmesi ona yeter" dedi. Sâduddevle Gevherâyin'in bir memlükü vardı. O, bu memlükü vezir Nizamü'l-Mülk'e hediye etmişse de o, hakîr görüp beğenmediği için bunu kabul etmemişti. Gevherayin'in ısrarı üzerine Nizamü'l-Mülk: "Bu memlükten ne beklenir, belki Bizans Hükümdarını bize tutsak olarak getirir" demişti. Vezir Nizamü'l-Mülk'ün dediği gibi oldu. Memlük savaşta bulunmuş ve Bizans İmparatorunu da tutsak alıp getirmişti. Sultan, İmparatorun bağlanmasını emretti. Memlükten birşey istemesi sorulduğunda, Gazne beşâretinin verilmesini diledi. Bu da kendisine verildi.

Biz (yani eserin müellifi) *Harizm*'e giderken *Dergân* karşısındaki *Ceyhun* kıyısında bulunduğumuz esnada tacir *Şirazlı* Hâce İmam Müşrif şeyhlerinden işiterek bana şöyle söyledi: "Sultan Alp-Arslan'ın ordusu ile *Bizans* ordusu savaştıkları esnada Bizans İmparatoru, Sultana elçi gönderip 'ben senin mukavemet edemiyeceğin bir askerle geldim. Eğer benim tabiiyetim altına girersen sana yeter derecede memleket veririm ve benim satvet ve şiddetimden emin olursun ve sen bunu yapmalısın. Çünkü yanımda 300 bin atlı ve yayadan müteşekkil bir ordu, para, eşya ve silâhla dolu 14 bin araba vardır. *İslâm* askerlerinden hiçbirisi benim önümde duramaz. *İslâm* şehir ve kalelerinden biri de bana mukavemet edemez'. Sultan bunu işitince *İslâmın* şeref ve kudreti ona tesir etti ve hükümdarlık gururu onu harekete geçirdi. Bunun üzerine *Bizans* elçisine: 'Efendine söyle sen bana kastetmedin, seni bana herşeyden münezzeh olan Tanrı, seni ve ordunu Müslümanların lokması olmak için bana gönderdi. Sen benim tutsağım ve kulum olacak, askerlerinin bir kısmı öldürülecek, bir kısmı da tutsak alınacak, hazinen tamamen elime geçecektir. Sen, hazırlan ve savaşta

sebat göster, ancak askerlerinin boyunlarının vurulduğunu ve hazinenin yağmalandığını göreceksin" diye cevap verdi. Ertesi gün tan atarken ikisi arasında savaş oldu. Tanrının destek ve yardımıyla Sultanın bütün söyledikleri gerçekleşti. Bizans İmparatoru, Sultan'ın önüne getirildiğinde İmparator tercümana dedi ki: 'Sultan'a söyle de Bizanslılar bize karşı düşmanlık göstererek savaşacak ve bizimle mücadele edecek birini hükümdar yapmadan, beni başkentime yollasın. Ben, sana kölelerinden daha ziyade itaat edeceğim ve her yıl cizye olarak da bir milyon altın vereceğim'. Sultan pazarda köle tacirleri vasıtasıyla onu satılığa çıkardıktan sonra onun istediğini yerine getirdi. Sonra onu azat edip Imparatora ve esirlere, onunla beraber kalmış olanlara hil'atlar verdi. Bizans hükümdarı başkentine döndü ve Sultan'a verdiği sözü yerine getirdi".

Bu zafer üzerine Halife mü'minlerin emîri el-Kaim Biemrillâh Sultan Alp-Arslan'a bir mektup gönderdi. Bu mektupta Halife onu kazandığı zaferden dolayı kutluluyor ve ona "Efendi evlât, Tanrının desteğine mazhar, galip ve muzaffer evlât, en büyük Sultan, *Arap* ve *Acem* hükümdarı, Dünya hükümdarlarının efendisi, dinin ışığı, Müslümanların yardımcısı, İmam (Halîfe)'ın yardımcısı, insanların sığınağı, devletin kahredici bileği, dinin parlak tacı, İslâm ülkelerinin sultanı, Emîrü'l-mü'minîn'in (Tanrı onun mevkiini korusun ve hayırlarını çoğaltsın) burhanı" unvanları ile hitap etti.

İBNÜ'L-CEVZÎ

Kitabü'l-muntazam ve Mültakatü'l-multazam fî Ahbâri'l-mülûk ve'l-ümem

(VIII, 260 – 265)

Cemalü'd-dîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî 1116 yılında *Bağdad*'da doğmuştur. Kendisi ünlü bir vaizdi; pek çok eserleri olup bunlardan biri de şimdi bahsedeceğimiz tarihidir. İbnü'l-Cevzî 1200 yılında yine doğduğu şehir olan *Bağdad*'da ölmüştür.

İbnü'l-Cevzî'nin yazmış olduğu tarihî eser *Kitabü'l-muntazam ve Multakatü'l-multazam fî Ahbâri'l-mülûk ve'l-ümem* adını taşımaktadır. *Kitabü'l-muntazam* yaratılıştan 1177 yılına kadar gelir. Eserin en değerli kısmı şüphesiz müellifin yaşadığı zamana aittir. Müellif kendisinden az önceki devirlere ait bize kadar gelmemiş olan *Hemedan*'lı Muhammed b. Abdülmelik'in *Unvanü's-siyer* adlı eseriyle Ragûnî'nin tarihini kullanması itibariyle kitabının bu devirleri de orijinal bir kaynak mahiyetindedir. İbnü'l-Cevzî için tenkid edilebilecek husus, onun tarihî olaylardan ziyade devrin ilim adamlarının ve dinî şahsiyetlerinin haltercümelerine çok daha fazla ehemmiyet vermiş olmasıdır[7].

***

Tercüme

H. 463 yılı (1071) olaylarından biri de şudur :

Bizans İmparatoru'nun kalabalık bir askerle *İslâm* ülkelerine doğru gelmekte olduğu haberi Sultan Alp-Arslan'a ulaştı. Sultan'ın yanında pek az asker vardı. Çünkü kıtlık yüzünden malları telef olan Sultan'ın askerleri *Suriye*'den bozgun halinde *Horasan*'a dönmüşler ve karargâhlarına gitmeyi arzu etmişlerdi. Bundan dolayı Sultan'ın yanında ancak 4 bin kişiye yakın Hassa askeri kalmıştı. Buna rağmen ülkesine dönmemiş ve asker toplamaya girişmemişti. Eğer geri dönse idi bu, İslâmlar için bir hezimet olacaktı. Sultan sonuna kadar savaş-

[7] İbnü'l-Cevzî ve eseri (Haydarâbad 1358) hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "İbnü'l-Cevzî" maddesine bakınız.

maya azmetti. Bu itibarla Seferiyye Hatun ile Nizamü'l-mülk'ü ağırlıkla birlikte *Hemedan*'a gönderdi ve Nizamül-mülk'e oradan asker toplayıp kendisine göndermesini emretti. Sultan, Nizamü'l-Mülk ve ordusunun kumandanlarına şunları söyledi: "Ben bu savaşta Allah rızası için savaşanlar gibi sabredecek ve kendilerini tehlikeye atanlar gibi savaşacağım. Eğer kurtulursam - Ulu Tanrıdan bunu bekliyorum–ne alâ, aksi takdirde sizlere, oğlum Melikşah'ı dinlemenizi, ona itaat etmenizi ve onu yerime geçirip hükümdar tanımanızı vasiyet ediyorum. Daha önce bunu kendisine söylemiş ve ona bu tevcihi yapmıştım. Kumandanlar "başüstüne" diyerek cevap verdiler Bu, Nizamü'l-Mülk'ün görüşü ve tedbiriyle yapılmıştır. Sultan ordusundan bir kısım askerle beraber bulunuyordu. Her askerin ayrıca yedek bir atı da vardı. Sultan, Bizans İmparatoruna karşı yöneldi, savaşarak galip geldi. Düşmanın haçı ele geçirildi. *Bizanslılar* pek çok ölü ve yaralı verdikten sonra kaçtılar. Kumandanları Sultan'ın katına getirildi ve Sultan da burnunun kesilmesini emretti. Haç ta *Hemedan*'a gönderildi. Bu Haç tahtadan olup baş kısmı gümüşten idi, üzerinde firûze parçaları vardı ve gümüş bir mahfaza içinde de bir incil bulunuyordu. Sultan bu haçı Nizamü'l-Mülk'e göndererek kazanılan zaferi bildirdi ve haç'ın Halife'ye iletilmesini emretti.

Bizans İmparatoru gelerek *Rahve* denilen yerde Zilkade'nin bitimine beş gün kala Çarşamba günü Sultan'la karşılaştı. *Bizans* askerinin çokluğu yanında Sultanın bütün askeri 20 bin kişiye yakındı. Bizans İmparatorunun kuvveti ise, 35 bin Frenk askeri, 35 bin de .....[8] askeri idi. Bunların başında 200 büyük ve küçük kumandan vardı. Bu kumandanlardan her biri, sayıları 500 ile 2000 arasında değişen birliklere kumanda ediyordu. Ayrıca İmparator'un ordusunda *İstanbul*'un öte yakasından yaşayan *Oğuzlar*'dan 15 bin kişi de vardı. Ordusunda 100 bin delici ve kazıcı ile 100 bin kuşatıcı ve 400 araba bulunuyordu. Bu arabalarda silâhlar, eğerler, arrâde ve mancınık gibi kuşatma aletleri vardı. Bu mancınıklardan birini 1200 kişi çekiyordu. Sultan, Bizans İmparatoru'na elçi göndererek ülkesine geri dönmesini, kendisinin de geri döneceğini ve barışın da Halifenin aracılığıyla tamamlanmasını bildirdi. Bizans İmparatoru evvelce Halife'ye elçi göndererek Sultan'ın kendisiyle barış yapması için ona tesir etmesini istemişti. Bizans hükümdarı, Alp-Arslan'a şu cevabı

[8] Basılmamış metinde burada bir boşluk vardır.

verdi: "Ben bu duruma, pek çok para sarfederek ve çok asker toplayarak geldim. Şimdi bu üstün durumu elde etmişken bundan nasıl vazgeçebilirim, çok geç!. Barış ancak *Rey*'de yapılabilir. Ben de İslâm ülkelerine kendi ülkem gibi hâkim olmadan geri dönmem".

Cuma günü namaz vakti gelince Sultan askerleriyle birlikte namaz kılıp Ulu Tanrı'ya dua etti, yalvardı, yakardı ve ağlayarak askelerine şunları söyledi: "Bizim sayıca az olmamıza rağmen, ben düşmana, minberde bizim için ve Müslümanlar için dua edilen şu saatte saldırmak istiyorum. Ya gayeme erer, ya da şehit olarak cennete giderim. Sizlerden arkamdan gelmek isteyenler gelsinler, istemeyenler ise gidebilirler. Şimdi burada ne emreden bir Sultan ve ne de emir alan bir asker vardır. Bugün ben de sizlerden biriyim ve sizinle beraber savaşacağım. Beni takip eden ve canını Ulu Tanrıya adayan kimse cennete gideceği gibi kazanca da nâil olacaktır. Uzaklaşıp gidenler ise ateşte yanacak ve kötülüklere uğrayacaktır." Sultan'ın askerleri hep bir ağızdan: "Ey Sultan, biz senin kullarınız, ne yaparsan aynısını yaparız ve sana yardım ederiz, istediğin gibi hareket et" dediler. Bunun üzerine Sultan ok ve yayı bırakarak silâhlandı ve eline bir topuz aldı. Atının kuyruğunu bizzat eliyle bağladı ve atına bindi. Askerleri de kendisi gibi yaptılar. Sultan *Bizanslılara* karşı yürüyüp haykırdı, askerleri de haykırarak düşmanlara saldırdılar. Bir toz yükseldi. Bir saatlik bir savaş sonunda dinsizler bozguna uğradılar. *Müslümanlar* gece ve gündüz savaştılar, düşmanlardan pek çoğunu öldürdüler, çok miktarda ganimete nail olup tutsaklar elde ettiler. Bundan sonra Sultan ordugâhına döndüğünde, hâdim Gevherâyin: "Ey Sultan memlüklerimden biri Bizans İmparatoru'nu tutsak aldığını söylüyor." Bu memlükü Nizamü'l-Mülk askeri teftiş ederken gördüğünde, onu küçümsemiş ve saf dışı edilmesini emretmişti. Fakat onun hakkında ricada bulunulması üzerine, istemeyerek yerinde kalmasına razı olmuş ve alaylı bir şekilde: "Olaki Bizans İmparatoru'nu tutsak alıp bize getire" demişti. Ulu Tanrı, Bizans İmparatoru'nun tutsaklığını bu memlükün eliyle nasib etmişti. Fakat Sultan bundan şüphe ederek müteaddit defalar elçilikle Bizans İmparatoru'na gitmiş olan Şâzi adlı memlükü çağırtıp, onu bu işin tahkikine memur etti. Şâzi, gidip tutsak alınanı görüp onun İmparator olduğunu teyit etti. Bunun üzerine Sultan bir çadır kurdurup İmparatorun oraya nakledilmesini, bağlanıp eline ve boynuna bukağı vurulmasını ve 100 memlükün onu muhafaza etmesini emretti. Sultan, onu tutsak edip muhafaza eden memlüke

hil'at giydirip ona istediğini verdi ve İmparatoru nasıl tutsak aldığını sordu. Memlük şöyle cevap verdi: "Ona saldırdığımda kim olduğunu bilmiyordum. Çevresindeki 10 hizmetçiden biri bana dedi ki: 'öldürme, zira o imparatordur'. Bunun üzerine onu tutsak alıp getirdim." Bundan sonra Sultan, İmparatorun katına getirilmesini emretti. Getirildiğinde ona üç veya dört kırbaç vurdu, aynı şekilde ayağı ile de vurup ona şöyle dedi: "Halifenin elçilerinin sana gitmesine, anlaşmayı yapmalarına ve isteklerinin kabul edilmesi hususunda onlara izin ve yetki veren ben değil miydim? Yine sana elçi gönderip geri dönmeni isteyen ben değil miydim ? Sen buna razı olmadın. Seni bu redde sevkeden sebep ne idi?" Bunun üzerine İmparator şöyle dedi: "Ey Sultan çok sayıda asker toplayıp hazırlandım. Fakat zaferi sen kazandın. Bana istediğini yap; fakat beni azarlama". Sultan: "Eğer ben senin eline düşseydim ne yapardın ?" dedi. O da: "Fena şeyler" cevabını verdi. Sultan bunun üzerine: "Gerçekten doğru söyledin. Eğer başka bir şey söylemiş olsaydın, bu yalan olurdu. Bu adam, akıllı ve yiğit olduğundan o öldürülmemelidir" dedi ve ilâve etti : "Sana ne yapacağımı sanıyorsun?". İmparator cevap verdi : "Şu üç şeyden birini: Birincisi öldürmek, ikincisi yürüyüp almak istediğim ülkelerinde beni teşhir etmek, üçüncüsünü zikretmeye lüzum yoktur, zira bunu yapmazsın". Sultan: "Söyle bakalım bu nedir" dedi İmparator da : "Beni bağışlaman; fidye vermek ve vergi tediye etmek, bana güvenmek, beni, *Bizans ülkesinde* senin bir kulun ve nâibin olarak, memleketime göndermendir" dedi. Bunun üzerine Sultan: "Ben, bu hususta bir şey düşünmedim. Ancak sen ümitsizliği giderilmiş ve hakkındaki niyetimi öğrenmiş bir kimse olarak seni serbest bırakacak paranın miktarını söyle" dedi. İmparator da : "Sultan istediğini söylesin" dedi. Bunun üzerine Sultan : "10 milyon altın vermelisin" dedi. İmparator : "Gerçekten, sen, hayatımı bağışladıktan sonra *Bizans ülkesine* benden daha lâyıksın. Fakat *Bizans ülkesinin* hazinesini sarfettim. İmparator olduğumdan beri asker toplamak ve savaşlar yüzünden *Bizans* halkından 10 milyon altın topladım. Bu suretle onları yoksullaştırdım. Eğer durum böyle olmasaydı, istediğinden daha fazlasını verirdim" dedi. Konuşmalar şu şekilde sonuçlandı: 1.500.000 altın kurtuluş akçesi, her yıl ödenmek üzere 360 bin altın barış akçesi ödenecek, Bizans ülkesinde bulunan tutsaklar salıverilecektir. Bunlara ilâveten muhtelif hediyeler verilecektir. Ayrıca ihtiyaç duyulduğu zaman *Bizans ordusundan* bir kuvvet

gönderilecektir. Bundan sonra Bizans İmparatoru şunları söyledi: "Bana bir iyilikte bulunacaksan, *Bizanslıların* benim yerime bir başkasını hükümdar yapmalarından önce sür'atle beni memleketime gönder. Aksi takdirde beniml onların başında olmam ve vadettiklerimden birşey ödemem mümkün olmayacaktır." Bunun üzerine Sultan dedi ki: *Antakya*, *Urfa* ve *Menbiç*'i iade etmeni istiyorum, zira onlar *Müslümanlardan* yakın bir zamanda alınmıştır ve aynı zamanda *Müslüman* esirlerini de serbest bırakmalısın". Bunun üzerine İmparator şu cevabı verdi : "Ülkeme döndükten sonra istediğin şehirlere asker gönderir ve onların teslimi için muhasara ederim. Fakat bunu şimdi yapmaya kalkarsam mani olacaklardır. Tutsaklara gelince, onlara iyiliklerde bulunarak sür'at le göndereceğim". Bundan sonra Sultan, bağlarının çözülmesini ve bukağının çıkarılmasını emrettikten sonra: "bize içki sunması için ona bir kadeh veriniz" dedi. Kadeh verildi, fakat İmparator zannetti ki kadehtekini kendisi içecektir. Fakat o, bundan men edildi ve kadehi Sultan'a sunması bildirildi. Bunun üzerine o, Sultan'a yaklaşarak *Bizans* geleneği gereğince yere doğru biraz eğilerek kadehi Sultan'a sundu. Sultan kadehi aldıktan sonra İmparatorun saçını keserek yüzünü yere değdirdi ve : "Hükümdarlara hizmet edersen böyle yap" dedi. Sultan'ın böyle davranmasının sebebi şu idi : Sultan *Rey*'den Bizans hükümdarı ile savaş için hareket edeceği sırada, "Bizans İmparatorunu tutsak alıp ona sâkilik yaptıracağını" söylemişti.

Bizans hükümdarı çadırına gitti ve 10 bin altın borç alarak durumunu düzeltti. Bu cümleden olarak bu paranın bir kısmını yakınlarına dağıttı ve bir kısmıyla da kumandanlardan bazılarının hürriyetlerini satın aldı, kalanlar da parasız salıverildi. Ertesi gün İmparator gene huzura getirildi ve kendisinden ganimet olarak alınmış olan tahtına ve kürsüsüne oturtuldu. Ve kendisine elbisesini ve külâhın giydirttikten sonra Sultan ona : "Seni nâib yaptım ve sözüne inandım. Seni memleketine göndereceğim ve hükümdarlığını iade edeceğim, yeri öp" dedi ve sözlerine şöyle devam etti : "Ulu Tanrının yer yüzündeki Halifesi, elçi gönderip meseleyi halletmek için sana gelmemiş miydi ? Sen bu elçinin başını açtırıp kemerini bağlatarak huzurunda yer öpmesini emretmemiş miydin! – İmparatorun, İbnü'l-Mahleban'a böyle yaptırdığı Sultan tarafından biliniyordu – bunu neye yaptın ? Ve bu söylenildiği gibi değil midir ? Yoksa bunda doğru olmayan bir taraf mı vardır ?" dedi. Bunun üzerine İmparator: "Ey Sultan, nasıl istersen ben öyle yaparım dedi" ve ayağa kalkıp başını açtı,

yere eğildi ve şunları söyledi : "Bu, Halifenin elçisine yaptığımın bir karşılığıdır." Sultan buna sevindi ve İmparator için üzerinde "Tanrıdan başka ilâh yoktur ve Muhammed onun elçisidir" yazılı bir bayrak hazırlanmasını emretti. Bu bayrak İmparatorun başının üzerine çekildi. İki hâcibin kumandasındaki 100 kişilik bir müfreze, İmparatoru *İstanbul*'a götürmek üzere refakatine verildi. Sultan onu uğurlamak için bir fersahlık yere kadar geldi, veda edeceği sırada İmparator atından inmek istedi ise de Sultan ona mani oldu. Kucaklaşarak ayrıldılar.

Bu, *İslâm* tarihinde görülmemiş ve eşi olmayan bir zaferdir. Çünkü *Rum* kavmi *İslâm*'ı ve halkını yok etmek için harekete geçmişti. Bizans İmparatoru da Sultan'a karşı yürümek için büyük bir hırs duymuştu. Hattâ o, *Rey*'e girdiği takdirde *İslâm* ülkelerini kumandanları arasında taksim etmeyi kararlaştırmış ve *Bağdad*'ı verdiği kumandana Halife'yi kastederek: "Şu iyi mizaçlı ihtiyara dokunma, çünkü o bizim dostumuzdur" demişti. Kumandanlar da şöyle söylüyorlardı : "*Rey*'de kışlar, *Irak*'ta yazı geçirip dönüşte de *Suriye* ülkesini alırız".

Zafer haberi *Bağdad*'a gelince davullar çalındı ve borular öttürüldü. Halk *Beytü'n-nûbe*'de toplandı. Orada zafer mektubu okundu. İmparatorun yenilgisi *Bizans*'a ulaşınca, onun geri dönmesini önleyip bir başkasını İmparator yaptılar. Bunun üzerine İmparator, taht-tan vaz geçerek rahip elbisesi giydi ve Sultan'a 200 bin altın ile 90 bin altın değerindeki mücevherlerin bulunduğu bir altın tabak gönderdi. Ve daha fazla göndermeye muktedir olmadığını İncil üzerine and içerek bildirdi. Daha sonra İmparator konuk olarak Ermeni Kıralının yanına gitti. Fakat o, İmparatorun gözlerine mil çekti. İmparator da durumu Sultan'a bildirdi.

BUNDÂRÎ

Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra

(S. 38 – 44)

Hayatı hakkında yok denecek kadar bilgiye sahip olduğumuz Bundârî'nin asıl adı Feth b. Ali b. Muhammed olup, *Isfahan'lı* idi. Anlaşıldığına göre, kendisi *Suriye*'ye gelerek Eyyubîlerin hizmetine girmiştir. O, bu vazifede iken hemşehrisi İmadü'd-Dîn'in çok süslü, fakat anlaşılması güç olan *Nusretü'l-fitre ve Usretü'l-fitre* adlı eserini kısaltmış ve ona *Zübdetü'n-nusra* ve *Nuhbetü'l-usra* adını vermiştir. Eserin asıl müellifi olan *Isfahan*'lı İmadü'd-Dîn'e (doğumu 1125) gelince, Selçuklu devrinde yüksek mevkilerde bulunmuş bir aileye mensup olan müellif iyi bir tahsil yaptıktan sonra Abbasî veziri Avnüddin b. Hubeyre'nin himayesine mazhar olarak onun *Vâsıt* nâibi olmuştu. İbn Hubeyre'nin ölümünden sonra 1166 yılında *Suriye*'ye giderek Eyyûbî hükümdarlarının hizmetine girmiş ve 1200/1201 yılında vefat etmiştir.

İmadü'd-Dîn'in *Nusretü'l-fitre* adlı eseri Selçuklu vezirlerinden Enuşirevan b. Hâlid'in Farsça hatıratiyle bizzat kendi devrine ait hatıralarını ihtiva eder. Fazla olarak müellif Selçuklu tarihinin ilk devirlerine ait yazılı kaynaklardan bulduğu bilgileri de eserinin baş kısmına almıştır ki, *Malazgirt Savaşı* ile ilgili bahis de bunlar arasında bulunmaktadır [9].

*
* *

Tercüme

Bizans İmparatoru'nun savaşa çıkması, bozguna uğraması, kahr olması ve tutsak alınmasının zikri

Bizans İmparatoru Ermanus'un sayısız ve hesaba gelmez bir kuvvetle savaşa çıktığı haberi Sultan'a erişti. Bu haber üzerine Sul-

[9] Isfahanlı İmadü'd-Dîn ve eseri hakkında M. Th. Houtsma tarafından yayınlanan *Selçuklu Tarihine Ait Metinler Külliyatının (Recueil de Textes relativs à l'Histoire des Seldjoucides)* II. cildine (Leiden 1886) bakınız. Ayrıca Cl. Cahen'in adı geçen makalesine (S. 68) bakınız.

tan, Bizans İmparatoru'nun *Ahlat* yöresine yöneldiğini işitince sür'atle *Azerbaycan*'a geldi. Sultan'ın yanında ancak Hassa askeri bulunuyordu. Askerlerini toplamak, Müslüman topluluklarının cihada katılmalarını sağlamak için ülkesine geri dönmeyi uygun bulmadı. Veziri Nizamü'l-Mülk'ü ve Hâtununu ağırlığı ile birlikte *Tebriz*'e gönderdi. Yanında seçme 15 bin atlı bulunuyordu. Bu atlılardan her birinin yedek atı da vardı. *Bizans* ordusuna gelince, *Rum*, *Rus*, *Guz*, *Kıpçak*, *Gürcü*, *Abhaz*, *Hazar*, *Frenk* ve *Ermeniler*den müteşekkil olmak üzere 300 bin kişiden fazla idi. Sultan, asker toplamaya giriştiği takdirde vakit kaybedeceğini, memleketin başına büyük bir felâket geleceğini ve halkın bundan çok zarar göreceğini düşündüğünden seçme askeriyle düşmana karşı yürüdü ve şöyle dedi : "Ben canımı Tanrı yolunda feda edeceğim. Eğer şehitlik mutluluğuna erişirsem, havalanan toz kümesinden ibaret olan kabrim, yeşil kuşların kursaklarında olacaktır. Eğer savaşı kazanırsam bu benim için büyük bir mutluluktur. Böylece bu günüm dünden daha hayırlı olacaktır". Sonra Tanrı'ya tevekkül edip bu kuvvetli azim ve kesin kararla düşman üzerine yürüdü.

Bizans İmparatoru *Ruslar*'dan olan kumandanını 20 bin atlının başında öncü kuvveti olarak gönderdi. En cesur kumandanları ve en büyük haçları bunların arasında idi. Bunlar, belâ getirerek yağma ve esir ederek *Ahlat* yöresine girdiler. Türk Sandak'ın kumandasındaki *Ahlat* askeri bunlara karşı çıktı. Sandak, tozların meydana getirdiği geceyi sabahın aklığı yaptı; yanan ve parlayan ateşler içinden sür'atle geçerek şan ve şerefe ulaştı. *Bizanslılardan* pek çok kimseyi öldürdü ve kumandanlarını da tutsak alarak bağlı ve üzüntülü bir şekilde getirdi. Sultan bu kumandanın burnunun kesilmesini, fakat öldürülmesinin geri bırakılmasını buyurdu. Bu olay 463 yılı Zilkade'sinin dördüncü Salı (3 Ağustos 1071) günü vuku buldu. Sultan ele geçirilen *haç'ı İslâmın* selâmetinin müjdecisi olarak sür'atle *Bağdad*'a ulaştırması için Nizamü'l-Mülk'e gönderdi. *Bizans* ordusu *Ahlat*'a vasıl oldu ve kuşattı. *Ahlat* halkı, dinine daima yardım eden Ulu Tanrı'ya güvendiler. Bizans İmparatoru, *Hıristiyan* yardımcıları ve vaftizlenmiş büyüklerle *Malazgirt*'e kondu. *Malazgirt* halkı sıkıntıya düştü ve korkuya kapıldı. Karşı koymaya muktedir olmadıklarını anladılar ve kâfir kılıcı ile kanlarının döküleceğini görerek "aman" dilediler ve şehri teslim ettiler. Bizans İmparatoru, halkı muhafaza altında şehrin düz bir yerinde geceletti. Ertesi Çarşamba günü tan atarken, bütün şehir halkını tutsak

olarak bir birlik nezaretinde memleketine gönderdi. Bizzat kendisi, maiyyet ve muhafızlarıyla bunları uğurladı. Bu sırada Sultan'ın ordusunun öncüleri de gözükmüştü. Her iki tarafın doğan kuşları gibi olan askerleri vuruşmak için bir araya geldiler. Atlılar taşan seller gibi yayıldılar. Yerden göğe doğru tozdan bir perde yükseldi. *Bizanslılar* bozguna uğradılar. Bu bozgunluk onları mahvedip gayelerinden uzaklaştırdı; onlar çadırlarına çekildiler ve *Müslümanların* düğününden yaslı bir şekilde ayrıldılar. *Malazgirtliler* birer birer savuşmaya başladılar. *Bizanslılar* eceli gelmiş olanları öldürdüler ve geri kalanlar da kurtuldu. *Bizanslılar* ölümle karşı karşıya geldiklerini anladılar. İmparatorları çadırına döndü ve geceyi kös ve boru çaldırarak geçirdi. Perşembe günü tan atarken Sultan Alp-Arslan erişip ırmağın kıyısına kondu. Yanında öldürme ve yok etmeden başka birşey bilmeyen 15 bin Türk atlısı vardı. Rum köpeği *Ahlat* ile *Malazgirt* arasındaki *Zahre* denilen yerde bulunuyordu. Beraberinde kara yürekli, utanmaz yüzlü, hayasız iki yüz bin atlı vardı. İki ordu arasında bir fersah bulunuyordu. *Tevhid* ve *teslis* arasında bir kısık kalmıştı.

Alp-Arslan, düşmanın gayesini anlamak ve durumunu öğrenmek için elçi gönderdi. Elçi Bizans İmparatoru'na: "Eğer barış istiyorsan biz bunu yaparız, arzu etmezsen, biz azmimizde Tanrıya samimiyetle bağlanırız" dedi. Sultan'ın elçiyi zayıflığından dolayı gönderdiğini sanan Bizans İmparatoru teklifi reddetti; gururlandı ve: "*Rey*'de bu teklifinize cevap veririm" dedi. Böylece o, yapılmaması gerekeni yapıp dalâlete saptı. Sultan, İmparatorun bu davranışına çok kızdı, aralarındaki müzakere kesildi. Ertesi Perşembe günü ölüm davetçisini karşılamak üzere iki ordu savaş düzenine girdi. Güneş, kin dolu solukların hararetinden şikâyet ediyordu. Sanki güneşin ışınları yükselen bu soluklarla ufuklara kan gibi akıyordu. Bu sırada öncüler yüksek yerlerde, ölümler belenlerde idi. Sultan'ın azmi, düşmanla karşılaşmaya yönelmiş ve vuruşmaya hazırdı. Bu esnada Sultan'ın fakih ve imamı *Buhara*'lı Hanefî Abdülmelik oğlu Ebû Nasr Muhammed: "Sen, Tanrının yardım vaadettiği dini için savaşacaksın. Bu sebeple Cuma günü halkın minberlerde senin için dua ettiği öğleden sonra düşmanla karşılaş" dedi. Cuma sabahı olunca haykırmalardan yer yerinden oynadı ve gökyüzü tozla kaplandı, arzulu harp, güçlü kılıçlardan ve başı boş otlayan aygırlardan gebe kaldı. Silâhlı koruyucular, ölüm çayırını koruyorlar ve geniş ağızlı kuyuların etrafından dolaşıyorlar. Öncüler, öncülerle savaştı, keskin kılıçlar, keskin kılıçlarla çarpıştı. Kes-

kin kılıçlar türkü çağırdı ve sağlam kargılar oynadı, süngüler büküldü, atlılar cevelân etti, ölüm kâseleri dolaştı, başlar uçtu ve yiğitler oraya-buraya koşuştu. Kısa kargılar doğrulup saldırdı. Bu öğleden sonraya kadar devam etti. Düşman savaşa ve din sevgisine boyun eğdi. Minberlerin ağacı hatiplerin seslerinden inledi. Cuma namazındaki cemaat mücahitler için gönülden dua ettiler. Bu sırada Alp-Arslan atından inip kolanını sımsıkı bağladı, eğer ve gemini düzeltti. Daha sonra atına bindi ve yüreğini pekleştiridi, ordusunun merkezini düzene soktu ve askerlerini dört bölüğe ayırdı, her bölüğü bir pusuya yerleştirdi. Daha sonra yanında Ruhü'l-Emîn (Cebrail) olduğu halde hareket etti. Pusunun iyi kurulmuş olduğunu ve içinden zaferi kazanacağını hissedince hür bir yüzle harp ateşini karşıladı, vuruşma ve mızraklaşma aşını lezzetli buldu. Bizans İmparatoru yer yüzünü kaplayan ordusu ile saldırdı, teskin olacak bir sel ve gündüzü kaldıran bir gece gibi ilerledi. *İslâm* atlıları, bu hücuma karşı dayandı ve sonra çekinmeden ileri atıldı. *Bizanslıları*, pusudakiler arkalarında kalacak ve ölümün hizasına gelecek şekilde ileri çektiler. Sonra pusudakiler arkadan, düşmanın karşısındakiler de önden saldırdılar Bir beyaz ateşi andıran *İslâm* kılıçları, düşmanın yakı otu gibi olan ileri gelenlerinin üzerine düştü. Düşman bozgunluğunu gösterdi ve öyle bir yenilgiye uğradı ki, telâfisi mümkün olmadı. Düşmandan bir kısmı dayanamadı, dayananlar da eziyet çekerek öldüler. Binlerden biri bile kurtulamadı ve *İslâmın* düşmanlarından birkaçı dahi esenliğe ulaşamadı. Bizans İmparatoru tutsak alınarak bağlandı ve kendisini koruyup kurtaracak bir kimse yoktu. *Müslümanlar*, *Bizanslıları* kovaladılar. Birler, binleri öldürdüler. Yeryüzü, onların pisliklerinden temizlenip cesetleri ile döşendi. Alçak yerler ölülerin leşleriyle doldu, taşlık yerler kargı parçalarından ormanlık yere döndü.

Bizanslıların eşya ve ağırlıklarını taşıyan 3 bin arabaları vardı. Bu arabalara yüklenmiş mancınıklardan en büyüğü 8 parçadan ibaretti. Bu mancınığı 1200 kişi çeker ve yüz araba taşırdı. Bu mancınık *Ahlat*'ın büyük rıtıl ölçüsüyle bir kantar ağırlığında taş atardı. Bu mancınık, göğe yükselmiş başı dumanlı bir dağa benziyordu.

Bizanslılardan öldürülmedik veya tutsak alınmadık kimse kalmadı. Bunların eşyaları açıkta kalmış olup, hiç kimse el sürmüyor ve satılığa çıkarılmış alıcısı olmayan bir mal gibi duruyordu. Binitin, davarın, silâh ve eşyanın değeri düştü. Öyle ki: On iki tulga, altıda bir altına ve üç zırh, bir altına satıldı.

Bizans İmparatoru'nun tutsak alınması hakkında şöyle tuhaf bir hikâye anlatılmaktadır :

Sâdüddevle Gevherâyîn'in bir memlükü vardı. O, bu memlükü Nizamü'l-Mülk'e hediye etmiş ise de o, bunu kabul etmeyerek ona itibar etmemişti. Gevherâyîn, onu kabul etmesi için çok ısrar etti. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk: "ondan ne beklenebilir, belki *Bizans İmparatoru*'nu bize tutsak alarak getirir" demiş ve bunu alay etmek, onu küçük göstermek ve mühimsemediğini ifade etmek için söylemişti. Savaş günü Bizans İmparatorunun bu memlük tarafından tutsak alınması Nizamü'l-Mülk'ün sözüne uygun düştü. Sultan, bu memlüke hil'at verdi ve ne istediğini sordu. O da *Gazne beşâretini* istedi. Sultan haşmet ve azametle *Azerbaycan*'a girdi. Bizans İmparatoru bir av gibi bağlanmış olarak yanında idi. Yaptıklarına ve bilgisizliğinin tutsağı olmasına esef ediyordu. Kötü bir aldatma, ancak yapana zarar verir. O, dünyayı fethetmek, dini yok etmek, Sultanları mahvetmek ve şeytanlara yardım etmek maksadıyla sefere çıkmıştı. Neticede kudretli iken zavallı ve bîçare bir kimse durumuna düştü. Sahip olduğu her şey değerini kaybetti. Sonra Sultan, Bizans İmparatoru'na acıdı ve onu huzuruna getirterek: " Galip gelseydin ne yapardın, bunu bana doğru olarak söyle" dedi. Bizans İmparatoru "Sizden tutsak aldıklarımı köpeklerle birlikte hapsedecek ve onları çırçıplak bırakacaktım. Seni tutsak alsaydım, bir fırın hazırlayarak sana çok kötü bir muamelede bulunacaktım" dedi. Bunun üzerine Sultan: "Senin bize ne yapacağını öğrendik, şimdi biz sana ne yapalım ? Biz, senin hakkında, bize yapmak istediklerin şeylerle iktifa etmiyeceğiz" dedi. Bizans İmparatoru: "Kötü niyetimin neticesine bak ve suçumun getirdiği cezayı ver" dedi. Bunun üzerine Alp-Arslan'ın kalbi yumuşadı, bağlarını çözdürdü, lütf u ihsanda bulunarak memleketine gönderdi. O, üzgün olarak memleketine dönünce tebaası artık onu hükümdar olarak kabul etmemiş ve adını İmparatorluktan silmişler ve "bu, İmparatorlar sırasından çıkmıştır" dediler ve Mesih'in ona kızmış olduğunu sandılar.

İBNÜ'L-ESÎR

el-Kâmil fi't-Tarih

(X, 64 – 67)

İzzü'd-dîn Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, 1160 yılında *Cezire*'de (Cizre) doğmuştur. İyi tahsil gördükten sonra müderris olmuş ve hayatını ders vermek ve eser yazmakla geçirmiştir. Bu arada bir kaç defa yaptığı *Bağdad* ziyaretleri ilim hayatında büyük bir tesir yapmış, *Musul*'da göremediği birçok eserleri bu şehirde incelemek fırsatını bulmuştur. 1233 yılında *Musul*'de ölmüştür.

İbnü'l-Esîr, hadîs ve tarihe çok meraklı bir müellif idi. Hadîs'e dair vücuda getirdiği eseri, ona bu ilmin en ileri gelen mütehassıslarından biri vasfını kazandırmıştır.

Tarih'e dair yazmış olduğu *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseri ise ona, *İslâm*'ın en büyük tarihçileri arasında mümtaz bir yer temin etmiştir. 12 ciltten mürekkep olan bu eser, yaratılıştan 1231 yılına kadar gelmektedir. Yapılan tetkikler bu eserin *İslâm* fetihlerine dair olan kısmının bile orijinal bilgileri ihtiva ettiğini göstermiştir. *İbnü'l-Esîr*, eserinin telifinde birçokları zamanımıza kadar gelmemiş bulunan en değerli kaynakları kullanmıştır. Şu kısa izahattan anlaşılacağı üzere, faydalandığı tarihî kaynaklardan birçoğunun kaybolmuş olması dolayısiyle, eserinin kendi zamanından önceki kısımları da çok değerlidir[10].

*
* *

Tercüme

H. 463 (1071) yılında Sultan Alp-Arslan *Haleb*'e yürüdü. Yolu *Diyarbekir* üzerinden geçiyordu. Bu sebeble bu bölgenin hâkimi Mervan-oğlu Nasr onu karşıladı, 100 bin altınla birlikte hediyeler takdim etti. Sultan bu paranın halktan müsadere edildiğini öğrenince

[10] Bu müellif hakkında umumî bilgi ile kaynaklar ve tetkikler için *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "İbnü'l-Esîr" maddesine bakınız. Burada Beyrut yayını (1966) kullanılmıştır.

kabul etmedi. Daha sonra Sultan *Âmid*'e[11] vasıl oldu. Orada *Âmid*'in surlarının sağlamlığını görerek elini sura sürüp sonra teberrüken eliyle göğsünü sıvazladı[12]. *Urfa*'ya yürüyüp kuşattı ise de başarı kazanamadı. Oradan *Haleb*'e yürüdü. Bu şehre daha önce Halife el-Kaim'in elçisi olarak Nakîbünnükebâ Ebû'l-Fevâris Tırâd gelmiş ve beraberinde hil'atler getirmişti. *Haleb* hâkimi Mahmud buna dedi ki: "Sultan'a gidip, beni huzuruna çağırmaktan affetmesini söylemeni istiyorum". Bunun üzerine Nakîbünnükebâ Sultan'a gelip *Halep* hükümdarının, el-Kaim'in hil'atlerini giydiğini, hutbede adını okuttuğunu bildirdi. Sultan ona *Hayy alâ hayri'l-amel'i*[13] ezanlarında okuttuktan sonra hutbelerinin ne önemi vardır. Onun huzuruma gelmesi ve yer öpmesi şarttır" dedi. Fakat Mahmud bundan imtina etti. Bunun üzerine de *Haleb*'in muhasarası şiddetlendirildi, fiatlar yükseldi, savaş hızlandı. Sultan bir gün hücuma geçerek şehre yaklaştığında şehirdeki mancınıklardan atılan bir taş atına isabet etti. Mahmud güç bir duruma düştüğünü görünce bir gece annesi *Nümeyrî* boyundan Vessâb kızı Menia ile birlikte dışarı çıkarak Sultan'ın katına geldi. Mahmud'un annesi Sultan'a: " İşte oğlum ona istediğini yap" dedi. Sultan onlara iyi muamele etti ve Mahmud'u hil'atleyip şehre geri gönderdi. Mahmud da Sultan'a pek çok para yolladı.

Bizans İmparatoru'nun *Ahlat* seferi ve tutsaklığı

Bu yıl Bizans İmparatoru Ermanus, *Rumlardan*, *Frenklerden*, *Guzlardan*[14], *Ruslar*, *Peçenekler*, *Gürcüler* ve başkalarından olmak üzere 200 bin kişilik bir ordu ile haşmet ve debdebe içerisinde sefere çıktı. *İslâm* ülkesine yönelerek *Ahlat* yörelerinden, *Malazgirt*'e geldi. Alp-Arslan'a, *Âzerbaycan*'daki *Hoy* şehrinde bu haber ulaştı.

[11] *Âmid*, bugünkü *Diyarbakır* şehri olup *Türkler* kara renkli, heybetli surlarından dolayı şehre bazan *Kara-Âmid* demişlerdir. Doğu ve Güney-Doğu halkının ise şehri *Hamid* ve *Hemid* adiyle andıkları görülüyor.

[12] Türklerin ve sonra *Moğolların* haşmetli, azametli yapılara tazimde bulunduklarını biliyoruz. Alp-Arslan'ın burada yaptığı şey de bu geleneğin bir ifadesidir.

[13] *Hayy alâ hayri'l-amel*, şiîlerin ezanlarında, sünnîlerin *Hayy ala's-salat* cümlesi yerine kullanılmaktadır. Halk ezanda bu cümleyi, yani *Hayy alâ hayri'l-amel'i* duyunca şehrin, şiîlerin eline geçtiğini anlardı.

[14] Metinde *el-Garb* (الغرب) şeklinde ise de bunun, diğer eserlerde olduğu gibi, *el-Guzz* (الغز), yani *Oğuz* olacağı aşikârdır.

Kendisi *Haleb*'den avdet etmişti. Sultan, İmparatorun yanında kalabalık bir kuvvetin bulunduğunu öğrendi. Askerlerinin uzakta, düşmanın da yakında bulunmasından dolayı, asker toplaması mümkün olmadı; ağırlığını, zevcesi ve Nizamü'l-Mülk'le *Hemedan*'a gönderdikten sonra yanındaki 15 bin atlı ile düşmanın üzerine sür'atle hareket etti. Bu esnada askerlerine şöyle dedi: "Ben Allah rızası için sabrederek savaşacağım. Sağ kalırsam bu Tanrının bana bir lütfudur; şehid olursam oğlum Melikşah benim halefimdir". Düşmana yaklaştıklarında, Sultan bir öncü kuvveti gönderdi. Bu öncü kuvveti *Ahlat* yakınında *Bizanslılar*dan 10 bin'e yakın askerin başında bulunan er-Rusiyye ile karşılaştı. Yapılan savaşta er-Rusiyye bozguna uğradı ve tutsak alındı. er-Rusiyye Sultan'a getirildi, Sultan da onun burnunu kestirdi. Elde edilen haç'ı Nizamü'l-Mülk'e gönderip ona, bunu *Bağdad*'a yollamasını emretti. İki ordu birbirine yaklaştıklarında Sultan Bizans İmparatoruna elçi gönderip ondan barış isteğinde bulundu. Fakat Bizans İmparatoru: "Barış ancak *Rey*'de yapılacaktır" dedi. Buna Sultan'ın çok canı sıkıldı. İmamı, fakih *Buharalı* Hanefî Abdülmelik oğlu Ebû Nasr: "Sen din uğruna savaştığından Tanrı sana zafer vadetmiştir ve bu dini, diğer dinlere üstün kılmıştır. Ben ulu Tanrıdan bu zaferin senin adına yazılmasını niyaz eylerim. Hatiplerin minberlerde bulunduğu Cuma günü öğleyi takip eden vakitte düşmanın üzerine atıl. Zira bu saatte hatipler, mücahitlerin zafer kazanmaları için, Tanrı katında kabule şâyan dualarda bulunacaklardır." Cuma namazı vakti geldiğinde Sultan, askerleri ile birlikte namaz kıldı, ağladı ve bütün askerler de ağlaştılar. O ve askerleri dua ettiler. Sultan onlara: "Gitmek isteyen gitsin. Burada buyuran ve yasaklayan bir Sultan yoktur." dedi, okunu ve yayını atıp kılıç ve topuzu aldı, atının kuyruğunu bizzat eliyle bağladı ve askerleri de aynı şeyi yaptılar. Ak elbise giyip kokular süründü ve "ölürsem kefenim budur" dedi. Düşmana saldırdı, askerleri de kendisini takip ettiler. Düşman'a yaklaştığında atından inip yüzünü toprağa koyarak ağladı ve pek çok duada bulundu. Sonra atlanıp hücuma geçti, askerleri de onun gibi yaptılar. *Müslümanlar* düşmanın içerlerine kadar girdiler. Her iki taraf arasında bir toz perdesi hasıl olmuştu. *Müslümanlar*, düşmanları istedikleri gibi öldürdüler. Tanrı, zaferini onlara indirdi. *Bizanslılar* bozguna uğradılar ve onlardan sayısız insan öldürüldü. Öyle ki, öldürülenlerin cesetleri savaş meydanını doldurmuştu. Bizans İmparatoru tutsak alındı. Onu

Gevherâyin'in[15] memlüklerinden biri tutsak almış, tanımadığı için öldürmek istemişti. Fakat İmparatorun yanında bulunan bir hadım ağası: "Onu öldürme, zira o İmparatordur" dedi. Bu memlük Gevherâyin tarafından Nizamü'l-Mülk'e takdim edilmiş ise de küçümsenerek kabul edilmemişti. Gevherâyin bu memlükü övünce Nizamü'l-Mülk: "Olaki Bizans İmparatoru'nu tutsak olarak bize getire" demişti. Dediği gibi oldu. Bu memlük İmparatoru tutsak alınca onu Gevherâyin'in yanına getirmiş, o da Sultan'a İmparatorun tutsak alındığını haber vermişti. Sultan da onun huzuruna getirilmesini emretti. Katına getirildiğinde Sultan Alp-Arslan elindeki kamçı ile üç defa İmparatora vurmuş ve: "Ben sana barış için elçi gönderdiğim halde sen bunu reddetmedin mi?" dedi. İmparator da: "Beni azarlama; istediğini yap" dedi. Bunun üzerine Sultan ona şunları sordu: "Sen beni tutsak alsaydın ne yapardın?". İmparator "Fenalık yapardım" diye cevap verdi. Sultan'ın "Sana ne yapacağımı sanıyorsun" demesi üzerine İmparator: "Ya beni öldürürsün ya da İslâm ülkelerinde beni teşhir edersin, ihtimal uzak olmakla beraber bağışlayıp vergi alır ve beni nâibin olarak kabul edersin" dedi. Alp-Arslan: "Ben de bundan başka bir şey düşünmedim" dedi. Onun için 1,5 milyon altın kurtuluş akçesi kararlaştırdı ve istenildiği zaman *Bizans askeri* kendisine gönderilecek ve *Bizans ülkesinde* bulunan bütün tutsaklar salıverilecekti. Böylece anlaşma yapıldı. Sultan, ona bir otağ tahsis edip 10 bin altın gönderdi. İmparator da bu para ile kumandanlardan bir kısmının kurtuluş akçasını verdi. Ertesi gün Sultan onu hil'atledi. İmparator, Halifenin bulunduğu yönü sorunca kendisine gösterildi. O da ayağa kalkıp başını açarak tazim için yere eğildi. Sultan imparator ile elli yıllık bir barış yaptı ve ona gideceği yere götürmek üzere askerlerini terfik etti. Bizzat kendi de onu bir fersahlık yola kadar uğurladı.

Bizanslılara gelince: Yenilgiyi haber alan Mihail, *Bizans hükümdarlığını* eline geçirdi, ülkeye hâkim oldu. Ermanus *Tokat* kalesine geldiğinde bu haberi işitip sof giyinerek rahipliğini ilân etti

[15] Bundan önceki metinlerde geçen ve bundan sonrakilerin bazılarında görülecek olan Gevherâyin, *Selçuklu devletinin* en büyük emîrlerinden bir olup lakabı Sâdud-devle idi. Gevherâyin, *Sultan* Melikşah devrinde büyük memuriyetlerde bulunduktan sonra bu hükümdarın oğullarından Berkyaruk ile Tapar arasında *Sefidrûd*'da H. 493 (1110) tarihinde yapılan savaşta öldürülmüştür. Kendisi Berkyaruk taraftarlarından idi.

ve Mihail'e elçi gönderip Sultan ile yaptığı anlaşmayı bildirdi ve : "Kararlaştırılmış olan bu anlaşmaya ister riayet et, ister etme" dedi. Mihail: Kararlaştırılmış olan şeyleri vereceğini, kendisinin tavassutta bulunmasını ve Sultan'ın isteklerini bildirmesini istedi. Ermanus, toplayabildiği 200 bin altını bir altını tabakla birlikte Sultan'a gönderdi. Bu altın tabağın içinde 90 bin altın değerinde mücevher bulunuyordu. Ermanus bundan daha fazlasını göndermeye muktedir olamadığını and içerek Sultan'a bildirdi. Sonra Ermanus *Ermeniler*'e ait yöreleri eline geçirdi. Şâirler Alp-Arslan'ı övmüşler ve bu zaferinden sık sık bahsetmişlerdir.

SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ

Mir'atü'z-zeman fî Tarihi'l-âyan

(S. 143 – 155)

Asıl adı Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu olan müellif 1186 tarihinde *Bağdad*'da dünyaya gelmiştir. Babası Kızoğlu adlı bir Türk idi. Kızoğlu devrin ünlü ilim adamlarından İbnü'l-Cevzî'nin kızı ile evlenmiş ve bu evlenmeden müellifimiz doğmuştur. Babası, kendisi çok küçük yaşta iken öldüğünden dedesi İbnü'l-Cevzî tarafından yetiştirildi. Bundan dolayı da müellifimiz Sıbt İbnü'l-Cevzî (Cevzî oğlu'nun torunu) lâkabiyle tanındı. Sıbt İbnü'l-Cevzî, dedesinin ölümünden (1200) sonra 18 – 20 yaşlarında iken doğduğu şehir olan*Bağdad*'ı terkederek *Dımaşk* (Şam)'a gelip burada yerleşti. Müellifimiz burada da tanınmış birçok âlimlerin derslerini takip ederek tahsilini ilerletti. Bundan sonra müellif bir taraftan *Dımaşk*'ın muhtelif medreselerinde dersler verip talebe yetiştirirken bir taraftan da câmilerde vaaz vermek suretiyle halkı aydınlatıyordu. Nihayet Sıbt İbnü'l-Cevzî 1257 tarihinde *Dımaşk*'ta vefat etti.

Tarih ilmine karşı yakın bir alâka ve merak duyan Sıbt İbnü'l-Cevzî bunun bir neticesi olarak *Mir'atü'z-zeman fî Tarihi'l-âyan* adlı Arapça büyük bir eser meydana getirmiştir. Müteaddit ciltlerden müteşekkil bulunan *Mir'atü'z-zeman* umumî bir tarih olup, yaratılıştan başlamakta, müellifin ölümüne kadar (1256/57) gelmektedir. Kendi zamanına ait anlattığı olaylar, şüphesiz eserinin en orijinal kısmını teşkil eder. Bununla beraber eserin XI. yüzyılın ikinci yarısına ait olan bölümü de orijinal bir kaynak mahiyetindedir. Çünkü bu bölüm aslında XI. yüzyılın sonlarına doğru (1088) ölmüş bulunan Garsun-ni'me Muhammed b. Hilâl es-Sâbî'nin eserini ihtiva etmektedir. Yani müellifimiz adıgeçen Garsun-ni'me'nin *Uyûnü't-tevârih* adlı kitabını aynen kendi eserine koymuştur. Böylece burada *Malazgirt Savaşı* ile ilgili olarak *Mir'atü'z-zeman*'dan aldığımız parça esas itibariyle *Uyûnü't-tevârih*'e aittir.

Adıgeçen Garsun-ni'me Muhammed b. Hilâl es-Sâbî'ye gelince, O bilhassa tarihî eserler yazmakla tanınmış Sâbi ailesine men-

sup olup *Abbasî halifeliğinin* İnşa Divanında bulunmuştur. Müellif bu memuriyeti dolayısiyle olayları yakından ve doğru olarak takip ederek eserine dercetmiştir. Fakat maalesef bu eseri bize kadar gelmemiştir. Yukarıda da kaydedildiği gibi, Sıbt İbnü'l-Cevzî, müellifin bu eserini tamamen kendi tarihine almıştır[16].

* * *

Tercüme

H. 463 (1071) yılında Sultan Alp-Arslan ile Bizans İmparatoru arasında büyük bir savaş vukua geldi.

Alp-Arslan H. 463 yılı Zilkade'sinde (Ağustos 1071) *Hemedan*'dan hareketle, *Ahlat* bölgesine bağlı *Erciş* ve *Malazgirt*'e erişerek her iki şehri fethetti, halkından bir kısmını öldürüp bir kısmını da tutsak aldı. Daha sonra bir öncü kuvvetiyle yanında bulunan Afşin'i Erisıgı'nın arkasından gönderdi. Eri-sıgı, Sultan'ın kız kardeşinin kocası olup *Nâvekiyyelerden* bir bölüğün başında bulunuyordu. Sultan onları yakalamak istiyordu. Bu yüzden onlar Sultan'dan korkarak *Hâzin*'den[17] *Bizans ülkesine* gittiler. Sultan da *Meyyafârikîn*'e vardı. Buranın emîri olan Nasr b. Mervan, Sultan'dan korktuğu için derhal onun katına geldi. Vezir Nizamü'l-Mülk daha önce Nasr'a gidip onu Sultan'ın katına getirmişti. Sultan ona yakınlık gösterip hil'at giydirdi ve ordusu için 100 bin dinar ödemesini emretti. Nasr, Sultan'a halktan aldığı birçok şeyler yolladı. Fakat Sultan bunları kabul etmedi ve: "Benim, çiftçilerin mallarına ihtiyacım yoktur" dedi. Bunun üzerine Nasr bizzat kendisine ait mallardan Sultan'a yolladı. Alp-Arslan başta *Süveydâ*[18] olmak üzere birçok hisar zaptetti. Bu esnada *Oğuzlar*, kadınların karınlarını yarıyorlar ve yanlarındaki tutsaklardan yürümeye kudreti olmayanları da öldürüyorlardı. Sultan'ın hassa kuvvetlerinden bir bölük, *Harran* ve yörelerine ılgar etti ve ora-

[16] Sıbt İbnü'l-Cevzî ve eseri ile Garsun-ni'me Muhammed b. Hilâlü's-Sâbî' hakkında fazla bilgi için Ali Sevim tarafından yayınlanmış bulunan *Mir'atü'z-zeman*'ın (*Ankara* 1968) girişine bakınız.

[17] Bu şekilde bir yer adı tesbit edilemedi ve nereyi de ifade ettiği anlaşılamadı.

[18] *Süveydâ*, bugün *Urfa*'ya tâbi olan, *Urfa*'nın Kuzey-Doğusunda ve *Diyarbakır*'ın Güney-Batısındaki *Siverek* kazasıdır (Bk. E. Honigmann, *Bizans Devleti*'nin *Doğu Sınırı*. Türkçe terc. F. Işıltan, İstanbul Üniv. Ed. Fak. Yayını, İstanbul, s. 135 - 136, 138, 141, 145).

ları yağmaladı. Halk, *Râfika* hisarına sığındı. Sultan *Urfa* önlerine kondu ve buradakiler kendisine karşı savaştılar. Şehrin hendekleri ağaç ve başka şeylerle dolduruldu. Şehir halkı daha önce Sultan'ın kuşatmayı bırakması için 50 bin altın teklif etmişti. Sultan da buna razı olup savaşı gevşetti. Fakat Sultan'ın bilâhare kuşatmayı gevşettiğini görünce, bu defa da : "kuşatma âletlerini yakmadıkça sana para vermeyiz" dediler. Bunun üzerine Sultan onların kırılıp yakılmalarını emretti. Müdafiler bu emrin yerine getirildiğini görünce sözlerinden caydılar. Sultan'ın yanında Bizans İmparatoru'nun elçisi bulunuyordu. Bu elçi Sultan'la Urfalılar arasında aracılık yapmıştı. Sultan buna kızarak elçinin tevkifini ve öldürülmesini emretti ise de Nizamü'l-Mülk: "Bu geleneğe aykırıdır; gerçek sebebi belli olmayan ve görünüşte de kötü olan böyle bir yolun açılması doğru değildir" dedi. Sultan, vezirin bu sözlerini doğru buldu ve elçi, getirdiği mektubun cevabı yazılarak salıverildi. Bundan sonra Sultan, Rebiülâhır ayının 11. günü iki sebepten dolayı *Fırat*'a doğru yollandı. Bunlardan birincisi Afşin'den beklenilen haberin gecikmesi, diğeri de Tuğrul Bey'in İki *Irak*'taki *(Irak-ı Arab* ve *Irak-ı Acem)* askerlerinden ordusunda bulunanların azıklarının gecikmesinden dolayı savaştan el çekmeleri ve homurdanmaya başlamaları idi.

Sultan *Urfa*'dan ayrıldıktan sonra, şehir halkı ölüleri çıkararak *Bizans İmparatoru*'na göndermek için başlarını kestiler ve cesetlerini de yaktılar.

Harran halkı, haraç verip Sultan'la anlaştı. Sultan Rebiülâhırın 14 ünde *Fırat* kıyısına kondu ise de *Halep* emîri Mahmud huzuruna gelmedi. Bundan dolayı Sultan ona kızdı ve *Fırat*'ı geçti. Askerleri de *Halep* yörelerini tahrip ve yağma ettiler. *Humus*'a bağlı *Karyeteyn*'e kadar gidip *Benû Kilâp* oymağına saldırarak pek çok ganimetle geri döndüler. Bu olay üzerine göçebe *Araplar* çöle kaçtılar.

Sultan, Mahmud'a katına gelmesi için elçi gönderdi ise de Mahmud yalnız halktan topladığı parayı göndermekle yetindi. Bunun üzerine Sultan ona şöyle haber gönderdi: "Adımı hutbede okutmana ve açıkça bana mektuplar göndermene ve katıma gelen etraftaki hükümdarlara lütf u ihsanda bulunduğumu bilmene rağmen huzuruma gelmekten çekinmeni anlıyamıyorum". Bunun üzerine Mahmud, az bir hediye ile anası ve oğlunu Sultan'a gönderdi. Bu da Sultan'ın kızgınlığını artırdı. Bu esnada Halife, adına hutbe

okutması ile ilgili olarak kendisinden istediği hil'atları Nakîbünnükabâ ile Mahmud'a göndermişti. Bu cümleden olarak Halife, Mahmud'a ferace, sarık (emâme), donatılmış bir binek atı ve bir bayrak, anasına iki at, elbiseler ve amcası oğullarına da at ve elbiseler göndermişti. Mahmud, Nakîbünnükabâ'yı karşıladı ve Nakîb de Halife adına onu selâmladı. Mahmud atından inip yeri öptü, hil'atları giyip ata binerek *Haleb*'e girdi. Nakîb orada iki gün kaldı ise de Mahmud'dan beklediğini görmedi. Bunun üzerine atına binip ona gitti. Mahmud: "Sultan buraya gelmeden önce ben size itaat ettim. Kendimin ve ülkemin korunmasını istedim. Senin de gördüğün gibi, memleketim harap ve yağma edilmiştir. Ben de Sultanın huzuruna gitmek istemiştim. Benden, gücümün yetmeyeceği miktarda talep edilen para muhasaraya ve felâkete sebep oldu. İşte Sultan, şu mektubunda katına gidip yer öpmemi (tazimde bulunmamı) istemektedir" dedi. Bunun üzerine Nakîb: "Mektubu ver de Sultan'a gideyim" demesi üzerine Mahmud mektubu ona verdi. Nakîb karargâhını *Funeydik*'te kurmuş olan Sultan'ın yanına gitti. Sultan, ona hazır atlardan birini gönderdikten başka ikramda bulunulmasını emretti ve sonra huzuruna getirtti. Nakîb, Halife'nin Sultan'a gönderdiği hediyeleri takdim etti. Bunun üzerine Sultan ayağa kalktı, yer öptü, teşekkür etti ve duada bulundu. Sonra Sultan, Nakîb'e: "Gelişinin sebebi nedir?" diye sorunca Nakîb: "Mahmud'u huzurunuza getirmek için geldim. O, bana şu mektubu verdi" dedi. Bunun üzerine Sultan: "Doğrudur, bunu, ondan uzaklarda bulunduğum halde, gönlünü almak için yazmıştım. Fakat buraya gelince bu mektuptaki sözlerime inanmadı. Bize tâbi olduğu halde, bu hareketi niçin yapıyor. Bize isyan edip, savunmada bulunmak gayesiyle surlara mancınıklar kurdu. Meliklerin, bize göstermeleri gereken saygıdan ne kaldı. Senin onun yanına gidip istediğin şekilde onu bizim adımıza ikna etmen yerinde olur" dedi. Nakîb Sultan'a "Baş üstüne" dedi. Halifenin Mahmud'a hil'at göndermesi Sultan'ın canını sıkmıştı. Hâciblerden biri Sultan'a: "Halife bunu ancak sana yardım etmek için yapmıştır" dedi. Bunun üzerine Sultan sükûnet buldu. Nakîb (nakletti ki) "Nizamü'l-Mülk'le buluştum ve ona: Mahmud, Sultan'a 20 bin, sana da 5 bin dinar takdim etsin ve Sultan'ın Dımaşk'tan dönüşünde huzuruna gelsin" dedim. Sonra *Haleb*'e döndüm ve Mahmud'a durumu bildirdim. Bunun üzerine Mahmud: "Bende beş para yok. Huzura çıkmaya gelince, buna da hiçbir imkân yoktur" dedi.

Sultan Cemâziyülâhır ayının girmesine bir gece kala Pazar günü *Haleb* önüne kondu. *Halebliler*, onunla çarpışmaya giriştilerse de zelil ve perişan oldular. Bunun üzerine Mahmud, elçi gönderip barış talebinde bulundu. Ve aynı gece beraberinde annesi olduğu halde Sultan'ın huzuruna çıktı. Annesi, oğlunun elinden tutup, Sultan'ın önüne doğru itti ve: "Bu oğlumdur, size teslim ediyorum. Ona istediğinizi yapınız" dedi. Sultan, Mahmud'u sevgi ve ikramla karşıladı ve ona: "Kalene dön ve bizim, hak edeceğin ikramımıza mazhar olman için yarın gel" dedi. Bunun üzerine Mahmud kaleye döndü ve ertesi gün, Sultan'ın ordugâhına geldi. Vezir Nizamü'l-Mülk, hâcibler ve Sultan'ın yakınları onu karşıladılar. Karşılayanlar arasında Sultan'dan başka herkes vardı. Mahmud, Sultan'ın huzuruna çıktı. Sultan ona değerli hil'atler giydirdi, altın ve gümüş eğerli atlar, kösler, bayraklar ve aybe verdi. Bunun üzerine Mahmud Sultan'a şöyle dedi: "Vallahi, senden korkutulduğum için, huzuruna gelemedim". Sultan bunu kimin yaptığını anladı; bundan dolayı canı sıkıldı ve bunun, kardeşini *Savur* yakınında öldürdüğü İbn Hân olduğunu ifade etti. İbn Hân bunun üzerine, *Şam'a* kaçmışsa da sonra Sultan'ın yanına döndüğünden onun tarafından affedilmişti.

Sultan, Mahmud ve Ay-Tigin es-Süleymanî'ye *Dımaşk*'a yürüyerek orada hutbeyi Halife el-Kaim adına okutmaları hususunda emir verdi. Bu esnada Bizans hükümdarı'nın elçisi gelerek İmparator'un, Sultan'dan *Menbiç*, *Erciş* ve *Malazgirt*'in iade edilmesini ve hediye gönderilmesini istediğini bildirdi. Öte yandan Afşin'den kendisinin sâlimen döndüğüne dair haber geldi. Sultan, *Haleb'deki* ikametinden canı sıkıldığı için geri dönüp *Fırat*'ı geçti. Bu sırada at ve develerin çoğu telef oldu. *Fırat*'tan geçişi, sanki bir kaçma gibi idi. Bununla beraber o, insan ve hayvanların telef olmalarına aldırış etmedi. Bizans elçisi sevinç içinde hükümdarının yanına döndü ve elçinin sözleri, İmparatorun, ordusu ve taraftarlarının başında, sefere çıkmak azmini kuvvetlendirdi. Afşin hakkındaki habere gelince:

Eri-Sığı *Nâvekiyyeden*[19] bir bölük ile Sultan'dan kaçtıktan sonra *İstanbul*'a gitmek istiyordu. Yolu üzerindeki bir geçitte bulunan

[19] Metnimizde geçen bu isim (yani *Nâvekkiyye)*, bir *Türkmen* topluluğunu ifade etmektedir. Bu topluluğun *Erran* ve *Mugan*'da oturup *Anadolu*'ya akınlar yaptıkları anlaşılıyor. Şimdi metnimizde anlatılacağı gibi, *Nâvekiyyelerin* bir kısmı Eri-Sığı ile birleşip *Anadolu*'ya girmişlerdi.

kalenin Meryem adlı kadın hâkiminden geçme müsaadesi istedi ise de kendisine bu müsaade verilmedi. Eri-Sığı'nın gelişini haber alan Bizans hükümdarı da onunla savaşmak için Mihail'i göndermişti. İmparator Eri-Sıgı'nın düşmanca geldiğini sanmış idi. Mihail, Eri-Sıgı'ya yaklaşınca Eri-Sıgı ona şu haberi gönderdi: "Ben sizinle savaşmaya gelmeyip Sultan'dan kaçarak size sığınmak maksadı ile geldim". Mihail: "Yalan söylüyorsun" dedi ve devam etti "Eğer sözün doğru olsaydı topraklarımızı tahribetmez, oralarda yağma ve katillerde bulunmazdın" Eri-Sığı, and içti ise de Mihail ona inanmadı. Bunun üzerine vuruştular, Eri-Sığı *Bizanslıları* yenip onlardan pek çoğunu öldürdü, Mihail'i de tutsak aldı ve ondan 70 kantar altın kurtuluş akçası istedi. Fakat Afşin onlara yaklaşmıştı. Bu sebeble Eri-Sığı Mihail'e: "Meselenin aslı şudur, ben seni serbest bırakacak ve hiçbir şey almıyacağım, sizler de beni Afşin'den kurtarmalısınız" dedi. Mihail durumu anladı ve onu temin etti. Birlikte *İstanbul*'a gittiler. Öte yandan Afşin, *Boğaziçi*'ne kadar geldi. Burada bir müddet kaldı. İkameti esnasında İmparatora elçi gönderip şunları söyledi: "Aramızda barış olduğu için memleketinize girdiğimde hiçbir kimseye tecavüzde bulunmadım. Bu *Nâvekiyyeler* Sultan'ın düşmanları olup ülkeni yağmaladılar ve tahrip ettiler, gerektir ki onları bize teslim edesiniz. Yoksa memleketinizi tahrip edeceğim, böylece aramızdaki barış ta ortadan kalkmış olacaktır". Bizans hükümdarı şöyle cevap verdi: "Söylediklerin doğrudur. Fakat bize sığınanları teslim etmemek bizim geleneklerimizdendir". Bunun üzerine Afşin, *Rum ülkesini* tarumar etti. Öyleki, ancak sağlam hisarlar ve büyük şehirler kurtulabildi. Afşin, Meryem'in geçidine erişince kar yağmaya başladı. Bu sebeble o, kar kalkıncaya kadar orada kaldı. Daha sonra *Ahlat*'a gitti. Beraberinde öyle çok ganimet vardı ki, hiçbir kimse bu kadar ganimete sahip olmamıştı. Afşin Sultan'a durumu bildirdi. Sultan, *Elcezire*'ye gitti. Bu esnada İmparatorun *İslâm* memleketlerine yürümek üzere kalabalık bir ordu hazırladığı haberi geldi. Sultan'ın yanında az bir asker vardı. Çünkü *Suriye*'den kaçar gibi dönmüşlerdi. Bu kaçış esnasında mal ve hayvanları telef olmuştu. Askerler ordugâhlarına yollanmışlardı. Bu yüzden Sultan'ın buyruğunda 4 bin memlük askeri bulunuyordu. Sultan asker toplamak için ülkesine dönmeyi uygun bulmadı. Çünkü bu bir hezimet sayılırdı. Bu sebeple Sultan zevcesi Şakiriyye Hâtun'u ve Nizamü'l-Mülk'ü ağırlıklarla birlikte *Hemedan*'a gönderdi ve vezire asker devşirip ken-

disine yollamasını emretti. Sultan kendisi ile birlikte kalan kumandanlara şunları söyledi : "Ben bu savaşta Allah rızası için savaşanlar gibi sabırlı olacağım ve kendilerini tehlikeye atanlar gibi tehlikeye atacağım. Eğer Allah beni başarıya ulaştırırsa –benim Tanrıdan beklediğim budur– ne güzel, eğer durum aksine olursa oğlum Melikşah'ı dinlemenizi, ona itaat etmenizi ve onu yerime geçirmenizi vasiyet ediyorum". Onlar da: "Baş üstüne" dediler.

Sultan, yukarıda zikrettiğimiz askerle kaldı. Bununla beraber bunlardan her birinin yedek atı vardı. Sultan, Bizans İmparatoru'nu karşılamak üzere harekete geçti ve hâciblerden birini hassa askerinden bir bölüğün başında öncü kuvveti olarak gönderdi. Bu öncü kuvveti, *Ahlat* yakınında beraberinde bir haç bulunan bir Bizans kumandanına rastladı. Bu kumandanın buyruğunda on bin asker vardı. Sultan'ın öncü askerleri, *Bizans askerleriyle* savaşa tutuşup galip geldiler ve Rus olan kumandanı tutsak alıp haç'ı da ele geçirdiler ve onu Sultan'a gönderdiler. Sultan sevinerek "bu, zafer alâmetidir" dedi ve haç'ı da *Hemedan*'a gönderdi. Kumandan'ın da burnu kesildi. Sonra Sultan haç'ın Halifeye gönderilmesini emretti. Bizans İmparatoru *Malazgirt*'e erişip orayı amanla aldı ve Zilkade ayının bitimine beş gün kala *Ahlat*'la *Malazgirt* arasındaki *Rahve* adlı yerde bulunan Sultan'ın üzerine yürüdü. Sultan ona memleketine dönmesi ve Halifenin barışın yapılmasında tavassutta bulunması hususunda haber gönderdi. Fakat Bizans İmparatoru ona şu cevabı verdi: "*İslâm* ülkesine de, kendi ülkem gibi hâkim olmadıkça geri dönmeyeceğim. Ben pek çok para sarfettim, nasıl geri dönebilirim?". O gün Çarşamba günü idi. Sultan Cuma gününe kadar bekledi ve Cuma namazı vakti yakınlarını topladı ve onlara şöyle söyledi: "Daha ne zamana kadar biz azınlıkta, düşman da çoğunlukta olmak üzere bekleyeceğiz? Ben bizzat *Müslümanların* minberlerde bizim için dua ettikleri vakitte düşman üzerine atılmak istiyorum. Galip gelirsek ne âlâ, aksi takdirde şehit olarak cennete gideriz. Bana bağlı olanlar kalsınlar, geri dönmek isteyenler ise serbestçe geri dönebilirler. Bugün, burada bir Sultan yoktur, ben de ancak sizlerden biriyim. Biz *Müslümanların* eskiden beri yapageldikleri gazayı yapmak istiyoruz". Onlar da: "Ey Sultan biz senin memlükleriniz. Sen ne yaparsan biz de sana uyarız." dediler. Az önce 10 bin Kürd de Sultan'a katılmıştı. Bununla beraber Sultan Ulu

Tanrıdan sonra buyruğundaki 4 bin kişilik hassa askerine güveniyordu [20]. Bizans İmparatoru'nun kuvvetine gelince, onun 100 bin kişilik askeri, 100 bin delici (Nakkab), 100 bin carhî, 100 bin usta, 800 mandanın çektiği, içinde nal ve çiviler bulunan 400 araba ile silâh, mancınık ve diğer hücum âletlerinin bulunduğu 1000 araba vardı. Askerinin başında 3500 kumandan bulunuyordu. Ordusunda bulunan bir mancınığı 1200 kişi çekiyordu. Bu mancınığın attığı her bir taşın ağırlığı 10 kantar geliyordu. Ve bunun her bir halkasının ağırlığı da 200 *Suriye* rıtlı idi. İmparator'un hazinesinde ise bir milyon altın, 100 bin ipekli elbise ile altın eğerler, kemerler ve bunlara benzer altın ve gümüş eşyalar bulunuyordu. İmparator, *Mısır*, *Suriye*, *Horasan*, *Rey* ve *Irak* gibi yerleri kumandanlarına dirlik olarak vermişti. Ancak *Bağdad*'ı istisna etmiş ve bu hususta şöyle demişti: "İyi insan olan o ihtiyara ilişmeyiniz. Çünkü o, yani Halife bizim dostumuzdur". İmparator *Irak*'ta kışlamak ve *İran*'da yaylamak kararında idi. *İstanbul*'da kendi yerine bir vekil atamış ve *İslâm* ülkesini harap etmeye azmetmiş idi.

Cuma günü namaz vakti gelince Sultan, yakınları ile istişarede bulunduktan sonra kalktı, yay ve okunu attı, atının kuyruğunu bizzat eliyle bağladı ve eline topuzunu aldı, yanındakiler de aynı şeyi yaptılar. Sonra Bizanslılara şiddetle hücum ettiler ve hep bir ağızdan öyle bir kükrediler ki, dağlar inledi. Tekbir getirip *Bizans ordusunun* içine daldılar ve vuruşmaya başladılar. Bizans İmparatoru henüz atına binmemiş ve Müslümanlar'ın kendisinden önce taarruza geçeceklerini sanmamıştı. Tanrı *Müslümanlara* zafer va'd ettiği için *Bizanslılar* bozguna uğradılar. Sultan, Cuma günü ile Cumartesi gecesi öldürerek ve tutsak alarak düşmanı takip etti. Bunun neticesinde onlardan ancak pek azı kurtulabildi. *Müslümanlar*, *Bizanslıların* beraberlerinde bulundurdukları her şeyi ele geçirdiler. Bundan sonra Sultan karargâhına döndü. Az sonra Gevherâyin huzuruna geldi ve Sultan'a: "Memlüklerimden biri Bizans İmparatoru'nu tutsak aldı. Ben bu memlükümü, vezir Nizamü'l-Mülk'e arzetmiştim. O, bu memlükü küçümsemiş, hor görmüş ve onun hakkında 'belki Bizans İmparatoru'nu tutsak olarak bize getirir' diye alay etmişti. Ve Ulu Tanrı da bu memlükün eliyle, Bizans İmparatoru'nun tutsak olmasını takdir buyurdu." Fakat Sultan buna ihtimal vermeyerek evvelce İmparator'a elçilikle göndermiş olduğu Şâzî adlı hâdimi yolladı. Hâdim, İmpa-

[20] Yani *Türklerden* müteşekkil bulunan iyi yetiştirilmiş *hassa* askeri.

rator'u görünce tanıdı ve dönüp Sultan'a bildirdi. Sultan, İmparatorun bir çadıra indirilmesini ve bağlanmasını emretti; sonra memlûkü çağırtıp ona nasıl tutsak aldığını sordu, o da şöyle dedi: "Başı üzerinde haçlar bulunan ve çevresinde Sekâlibe'den[21] bir topluluk olan bir atlı gördüm. Ona mızrakla saldırdım, maiyyetinden biri bana şöyle dedi: "Vurma, çünkü o İmparator'dur". Sultan ona lütfu ihsanda bulundu, onu hil'at giydirip yakınları arasına dahil etti. Memlûk "*Gazne beşaretini* istiyorum" deyince, Sultan istediğini yerine getirdi. Sonra Sultan, adı Ermanus olan Bizans İmparatoru'nu katına getirtti. Ona üç kırbaç ve tekme vurup şiddetle tekdir ettikten sonra şöyle dedi: "Sana Halifenin – Tanrı ömrünü uzatsın – elçilerini barış yapılması için gönderdiğim halde reddetmedin mi? Sana, düşmanlarımı istemek için Afşin ile haber gönderdiğim halde bundan imtina etmedin mi? Benimle anlaştığın halde bana gadretmedin mi? Geri dönmen için dün, haber göndermeme karşılık sen : 'Buraya gelebilmek ve gayeme ulaşmak için bu kadar para sarfettim ve çok asker topladım; İslâm ülkelerine kendi ülkem gibi hâkim olmadan nasıl dönebilirim' dedim. Şimdi azgınlığının sonunu gördün mü! İmparator, ayakları bağlanmış ve boynuna da bukağı geçirilmiş olduğu halde Sultan'a şöyle söyledi : "Ey Sultan, ülkelerini almak için birçok kavimlerden asker topladım ve para sarfettim, buna rağmen zaferi sen kazandın. Memleketim böyle ve ben de şu halde senin huzurundayım. Bu durumda beni azarlama, sert sözler sarfetme, fakat istediğini yap". Bunun üzerine Sultan ona : "Eğer zaferi sen kazansaydın, bana ne yapardın" dedi. İmparator: "Fenalık" diye cevap verdi. Bunun üzerine Sultan: "Gerçekten doğru söyledin. Eğer bunun aksini söyleseydin, o zaman yalan söylemiş olurdun. Bu akıllı ve metin bir adamdır. Onun öldürülmesi doğru değildir" dedi ve ilâve etti : "Şimdi sana ne yapacağımı sanıyorsun ?". İmparator şöyle cevap verdi : "Bana üç şeyden birini yapabilirsin, birincisi öldürmek, ikincisi zaptetmek istediğim ülkelerinde beni teşhir etmek, üçüncüsü de yapmayacağın bir şey olduğundan söylenmesine lüzum yoktur". Alp-Arslan: "Bu nedir?" diye sordu. O da : "Affetmek, para ve armağanlar kabul edip *Bizans topraklarında* senin bir memlûkün, bir kumandanın ve bir nâibin sıfatiyle beni memketime göndermendir. Eğer beni öldürürsen bu sana bir fayda sağlamaz, çünkü bir başka-

[21] Yani *Slavlardan.*

sını benim yerime İmparator yaparlar" cevabını verdi. Bunun üzerine Sultan şöyle dedi: "Seni affetmek kararındayım. Ancak kendin için bir kurtuluş akçası vermelisin". İmparator: "Sultan istediği meblâğı söylemelidir" dedi. Sultan da: "10 milyon altın" dedi. Bunun üzerine İmparator şöyle söyledi: "Sen benim canımı bağışladığın için *Bizans ülkesine* sahip olmak senin hakkındır. Fakat tahta geçtiğimden beri, ordu hazırlamak ve harpler sebebiyle *Bizans'ın* mal ve parasını tükettim ve halk bundan dolayı yoksul bir duruma düştü". Müzakereler sonunda şu hususlar kararlaştırıldı: İmparator kurtuluş akçası olarak 1,5 milyon, sulh için her yıl 360 bin altın ödeyecek ve ihtiyaç olduğu takdirde askerî kuvvet gönderecekti. Bu arada daha birçok şeyler konuşuldu. Bir ara İmparator: "Yerime başka birisi geçirilmeden önce beni sür'atle gönderiniz, aksi takdirde gayeye ulaşılamaz ve ben de İmparator olarak *Bizans* tahtına geçemem ve bunun neticesinde şartlardan hiç birisi uygulanamaz" dedi. Sultan da ona şu cevabı verdi: "Yakın bir zaman önce Müslümanlardan alınan *Antakya*, *Urfa*, *Menbiç* ve *Malazgirt*'i iade etmeni ve *Müslüman* tutsaklarını da serbest bırakmanı istiyorum." İmparator da: "Ülkeme salimen ulaşırsam asker göndererek bu şehirleri alıp sana teslim etmek isterim, fakat halk bu hususta bana muhalefet edecektir. Tutsaklara gelince, baş üstüne, memleketime varır varmaz onlara iyi muamelelerde bulunarak geri gönderirim" dedi. Sultan, İmparator'un üzerindeki bağların ve bukağının çözülmesini buyurdu. Sonra: "Ona, bize içki sunması için bir kadeh veriniz" dedi. İmparator kadehi kendisinin içeceğini zannetti. Fakat bundan men edildi ve "Sultan'a sunması" bildirildi. O da yeri öpüp Sultan'a kadehi sundu ve Sultan da içti. Sonra İmparator'un saçını kesti ve başını yere değdirerek: "Hükümdarlara hizmet edeceğin zaman işte böyle yap" dedi. Sultan'ın bu davranışının sebebine gelince, kendisi *Rey*'den *Anadolu seferine* çıkarken Kâkuye-oğlu Ferâmurz'a şöyle demişti: "İşte ben Bizans İmparatoru'yla savaşa gidiyorum. Onu tutsak alıp karşımda sâkilik yaptıracağım". Tanrı onun bu sözünü yerine getirdi.

Kumandanlardan bir kısmı kurtuluş akçası vererek kurtuldular. Geri kalanlar da para alınmadan salıverildiler. Ertesi gün Sultan, İmparatoru yeniden katına getirtti. Sultan, İmparator'un ganimet olarak alınmış olan taht ve dest'ini hazırlatarak İmparator'u tahtına oturttu, kendi elbise ve külâhını bizzat eliyle ona giydirdi ve: "seni nâibim yapıyor, söylediğin sözlerine inanıyorum ve seni ülkene

göndereceğim, hükümdarlığını da sana geri veriyorum" dedi. Bunun üzerine İmparator yer öptü. Halife, İbnü'l-Mahleban'ı kendisine gönderdiğinde İmparator başını açmasını, kemerini bağlamasını ve yer öpmesini emretmişti. Bunun üzerine Sultan: "Sen halifenin elçisi İbnü'l-Mahleban'a bunları yaptırmadın mı? O halde kalk başını aç, kemerini bağla ve Halife'nin bulunduğu tarafa dön ve yeri öp" dedi. O da bunu aynen yaptı. Sultan sözlerine devamla: "Ben, Halife karşısında en küçük hükümdarlardan biri gibiyim. Ben askerimden küçük bir kuvvetin başında ve sen de bütün *Hıristiyanlar* yanında olduğun halde sana karşı bu başarıyı elde ettim. Halife, diğer *İslâm hükümdarlarını* da üzerine gönderseydi halin nice olurdu" dedi.

Sultan, üzerinde "Tanrıdan başka ilâh yoktur ve Muhammed onun elçisidir" yazılı bir bayrak hazırlatarak İmparator'a verdi ve onu iki Hâcip ve 100 Hassa askerinin muhafazasında ülkesine gönderdi. Bu birlik İmparator'u *İstanbul*'a ulaştırdı. Hareketinden önce Sultan atına binip İmparator'u bir fersah kadar giderek uğurlamıştı. Bu esnada İmparator atından inmek istedi ise de Sultan onu men etti, onun için and içti ve ona yaklaşıp kucaklaştılar, sonra Sultan geri döndü. Bizans İmparatoru şunu da hikâye etmiştir:

"Savaş için *İstanbul*'dan sefere çıkan İmparatorların geleneklerinden biri de büyük kiliseye gidip yakutlarla bezenmiş olan altın haç'tan şefaat dilemeleridir. Ben de bu sefere çıkarken bu kiliseye gidip oradaki haçtan şefaat diledim. Bu esnada haç bulunduğu yerden *Müslümanların* kıblesine doğru çevrilmişti. Buna çok hayret ettim ve onu doğuya döndürdüm. Ertesi günkü ziyaretimde haçın gene kıbleye dönmüş olduğunu gördüm. Bunun üzerine onun zincirlerle bağlanmasını emrettim. Lâkin üçüncü gündeki ziyaretimde Haç yine kıbleye doğru dönmüştü. Buna çok hayret edip yenileceğimi anladım. Fakat arzu ve ihtirasımın etkisi altında kalarak *İslâm* ülkelerine yürüdüm ve bilinen şeyler başıma geldi".

İbnü'l-Kalânisî şöyle yazıyor:

Bizans İmparatoru'nun ordusu Rum ve sair kavimlerden olmak üzere 600 bin ve Sultan'ın ordusu da Türk ve diğer kavimlerden olmak üzere 400 bin kişi idi. Lâkin Sultan'ın yanında 4 bin Türk memlük askerinin bulunduğu hakkında zikredilen ifade daha doğrudur. Çünkü Sultan'ın askerlerinin dağılmış olduğunu zikretmiştik. Zafer-

den sonra Sultan, Halife'ye olup bitenleri bildirdiği gibi, Bizans İmparatoru'nun tacını, haç'ı, diğer bazı şeylerle birlikte Zilhicce'nin 23 ünde ona gönderdi. *Beytü'n-Nûbe*'de mektuplar okundu. Halife ve *Müslümanlar* sevindiler. *Bağdad* görünmemiş bir şekilde donatıldı. Zafer takları yapıldı. Gerçekten bu, *İslâm tarihinde* eşi olmıyan bir zafer idi. Sultan *Rey*'e ve sonra *Hemedan*'a gitti.

Bizans İmparatoru Ermanus'un âkıbetinin zikri:

Bizans İmparatoru'nun yenilgi haberi *İstanbul*'a gelince Mihail iktidarı eline geçirdi ve Ermanus'un karısı olan kendi annesini tutukladı. Ermanus'un bu kadından bir oğlu ve bir kızı vardı. Mihail anasının saçlarını kestirip softan elbise giydirerek bir *manastıra* kapattı. Öte yandan Ermanus da *Tokat*'a (Dokiya) gelip kaleye yerleşti. Gelişi duyulunca softan bir elbise giyerek hükümdarlıktan çekildiğini izhar etti ve Mihail'e şu haberi gönderdi: "Ben asker toplamak, para sarfetmek ve *Hıristiyan dinini* yükseltmek için elimden gelen her şeyi yaptım. Gayretimde kusur göstermedim. Askerim az değildi ve tedbirde de bir hata yapılmadı. Bununla beraber Tanrının takdiriyle zafer *Müslümanlarda* kaldı. Buna hiç kimse karşı koyamazdı. Ben bu hükümdarın (Alp-Arslan'ın) eline düşünce bana ümid etmediğim şekilde iyi muamele yaptı ve barış için vereceğim parayı kararlaştırdıktan sonra iyiliklerde bulunarak beni salıverdi. Hükümdarlıktan ayrılıp bu kaleye yerleştim. Sof giydim ve senin başkasından daha ziyade hakkın olan tahta geçmenden dolayı Ulu Tanrıya şükrettim. Şimdi Sultan'ın durumunu ve bana gösterdiği iyilikleri sana bildirmem icabeder. Teklifimi kabul edersen *Hıristiyanlığın* korunması için aranızda vasıta olurum. Eğer kabul etmezsen sen bilirsin. O zaman benim için kararlaştırılmış olan parayı verir, beni bu yükten kurtarırsın." Mihail, Ermanus'un fikrini doğru buldu. Fakat harpler yüzünden para kalmaması sebebiyle itizar beyan ederek şimdilik kurtuluş akçesi ile barış akçesinin bir miktarını gönderdi. Mütebakisi daha sonra ödenecekti. Ermanus, Sultan'a kurtuluş akçasını yolladı ve *Tokat* kalesindeki takriben 200 bin altın kıymetinde olan malları gönderdi. Bu cümleden olarak kıymetli taşlarla bezenmiş altından leğen, ibrik ve tabak vardı ki, bunların değeri 70 bin altın tutuyordu. Ermanus bundan daha fazlasını göndermesinin mümkün olmadığı hususunda İncil üzerine and içti. Kendisi ile beraber gelen iki hâcib ile askerleri mükâfatlandırdı ve onlardan, daha fazla veremediği için özür

diledi. Bunlar Sultan'ın yanına döndüler. Sultan, ricasını ve barış parası ile diğer paraların tehirine ait Ermanus'un mazeretini kabul etti. Daha sonra Mihail, Sultan'ın askerlerinin ayrılması üzerine Ermanus'a haber göndererek şunları söyledi: "Eğer gerçekten rahip oldunsa, kiliselerden birine gidip kaleyi boşaltmalısm, ben de oraya bir birini tâyin edeyim". Fakat Ermanus onun bu isteğini yerine getirmedi ve şöyle dedi: "O, hükümdarlığımın sona ermesi ve şu kalede oturmam ile yetinmeyip hâlâ benimle uğraşıyor" Bunu müteakip üzerindeki rahiplik libasını çıkaran Ermanus, kalede bulunan tacirlerden borç alıp Ermeniler'den asker topladı ve Ermeni Kralı Seneharib'e gitmek için yola çıktı. Ermeni Kralı ona: "Eğer bir konuk gibi gelirsen seni konuklarım. Fakat Mihail ile savaşmak için geliyorsan benim ona karşı savaşacak gücüm yoktur." dedi. Ermanus: "Ben ancak sana bir konuk olarak geliyorum" diye cevap verdi. Bunun üzerine Ermeni Kralı onu karşılayıp yakaladı. 80 kantar tutarındaki parasını aldı ve gözlerine mil çekilip hapsedilmesini emretti. Ermanus'un yanında Rum ve Ermenilerden olmak üzere binlerce kişi vardı. Seneharib, bunların kendisine katılmalarını istedi. *Konya* ve diğer yerlere yürüyerek buralara hâkim oldu ve böylece *Bizans ülkesinin* büyük bir kısmını eline geçirdi. Daha sonra *Malatya*'ya yürüyüp oraya kondu ve halkının mallarını müsadere etti. Ermanus Sultan'a elçi gönderip durumu bildirdi. Sultan da ona bizzat yardım edeceği vaadinde bulundu.

İBNÜ'L-ADÎM

Bugyetü't-taleb fî Tarih-i Haleb

(280 a – 288 b)

Kemalüddin Ebû'l-Kasım Ömer İbni Ahmed ibnü'l-Adîm, 1192 yılında *Kudüs*'te dünyaya gelmiş ve tahsilini burada yapmıştır. Devrin teamülüne uyarak *Irak*, *Hicaz* ve *Şam*'ı ziyaret eden müellif 1212 den sonra *Haleb*'deki bir medresede müderrislik görevi almıştır. Daha sonra kadılık mesleğine giren İbnü'l-Adîm *Haleb* Eyyûbî hükümdarlarına vezir olarak hizmet etmiştir. *Haleb*'in 1260 yılında Moğollar tarafından zapt ve yağma edilmesi üzerine *Mısır*'a kaçan müellif, 1262 yılında *Kahire*'de vefat etmiştir.

İbnü'l-Adîm'in birçok eserleri arasında bilhassa iki eseri çok tanınmıştır. Bunlardan biri *Bugyetü't-taleb* fî *Tarihi Haleb* adını taşımakta olup *Halep* şehrinde yaşamış ünlü kişilerin haltercümelerini ihtiva eder. Müteaddit ciltlerden müteşekkil bulunan bu eser henüz yayınlanmamış olduğu gibi, muhtevası ile ilgili bir fihrist bile yapılmamıştır. Burada Alp-Arslan ile ilgili olan metin İbnü'l-Adîm'in bu eserinden alınmıştır.

Kemalüddin'in diğer eseri ise, *Zübdetü'l-haleb min Tarihi Haleb* adını taşımaktadır. Bu eser *Halep* şehrinin tarihini anlatır. *Zubdetü'l-haleb* 3 cilt halinde yayınlanmıştır[22].

***

Tercüme

Babam (Tanrı rahmet eyleye) babasına atfen bana şöyle anlattı :

Sultan Alp-Arslan *Halep* yörelerine gelip, *Kınnesrin* kapısı meydanında karargâh kurarak şehri kuşattı. *Ganem burcuna* karşı mancınık kurdurup aralıksız olarak bu burcu dövdürdü. Bunun üzerine *Haleb* halkı – alay olsun diye – *Ganem burcunun* tepesine bir atlas par-

[22] İbnü'l-Adîm ve eserleri hakkında umumî bilgi için, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Kemalüddin" maddesine, daha tafsilâtlı bilgi hususunda da, eserin Sami ed-Dehhân tarafından yayınlanan (*Dımaşk* 1951) I. cildinin önsöz kısmına bakınız.

çası sardılar. Bu suretle onlar, mancınık darbeleri sebebiyle burcun güya baş ağrısına tutulduğunu belirtmek istiyorlardı. Sultan, halkın bunu niçin yaptığını sorunca, onlar, burcun mancınık atışlarından baş ağrısına tutulduğunu ve bundan kurtulmak için de burcun başını bağladıklarını söylediler. (Babam devamla) :

Bunun üzerine Sultan çok kızdı ve o gece askerlerine 1000 kadar *Ḫalenc* [23] *oku* ve diğer bazı silâhlar dağıttırdı ve erken saatlerde şehre hücum emri verdi. Şehir düşmek üzere iken Mahmud'un annesi Seyyide, oğlu ile birlikte şehir ve kalenin anahtarlarını alarak Sultan'ın katına çıkmak için şehirden ayrıldılar. Halk meydanda iki sıra halinde, Sultan'a ihtirama hazır bulunuyordu. Anne-oğul Sultan'a hürmet amacıyla yeri öpe öpe saflar arasından geçerek Sultan'ın huzuruna geldiler. Sultan onlara izzet ve ikramda bulundu ve Seyyide'ye: "Sen Seyyide misin ?" dedi. O da : "Evet ben kavmimin seyyide'siyim" diye cevap verdi. Kadının bu cevabı Sultan'ın çok hoşuna gitti. Şehri Mahmud'a iade ettiği gibi ona ikramda da bulundu. Sultan'ın lütf ve ihsanına nail olan Mahmud sevinç içinde şehre döndü. Babam sözüne şöyle devam etti:

Sultan, *Bizanslılara* komşu olan *Haleb*'in müstahkem bir şehir olduğu zannını vermek için, muhasarayı mahsus uzatıyordu. Bunu yapmakla o, kendisinin büyük kudret ve ordusunun çokluğuna rağmen, uzun bir süre kuşattığı şehri güya almaya muvaffak olamadığı fikrini, *Bizanslılar*'da vermek ve böylece onların, şehre sahip olma hususunda herhangi bir ümide kapılmalarını önlemek istemişti.

"Seyyide'nin şehirde kalıp, oğlu Mahmud'un Sultan'ın huzuruna çıktığı, Sultan'ın *Halep* yönüne hareketi sırasında, onu karşılamaya gitmiş olan Seyyide'nin, Sultan'ın katına vasıl olmasının *Urfa*'da vuku bulduğu ve Sultan'ın ona: "Sen Seyyide misin?" diye sorması üzerine, onun yukarıda sözünü ettiğimiz cevabı verdiği şeklinde de bir rivayet vardır.

Ebû'l-Fevâris Hamdan b. Abdurrabîm'in kendi el-yazısı ile yazdığı eserinde şunları okudum :

"Mahmud ve annesi *Haleb*'den Sultan'ın katına geldiler. Bunlar Sultan'ın *Haleb*'e gelişinden 31 gün sonra, huzuruna gelmişlerdi.

[23] Ok yapımında kullanılan dayanıklı bir bitki (Bk. R. Dozy, *Supplement aux Dictionnaires Arabes*. Paris 1927, I, 400).

Sultan onların kusurunu bağışladı. Bu sırada Rum (*Bizans*) Meliki Diyucanus'un *Konstantiniyye*'den sugûr ve geçitlere doğru yola çıktığı duyuldu. Bunun üzerine Sultan, Mahmud'un, huzura gelmesinden beş gün sonra, *Haleb*'den ayrıldı ve Bizans İmparatorunu karşılamak üzere, *Malazgirt*'e yöneldi. Orada yaptığı savaşta, İmparatoru bozguna uğrattıktan sonra tutsak aldı ve karargâhını eline geçirdi. Türklerin sayısı 600 bin idi.

Müellifinin adı zikredilmeyen bir tarihte şunları okudum :

"Alp-Arslan 463 yılında (1071) *Haleb*'i kuşattı. Şehirde Mahmud b. Nasr b. Sâlih (hâkim) bulunuyordu. Sultan şehri aman'la aldı. Mahmud b. Nasr aynı yıl 17 Cemaziyelâhir (22 Mart) Çarşamba günü Sultan'ın huzuruna çıktı. Sultan, Mahmud'a lütf ve ihsanda bulunarak emniyette olduğunu bildirdi ve kendisini tekrar *Halep* hâkimliğine tâyin etti. Daha sonra o, 23 Cemaziyelâhir (28 Mart')da, *Malazgirt*'e yönelmiş bulunan Rum Melikini karşılamak üzere, Rum'a (Anadolu'ya) müteveccihen *Haleb*'ten ayrıldı. Askerlerinin başında olduğu halde, Melik'le karşılaştı ve ona hücum ederek bozguna uğrattı. Rum Meliki'nin 600 bin askere, Alp-Arslan'ın ise Türklerden müteşekkil 400 bin askere sahip olduğu rivayet ediliyor. Melik, *Müslümanların* eline tutsak düştükten sonra Alp-Arslan'a götürüldü. Onun serbet bırakılması hususunda aralarında yapılan müzakereler, bir anlaşmaya varılıncaya kadar, devam etti. Bu anlaşmaya göre, Rum Meliki *İslâm memleketlerine* taarruz etmeyecekti. Bilâhare Sultan onu memleketine yolladı. Fakat onun, memleketi halkı tarafından, ithamlara maruz kalıp öldürülmüş olduğu söylenir."

el-Hâfız ebû'l-Hattâb Ömer b. Muhammedi'l-Uleymî'nin kendi el-yazısı ile hazırladığı eserinde şunları okudum. (Bu bilgileri bize Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammedü'n-Nessâbe rivayet etmiştir) :

"Ebû'l-Hasen Yahya b. Ali b. Muhammed Zureyk'in kendi el-yazısı ile yazdığı eserindeki "Büyük Sultan Şebid Alp-Arslan Ebû Şucâ Muhammed b. Dâvud'a –mü'minlerin emîrinin burhânı, Tanrı yüzünü ak etsin– dair haberler" kısmında Sultan'ın *Suriye*'ye gelişinin sebebini buldum. Şöyleki : "Bu Sultan, –Tanrı'nın rahmeti üzerine olsun– 457 yılında amcası Ulu Sultan Ebû Tâlib Tuğrul Beg b. Mikâil'in ölümü üzerine, idareyi eline aldı. Söylen-

diğine göre, Sultan Tuğrul Beg'in yaşı 80'i aşmıştı. Alp Arslan'ın amca-oğlu Kutalmış saltanat iddiasına kalkıştı ise de Alp-Arslan'a karşı dayanamadı. Alp-Arslan'ın beraberinde 12 bin kişi olduğu ve Kutalmış'ın 90 bin kişi ile onu karşıladığı rivayet edilir. Alp-Arslan onu bozguna uğrattı. Kutalmış, kaçarken binitinden düştü. Bilâhare ölü olarak bulunan Kutalmış, *Rey* şehrine götürülerek oraya gömüldü. *Damgan* şehri, Kutalmış'ın ülkesinin başkenti idi. Savaşın *Dih-i Nemek* adıyla bilinen küçük bir köyün yakınlarında yapılmış olduğu söylenir.

"Sultan'ın kardeşi Kavurt, *Kirman* hâkimi idi ve aralarında çekişmeler oldu ise de bilâhare anlaşarak barış yaptılar.

"Zamanında, ülke istikrara kavuşturulmadan önce Türkler'in yapageldikleri kötülükler son bulup, Horasan'da fitne kılıçları kınına girdi. Alp Arslan ülkeler fethetti. Onun azâmeti artmış, memleketi düzene girmiş, adâleti ve ünü her tarafa yayılmıştı.

'Sultan Alp-Arslan'ın *Suriye'ye* gelmesinin sebebi, *Mısır*'a tegallüp etmiş olan Nâsırüddevle b. Hamdan'ın elçisi Fakih Ebû Câfer Muhammed b. Ahmed b. el-Buharî'nin bana (yani İbn Zureyk'e) anlattığına göre şudur: Nâsırüddevle b. Hamdan, Fakih Ebû Câfer'i Sultan'a gönderip ondan, *Mısır* ülkesini teslim etmek ve (şii) hutbeyi değiştirmek amaciyle, asker talebinde bulunmuştu. Çünkü Nâsırüddevle, *Mısır*'daki Yeldenizü'l-Acemî ve sair emîrlerden başka *Suriye'de* bulunan ordu kumandanı Bedrü'l-cemalî ile de anlaşmazlık halinde idi. Sultan'la Nâsırüddevle arasındaki yazışma H. 462 (1070) yılında adı geçen fakih aracılığı ile vuku bulmuştur. Fakih *Horasan*'da Sultan'a vasıl olup da (durumu ona arzedince) Sultan, fezayı dolduran ve yerlerin dar geldiği kalabalık ve donatılmış bir ordu ile *Diyarbekir* üzerinden geçerek H. 463 (Ekim/Kasım 1070) yılı başlarında *Ruha* (Urfa)'ya geldi ve orada 30 gün kadar bir müddet ikamet etti. Bu sıralarda Fâkih Ebû Câfer'i, *Haleb* hâkimi Mahmud b. Nasr b. Sâlih'e elçi olarak gönderip ondan, Şerefüddevle Müslim b. Kureyş, İbn Mervan, İbn Vessâb, İbn Mezyed ile Türk ve *Deylem* beyleri gibi huzuruna gelip tâbiliğini yerine getirmesini istedi. Mahmut Sultan'dan korkusu sebebiyle bunu yapmadı. Bunun üzerine Sultan ona gitmek için Urfadan Suriye'ye yürüdü. Aynı yılın Rebiülâhır ortalarında (17 Kânun-i Sâni günü) *Fırat* nehrini geçti. Sultan, daha önce H. 462 yılında ona, *Abbasî hutbesini* okutmasını ve acele olarak huzuruna gelmesini bil-

direrek hil'at ve hediyeler göndermişti. Mahmud, Sultan'ın, mü'minlerin emîri İmam el-Kâim Biemrillâh ve sonra büyük Sultan adına hutbe okutması ile ilgili emrini yerine getirdi. Hatipler de siyah elbiseler giydiler. Böylece H. 462 yılı Şevval ayının son günlerinde (1070 Ağustos başları) *Suriye*'de (şiî) *Mısır hutbesi* kaldırılmış oldu.

'Büyük Sultan *Nehrü'l-Cevz* yöresinden *Fırat*'ı geçip nehrin kenarında, güzel bulduğu çayırlık bir yerde kondu. Fakih Ebû Câfer ona: "Efendim, ihsan buyurduğu nimetlerden dolayı ulu Tanrıya şükret" deyince Sultan : "Bu nimet nedir" diye sordu. Bunun üzerine Fakih: Şimdiye kadar bu nehri memlûk olmayan hiçbir Türk asla geçmemiştir. Bugün siz Sultan olarak geçtiniz" dedi. Sultan "bunu hiç bilmiyordum" deyip emîr ve meliklerden bir topluğu çağırttı ve bana, sözlerimi tekrarlamamı emretti. Ben de hemen onları tekrarladım. Sultan ve yanında bulunanlar Tanrı'ya hamd ve senâ ettiler.

'Sultan, Benû Esed kabilesinin *Kınnesrin*'e yöresindeki *Funeydik*'e uzanan alçak arazisinde konakladı. Elçiler, Mahmud'un huzura gelmesini sağlamak için, aralıksız olarak gidip geliyorlardı. Halbuki o, Sultan'dan korkuyor, karşısında bulunmak istemiyordu. Bu durum, iki aya yakın bir süre böylece devam edip gitti. Mahmud *Haleb*'i tahkim etmiş ve ayrıca, *Suriye* ülkesinin başka yerlerinden de pek çok insan şehre dolmuştu. Sultan Alp-Arslan'ın heybetinin yüceliği, şiddet ve kahramanlığı ve ayrıca askerlerinin çokluğu ve kalabalıklığı şehirde toplanan halkın içine korku saldı. Halbuki durum, halkın düşündüğü gibi korkunç ve ürkütücü değildi. Sultan, –Tanrı rahmet eyleye– Mahmud'un, huzuruna çıkmasından ümidini kesince, *Funeydik*'ten ayrılıp aynı yılın Cemaziyelâhır ayının sonlarında Halep önüne kondu. Çadırlar ve askerler, *Haleb*'ten itibaren *Benû Esed toprakları* ile *Azâz* ve *Esârib*'e kadar, birbirlerine yakın bir surette yerleştirilmişti. Askerlerin bir kısmı da *Bizans toprakları* ile *Suriye ülkesinin* diğer çayırlıklarına konmuşlardı. Bu askerlerden bir bölüğü kâtiplerden biri olan İbn Câbir b. Saklâb el-Mevsilî ile birlikte, oradaki durumu keşif için *Trablus* (Şam)'a gitti.

'Sultan *Haleb*'i bir ay, iki gün kuşattı ise de (burada) ancak bir gün savaştı. *Haleb* sahibi Emîr Mahmud hücum sırasında halkı savaşa teşvik etmek için, surların içinde dolaşırken yanında bulunanlardan biri bana (yani İbn Zureyk'e) şunları anlattı :

"Mahmud'un geçtiği her mahallede halk, üzerlerine her an bir hücum yapılacakmış gibi tetikte bulunuyordu. Kalenin en müstahkem burcu olan ve *Burcu'l-ganem* adıyla anılan burç delindi. Bu delikten giren askerlerden bazıları yakalandı, diğer bir kısmı da enkaz altında kaldı. Sultan, o gün saldırıya katılmıştı. Atının ayağı orada bulunan bir çukura girdi ve aynı anda da atının başına bir mancınık taşı düştü. Bunun üzerine Sultan, başka bir ata binerek ordugâhına göndü. Şehir düşmeğe yüz tutunca, askerleri savaştan menetti".

'Sultan'ın, "Ben bu uç şehrini kılıçla fethetmekten çekiniyorum, olaki burası, *Rum* hâkimiyetine geçer" dediği zikredilir.

'Sultan Benû Kilâb kabilesi emîrlerine ulaklar gönderip onları çölden huzuruna getirtti. Bunlardan bazılarını, Mahmud'a karşı savaşla görevlendirip şehir kuşatmasında bıraktı ve kendisi de oradan ayrılmaya kesin bir surette karar verdi. Çünkü o, Bizans imparatorunun kalabalık bir asker ile birlikte hareket edip Horasan'ı almak gayesi ile *Ermeniyye'ye* ulaştığını haber almıştı. Öte yandan *Arap emîrlerinin* Sultan'a geldiğini öğrenen Mahmud, işlerin böyle (kendi aleyhine) sonuçlandığı takdirde *Şam*'ın, elinden çıkabileceğini düşünerek kendisine sık sık elçilikle gelen Süleymanî'ye[24] haber yolladı ve kaygılandığı hususun başına geleceğinden korkarak ona, Sultanın huzuruna çıkacağını bildirdi. Mahmud, aynı yılın Şaban ayı başında, (daha önce) Sultan'a haber vermeksizin, huzura çıktı. Sultan'dan hüsnü kabul görüp hil'at ve hediyelere nail olması, güvenini artırdı. Ve o anda Sultan ona *Haleb'i* geri verdi ve "annene dön" dedi. Mahmud'un annesi Seyyide olarak anılan Vessab kızı Ulviye idi. Seyyide, daha Urfa'da iken oğlunun mektubunu ona götürmüştü. Mahmud, birçok defalar Sultan'ın huzuruna çıktı. Sultan, Mahmud'a, beraberinde askerleri olduğu halde, Süleymanî ile birlikte harekete geçip *Dımaşk* beldesi ile *Mısır* yörelerini fethetmesini emretti. O da kendisine emrolunanı yerine getirdi." Emîr Ebû'l-Hasan Ali b. Munkiz şunları hikâye ediyor :

"Vezir Hâce-i Buzurg, Mahmud yanına geldiğinde, ona, Savaş günü *Haleb*'de kaç kişinin öldürüldüğünü sordu. Mahmud'un da 'Öldürülenler az bir topluluktur' demesi üzerine buna hayret eden vezir: 'O gün (orduya mensup) diğer askerlerin attıklarından başka silâh

[24] Bu, büyük beylerden Ay-Tegin-i Süleymanî'dir.

deposuna ait 80 bin ok atıldı' dedi. Tanrı *Suriyeliler'i* korudu. *Suriye* beldesinin ne bir şehrinde, ne de bir kalesinde savaş olmadı. Hiçbir kadın tutsak alınmadığı gibi, hiçbir *Müslümana* da satışılmadı. Bütün bunlar Alp-Arslan'ın iyi kalbliliğinden ve heybetinin ululuğundan ileri gelmiştir. Tanrı onu mağfiret denizine daldırsın. Sultan *Irak* yoluyla memleketine döndü. Oradan da Bizans İmparatorunu karşılamak üzere *Ermeniyye*'ye yöneldi. Bu yürüyüş sırasında Sultan, kendisine ayak uydurabilenlerle birlikte sür'atle hareket ederek *Ermeniyye*'ye erişti ve buyruğundaki 13 bin askeri teftiş ettikten sonra, *Ahlat* yakınında Bizans İmparatoru ile karşılaştı. Her iki tarafın arkerleri Cuma günü karşı karşıya geldiler. Sultan, namaz vaktini, *İslâm minberlerinde* İslâmın başarısı için yapılacak duayı ve bunun Tanrı katında kabul anını beklemek üzere, savaşı biraz geciktirdi. Nihayet öğle namazını kıldıktan sonra savaşa girişti. Yüce Tanrı, Sultan'ı, *Bizans ordusuna* galip getirdi ve her zaman icra buyurduğu gibi onu, başarıya ulaştırmak suretiyle küfür ve isyan edenlere karşı kudretli kıldı. Asker hepsini yağmaladı ve İmparatorları tutsak alındı. Sultan, yanında doğanı ve av köpeği olduğu halde, huzuruna getirttiği Bizans İmparatoruna izzet ve ikramda bulundu, hediyeler ihsan etti ve çok iyi davrandı. Sonra onu, memleketine göndermek üzere, kendi ordusundan bir kıt'a askerle yola çıkardı. Fakat durum, İmparatorun aleyhine dönmüştü. İmparatorun arzu ettiği şeylere nail olmaksızın gözlerine mil çekildiği ve bir müddet sonra da öldüğü rivayet edilmiştir. *İslâmiyetin* doğuşundan beri böyle bir zafer görülmediği gibi, herhangi bir Bizans İmparatoru da *İslâmlar tarafından* tutsak alınmamıştı.

'Bizans İmparatoru Sultan'ın huzuruna gelince, Sultan, kendisinin ve askerlerinin böyle bir duruma düşmelerine âmil olan bu seferin sebebini ondan sordu. Cevap olarak İmparator'un, Bizanslıların başına ne geldi ise Mahmud'un yüzünden geldiğini, Türklerin *Rum*'a saldırmalarında yine Mahmud'un âmil olduğunu ve yalnızca *Haleb*'i almak istediğini söylediği rivayet olunur. *Bizans askerlerinden* alınan ganimet, sayılamıyacak kadar çok ve hudutsuzdu. Bu sebeple yüz dinar değerinde olan bir şey bir dinara satıldı. Bu zaferden ötürü Tanrı'ya bin şükürler olsun.

Ben derim ki (yani İbnü'l-Adîm), şimdiki *Tellü's-Sultan (Sultan tepesi)* denilen yer, Sultan Alp-Arslan'ın orada oturmasından dolayı bu adı almıştır. Burası, oturulan küçük bir han bulunduğu için, evvelce *Funeydik* (küçük han) adıyle tanınmıştı. Emîr Seyfüddin

Ali b. Süleyman b. Candar tarafından tamir ettirilip de bugün hâlâ mevcud olan han'ın tamirinden önceki halini görmüştüm.

Ebû'l-Hasen b. Ali b. Mürşid b. Munkiz'in kendi yazısiyle yazdığı tarihinde, H. 463 (1071) yılı olayları arasında "Âdil Alp-Arslan ve onun *Haleb* kuşatmasının zikri" faslında (şu bilgileri) okudum :

"*Dımaşk* hâkimi Emîr Atabeg Tuğ-Tegin babama şunu söylemiş :

'Sultan'a mancınık taşı isabet ettiği sırada ben silâhlı olarak onun arkasında bulunuyordum. *Mısır*'a yürüyüp feth etmek üzere, *Suriye*'ye gelmiş bulunan Sultan'a bir saat daha geç mancınık taşı isabet etmiş olsaydı *Haleb*'i mutlaka alırdı. Eğer o, gerçekten yürüseydi bütün *Suriye* ve *Mısır*'ı ele geçirirdi." İbn Munkiz sözüne devamla diyor ki : Babamın azadlı kölesi bana şöyle anlattı :

"Çadırları *Mercüdâbık Mescidi*'nin kuzeyinden *Kınnesrin* köprüsüne değin uzanıyordu. Geçtiğin her yerde gördüğün otağ ve çadırların içinde Sultan'ın bulunduğunu sanırdın.

Hemmâm b. Fazl da şöyle söylüyor :

"Sultan'ın çadırları Ma'şeriyye'de olup bunlar, birbirine bitişik olarak *Fırat'a* doğru uzanıyordu."

İbn Munkiz tekrar şunları söyledi :

"Babama, Tacüddevle (Tutuş)'nin veziri Ebû'n-Necm şöyle anlatmış :

Sultan *Haleb* önünde iken içki içip sarhoş olmuş ve şuurunu kaybedip :

"Getirinşu Bedevî emîrini (Sultan bununla *Haleb* hükümdarı Mahmud'u kasdetmiştir) boynunu vuracağım" dedi. Bunun üzerine Memlûkler, Hoca Buzurg (vezir Nizamülmülk)'a gidip "Sultan şöyle söyledi" dediler. Vezir derhal Sultana gitti. "Ey âlemin Sultanı, senden böyle birşey nasıl zuhur edebilir" dedi. Sultan sarhoş bulunuyordu. Bu sebeble içki kabında bulunan tasla vezire vurup "Onu isterim" dedi. Tas vezirin yüzünü bereledi. Bunun üzerine Hoca, otağın bir bölümünde bulunan Hatun'a gidip "Ey Hatun, bize yardım et, yoksa asker telef olacak ve birbirini yağma edecektir; meselenin aslı şudur" dedi. Hatun hemen kalkıp Sultan'a gitti. Onu gören Sultan" Niçin geldin" dedi.

Hatun da "Uyu, çünkü sarhoşsun" dedi. Böylece. ayrıldılar. Sabah olunca Hatun, Sultan'a "Gadr kapısını açmak sana büyüklük mü

getirir ?" deyince Sultan "Elbette ki hayır" dedi. Bunun üzerine Hatun "Evet, dün Bedevî emîrini getirtip boynunu vurdurmak istedin, halbuki onun canını bağışlamıştın; Sen *Mısır* ve diğer memleketleri feth etmek istiyorsun. Ayrıca Hoca Buzurg'a şunları yaptın" dedi. Bunun üzerine Alp-Arslan "Allah için olanlardan haberim yoktur" dedi. Hoca katına geldiğinde "Ey Hasan, yüzündeki bere nedir" diye sorunca Hoca da "Ey âlemin Sultanı, dün çadırımdan çıkarken çadır direği düştü ve bu bere ondan hasıl oldu" cevabını vererek ona gerçeği söylemedi. İşitenler bu cevabı beğendiler.

Bundan sonra Sultan, *Mısır*'a gitmek üzere *Haleb*'ten ayrıldı. Bir konak gitmişti ki, Bizans İmparatoru Diyucânis'in, İslâm ülkesinin askerden hâli olduğunu görüp harekete geçtiği haberi geldi. Bunun üzerine Sultan geri dönerek *Bizans* İmparatoruna doğru yöneldi."

Ebû Gâlib Abdülvâhid b. Mes'ûd b. el-Husayn'ın kendi el-yazısıyla yazdığı eserde şunları okudum :

"Sultan Alp-Arslan H. 463 (1071) yılında *Diyarbekir*'e gittiği zaman bura hâkimi Nasr b. Mervan onu karşılayıp 100 bin dinar takdim etti. Sultan buradan Haleb'e gelerek şehri kuşattı. Bir gece, şehir hâkimi Mahmud b. Nasr, annesiyle birlikte Sultan'ın katına geldiler. Mahmud'un annesi : "İşte oğlum, istediğini yap" dedi. Bu söz üzerine Sultan, Mahmud'a iyi muamelede bulunarak hil'atlar verdi. Sonra Sultan Alp-Arslan Bizans *ülkesine* gazâya çıktı. Halife el-Kaim (Biemrillâh) tarafından hatiplere, minberlerde Sultan için dua edilmesi hususunda bir emirnâme gönderildi. Dua metni şöyledir :

"Tanrım, *İslâm sancağını* yükselt ve *İslâma* yardım et! *Şirkin* boynunu vurmak ve kökünü kazımak suretiyle onu mahvet! Sana itaat için canlarını feda edip kanlarını, sana bağlanarak akıtan yolunun mücahitlerini, onları kuvvetlendirerek, yurtlarını güvenlik ve zaferle dolduran yardımlarını esirgeme! Mü'minlerin emîrinin burhanı olan Şehinşahü'l-âzam'ı (Alp-Arslan) bayraklarını nurlandıran ve gayesine ulaştıran yardımından uzak tutma! Senin dinini şerefli ve yüce tutabilmek için, onu lütufkâr ve her zaman tesir icra eden desteğinden mahrum etme ! Onun kâfirlerin karşısındaki bugünü, yarınına da yetsin. Ordusunu meleklerinle güçlendir; niyet ve azmini hayır ve başarı ile sonuçlandır! Çünkü o, senin ulu rızan için rahatını terketti. Malı ve canı ile emirlerine uymak amacıy-

la, senin yoluna düştü. Çünkü sen: "Ey iman edenler, can yakıcı bir azaptan kurtaracak kazançlı bir yolu size göstereyim mi? Allah'a ve peygamberine inanıyorsanız, onun yolunda can ve malınızla savaşınız" [25] diyorsun. Senin sözün gerçektir. Tanrım! O, nasıl senin davetine uyup şeriatının korunmasında gevşeklik göstermeden emrine icabet etmiş ve düşmanlarına bizzat karşı koyarak dinine hizmet için geceyi gündüze katmışsa, sen de ona zafer kısmet eyle, dileklerinde ona yardımcı ol, kaza ve kaderini onun için iyi tecelli ettir! Onu öyle bir koruyucu ile kuşat ki, düşmanların her türlü hilelerinden beri olsun ve lütfunla bu koruyucu onu, güzel sıfatların içinde ve en sağlam ellerle muhafaza etsin. Yapmak istediği her işi ona kolay kıl! Tâ ki onun (düşmana karşı olan) kutsal hareketi zaferden ışık alsın ve şirk erbabı, hak yollarını göremeyip sapıklıkta gözleri yumulsun. Ey Müslümanlar, doğru bir niyet, dürüst bir azim ve Tanrı'dan korkan temiz kalplerle ve ihlas bahçesinden kısmet alan inançlarla onun için Tanrı'ya yalvarıp yakarınız! Ey İslâm cemaatı, onun şerefli olarak düşmanlarını mahvetmesi, sancağını yükseltip zaferlerin en son derecesine eriştirmesi ve amacına nâil olması hususunda Tanrıya dua ve niyazda bulununuz!"

Sultan Alp-Arslan, hâciblerinden birinin kumandası altında öncüsünü ileri gönderdi. Bu kuvvet *Halat (Ahlat)* yöresinde, beraberinde bir Haç bulunan el-Rusiyye'nin kumandasındaki 10 bin Bizans *askerine* rastladı. Hemen savaşa tutuştular. Tanrı *Müslümanlara* zafer ihsan etti. Haç ele geçirildikten başka, adıgeçen kumandan da tutsak alındı. Daha sonra Sultan ve Bizans İmparatoru Zilkade ayının beşinci Çarşamba günü *Ahlat-Malazgirt* arasında bulunan *Zehre*'de savaş için birbirlerine yaklaştılar. Sultan'ın 15 bin, Bizans İmparatorunun 300 bin askeri vardı. Sultan, Bizans İmparatoruna barış için müracaatta bulundu ise de Bizans İmparatoru. 'Barış ancak *Rey*'de yapılacaktır" dedi. Tanrı, Sultan'ı gerçek yolda yürümesine karar vermişti. Sultan İmparatorla 7 Zilkade (5 Ağustos) Cuma günü öğle vakti savaşa tutuştu. Tanrı'nın, *Müslümanlara* zafer ihsan etmesi sonunda sayısız *Bizans askeri* öldürüldü ve Bizans İmparatoru da tutsak alındı. Sultan Alp-Arslan, tutsak Bizans imparatoruna üç kamçı vurduktan sonra onu, 1,5 milyon altın ödemek, her istediği vakit *Bizans askerini* kendisine göndermek ve elinde bulunan *Müslüman* tutsakları iade etmek zorunda bıraktı."

[25] Kur'an, es-Saff suresi, âyet nr. 10

İBNÜ'L - ADÎM

Zübdetü'l - haleb min Tarihi Haleb

(II, 23 - 30)

Tercüme

Deniliyor ki, Sultan *Haleb*'ten ayrıldığı zaman, askerlerinden bir bölüğü oğlunun kumandasında *Halep* yöresinde bıraktı. Kendisi de Bizans İmparatoru'nun sayısız bir kuvvetle sefere çıkmış olduğunu işittiği için sür'atle ona doğru yöneldi. Bizans İmparatoru *Kalikala*'ya – burası *Erzurum*'dur – geldi. Sultan da *Azerbaycan*'a ulaştığında, Bizans İmparatoru'nun *Ahlat* cihetine yönelmiş olduğunu öğrendi. Sultan'ın yanında yalnız hassa kuvvetleri olup askerlerinin geri kalan kısmı uzakta bulunuyordu. Bununla beraber kendisi dönmeyi doğru bulmadı. Yalnız veziri Nizamü'l-Mülk ve zevcesi Hâtun'u ağırlıkla beraber *Tebriz*'e gönderdi. Yanında her birinin yedek atı da bulunan 15 bin seçkin atlı vardı. *Bizanslılar*'a gelince: Onların sayısı takriben 300 bin veya daha ziyade atlı ve yaya olup bunlar Rum, *Rus*, *Hazer*, *Lân*, *Oğuz*, *Kıfçak*, *Gürcü*, *Abaza*, *Frenk* ve *Ermeniler*'den müteşekkildi. Bunlardan 5 bini carhî[26] idi ve bu kuvvetlerin başında *Dük*, *Kont* ve *Patrikler* olmak üzere 30 bin kumandan vardı.

Sultan Alp-Arslan askerin yığınak ve toplanması için beklemenin zararlı olduğunu anladı. Atına binerek askerlerine şunları söyledi: "Ben nefsimi Tanrıya adadım. Benim için şehitlik te muzaffer olmak ta bir mutluluktur. "Tanrı kendisine yardım edenlere mutlaka yardım eder"[27]. Sonra Sultan düzene sokmuş olduğu ordusu ile Bizanslılara doğru ilerledi.

Bizans İmparatoru, daha önce 20 bin zırhlı cesur askerden müteşekkil öncü kuvvetin başında bulunan bir kumandanı ileriye göndermişti. Bu kumandanın yanında onların haçı da vardı. Bu kumandan *Ahlat*'a ulaşıp orada yağma ve tutsak almak ile meşgul iken Türk

[26] *Çarhî (Carhî)*, daha önceki metinlerde de geçmektedir. *Çarh*, üzerinde yay bulunup ok ve neft atan bir savaş âletidir. *Çarhî* ise bu silâhı kullananı ifade etmektedir.

[27] Kur'an, Hâc suresi, âyet nr. 40.

Sandak'ın kumandasındaki *Ahlat* kuvveti onun üzerine yürüdü. Sandak, daha önce zikrettiğimiz gibi 462 yılında (1070) *Haleb* önlerine gelmişti. Sandak, Bizans kumandanını yendi ve tutsak aldı. Sultan da bu esnada *Ahlat*'a vasıl olmuştu. Sultan, kumandanın burnunu kestirdi ve ele geçirilen haç'ı Nizamü'l-Mülk'e sür'atle gönderdi ve ona, bu haç'ı zaferin müjdecisi olmak üzere *Bağdad*'a yollamasını emretti. *Bizans askeri* yaklaşıp Ahlat'ı kuşatmak üzere şehir önlerine kondu. Bizans İmparatoru ise, *Malazgirt*'e geldi, Şehir halkı sayısı çok olan *Bizans ordusunun* kendilerini tutsak almasından korkarak amanla şehri ona teslim etti. Bu olay 463 yılı Zilkade'sinin 4. günü (2 Ağustos 1071) vuku buldu. Çarşamba günü olunca İmparator, *Malazgirt* halkını (başka bir yere) yola çıkardı. O bizzat askerinin başında olarak çıkıp onları uğurladı. İşte bu esnada Sultan'ın askeri de erişti. O derecedeki iki taraf birbirini görüyordu. *Müslümanlar* tek bir adam gibi düşmana saldırdılar ve onları geriye attılar. Bu esnada *Malazgirt* halkı *Bizanslıların* aralarına girib onlara kılıç çekmeye başladılar. Fakat *Bizanslılar* onlardan birkaçını öldürdüler, geri kalanları da kurtuldu. Bizans kuvvetleri, gittikleri yolu bıraktılar. İmparator geri döndü ve *Ahlat* ile *Malazgirt* arasındaki otağına kondu. *Bizanslılar* geceyi derin bir kaygı içinde geçirdiler.

Ertesi Perşembe günü, Sultan Alp-Arslan, askerinin geri kalan kısmı ile gelip ırmağın kıyısına kondu. Bizans İmparatoru da *Rahve* denilen mevkide bulunuyordu. Kendisinin 200 bin atlısına karşılık Sultan'ın 15 bin askeri vardı. Bu sebeple Sultan *Bizanslılar*'ın ne yapacaklarını bilmek ve durumlarını anlamak için bir elçi gönderdi. Elçi onun ağzından Bizans İmparatoru'na şunları söyledi : "Eğer barış arzu ediyorsan, bunu yaparız. Eğer istemiyorsan bu işi ulu Tanrıya bırakırız". "İmparator, Alp-Arslan'ın elçiyi sıkıştığı için gönderdiğini sandığından onun teklifini reddetti ve gururlanıp : "Bu barışı *Rey*'de yapacağım" cevabını verdi. Sultan onun bu cevabına kızdı ve böylece ikisi arasındaki muhabere de kesildi.

Her iki taraf ta savaş düzenine girmiş olarak perşembe gününü geçirdiler. Sultan'ın fakihi ve imamı olan Hanefî *Buharalı* Abdülmelik oğlu Ebû Nasr Muhammed Sultan'a şöyle dedi: "Sen, Tanrının diğer dinlere üstün tuttuğu dini için savaşıyorsun; bu sebeple dünyanın her tarafında minberlerde halkın senin için dua ettiği Cuma günü öğle namazı vaktinde düşmana saldır". Cuma günü gelince Sultan ve askerleri atlandılar. *Bizanslılar* da aynı şeyi yapıp karşı karşıya geldiler.

Öğle namazı vakti gelince Sultan atından inip atının kolanını sıkıştırdı. Dua ederek ulu Tanrıya yalvardı. Sonra atına binip askerlerini bölüklere ayırdı. Bu bölüklerden her biri pusuya yerleştirildi. Bunu müteakip düşmanla savaşmak için ilerledi. Bizans İmparatoru ordusu ile hücuma geçti. *Müslümanlar*, düşmanın önünden yalandan çekilip onları arkalarında bulunan pusulara çektiler. Bunun üzerine pusudakiler düşmanın arkasından hücuma geçtiler. Sahte kaçış yapan kuvvetler de geri dönüp düşmana saldırdılar. Tanrı onlara zafer verdi. *Bizanslılar* yenildiler, İmparator tutsak alındı. Bizans askerlerini yakalayıp öyle bir ganimet aldılar ki bu, sayılamayacak kadar çoktu.

Bizans İmparatoru tutsak olarak Sultan'ın katına götürüldü. Sultan onu önünde ayakta durdurttu. Yanında doğan ve av köpeği. bulunuyordu. *Bizans ordusunda* ağırlık ve mancınıkların yüklenmiş olduğu 3 bin araba vardı. Bunlardan biri, sekiz parçadan müteşekkil olan bir mancınık olup yüz arabaya yüklenmiş ve onu 1200 kişi çekiyordu. Attığı taşın ağırlığı büyük rıtl ölçüsü ile bir kantar idi. *Müslüman* askerleri, düşmandan götürebilecekleri kadar ganimete sahip oldular. Bundan dolayı eşyanın, silâhların ve zırhların fiatları düştü. Öyleki 12 tulga, altının altıda birine satıldı. *Bizans ordusun*dan ancak *Ahlat*'ı kuşatanlar kurtulabildiler. Yenilgi haberi bunlara ulaşınca kuşatmayı bırakıp kaçmaya başladılarsa da *Müslümanlar* tarafından takip edilip etrafları çevrildi ve böylece perişan bir hale getirildiler.

Şöyle tuhaf bir hikâye anlatılır: Sadüddevle Gevherâyin'in bir memlükü olup onu Nizamü'l-Mülk'e hediye etmiş, fakat Nizamü'l-Mülk onu kabul etmek istememiş, Gevherâyin de kabul etmesi için israr etti. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk alaylı bir şekilde: "bu memlükten ne iş çıkar! Bizans İmparatorunu tutsak olarak bize mi getirir" demişti. Nizamü'l-Mülk'ün bu sözleri, bu olay vukua gelip Bizans İmparatoru bu memlük tarafından tutsak alınıncaya değin unutulmuştu. Sultan bu memlük'e hil'at giydirip pekçok şeyler verdi ve istediği vazifeyi vereceğini de söyledi. Memlük'ün *Gazne beşaretini* istemesi üzerine bunun fermanı yazıldı.

Sonra Sultan beraberinde, bağlı bulunan Bizans İmparatoru olduğu halde *Azerbaycan*'a doğru yollandı. Sultan onu huzuruna getirtip, sefere çıkmasının, kendisini ve askerlerini böyle bir duruma düşürmesinin sebebini sordu. İmparator ancak *Haleb*'i ele geçirmek iste-

diğini, kendi başına da ne geldi ise müsebbibinin Mahmud olduğunu söyledi. Bunun üzerine Sultan: "Doğru söyle, beni ele geçirseydin ne yapacaktın" dedi. O da: "Sana köpekler gibi bir tasma takardım" cevabını verdi. Sultan ona: "Sana ne yapılacağından kaygılanırsın" dedi. İmparator da "Benim niyetimin k tülüğünün neticesine bak da istediğini yap" dedi. Bunun üzerine Sultan ona acıdı, iyilikte bulundu, bağlarını çözdürdü ve itibar etti. Sonra *İslâm ülkelerine* hiç bir şekilde taarruz etmemek, (memleketindeki) bütün *Müslüman* tutsakları serbest bırakmak şartlarını kabul ettirdikten sonra onu hil'atledi ve bir askerî birliğin refakatında ülkesine gönderdi. Fakat Diyucanis *İstanbul*'a gitmek üzere yola çıktığında İmparatorluktan azledilerek tahtına oturamadı. Onun gözlerine mil çekildiği ve bir müddet sonra da öldüğü söylendi. Bundan önce *İslâm* tarihinde bir Bizans İmparatoru'nun tutsak alınmış olduğu görülmemiştir.

İBNÜ'D-DEVÂDÂRÎ

Kenzü'd-dürer ve Câmiü'l-gurer

(VI, 390 - 396)

Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybeg ed-Devâdârî *Kahire*'de doğmuş ise de doğum tarihi bilinmemektedir. Babasının memuriyeti dolayısiyle uzun müddet *Dımaşk'ta* bulunan müellif tahsilini tamamladıktan sonra Memlûk Sultanının hizmetine girmiştir. Hayatı hakkında ne kendi eserlerinde ne de haltercümesi kitaplarında fazla bilgiye rastlanamayan müellifin ölüm tarihi de bilinmemekte olup, bunun 1335 ten sonra olduğu anlaşılıyor.

İbnü'd-Devâdârîn'nin iki tarih eserini biliyoruz. Bunlardan biri *Dürretü't-ticân* adını taşımakta olup, muhtasar bir eserdir. Diğeri ise *Kenzü'd-dürer ve Câmiü'l-gurer* adını taşımakta ve IX ciltten meydana gelmektedir.

Malazgirt savaşına ait parça bu ikinci eserin *Mısır*'da basılmış olan (Kahire, 1961) VI. cildinden alınmıştır[28].

***

Tercüme

Bu yılda (463 = 1071) *Selçuklu Sultanı* Alp-Arslan ile Bizans İmparatoru arasında büyük bir savaş vuku buldu. Bu savaş şöyle oldu: *Hemedan*'dan hareket eden Alp-Arslan *Erciş'i* feth etti ve *Malazgirt*' üzerinden *Meyyâfârikin*'e yöneldi ve *Tell Bağdad*'a kondu. Bu esnada Halifelik ülkelerini idare eden vezir Nizamü'l-Mülk Nasr b. Mervan idi[29]. O, çekinerek ve korkarak Sultan'ı karşıladı. Sultan'ın huzurunda iken 100 bin altın vermesi kararlaştırıldı ve kendisine hil'at giydirildi. Sonra Nizamü'l-Mülk[30] Sultan'a vergi, armağanlar ve iaşe masrafları olarak pek çok şey takdim etti. Bu, *Meyyâfarikîn* önünde

[28] Müellifin eserleri hakkında Salâhüddin el-Müneccid tarafından yayınlanan (*Kahire* 1961) VI. cildin girişine bakınız.

[29], [30] Müellifin, Alp-Arslan'ın veziri Nizamülmülk ile Meyyafârikin hâkimi Nasr b. Mervan'ı birbirine karıştırdığı ve her iki ismin Meyyafârikin hâkimini ifade ettiğini sandığı görülüyor.

oldu. Sultan kendisine takdim edilen şeylerin vezir Nizamü'l-Mülk[31] tarafından halktan alındığı bildirilince, bunların hepsini geri çevirip şöyle dedi: "Benim halkın malına ihtiyacım yoktur." Onların sahiplerine geri verilmesini emretti. O da bunları geri verdi. Denildiğine göre, bir çiftçiden alınan bir yumurta dahi geri verildi. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk,[32] Sultan'a kendi malından vergi takdim ederek durumunu kuvvetlendirdi.

Bundan sonra Sultan, *Harran*'a kadar olmak üzere, *Süveydâ* ve pek çok hisarı fethetti. Sonra *Urfa* önüne kondu, mancınıklar kurdurdu, hendekleri doldurttu. Bunun üzerine şehir halkı kendilerini affetmesi için 50 bin dinar vermeyi teklif ettiler. O da kuşatmayı durdurttu; fakat şehir halkı sözlerinde durmayarak gadrettiler. Sultan, *Fırat*'a doğru gitmek üzere yola çıktı. İki *Irak*'a mensup askerler kendisini takip etmediler. Bunlar daha önce zikredildiği gibi amcası Tuğrul Beg'in askerleri olup azıklarının gecikmesinden dolayı itaatsiz bir tavır takınmışlardı. Alp-Arslan kendi Hassa askerlerinden küçük bir birlikle *Fırat* kenarına kondu. *Haleb* hâkimi Mahmud, ona ehemmiyet vermeyerek huzuruna gelmedi. Bunu müteakip Sultan'ın askerleri *Haleb* yörelerini vurup yağmalara giriştiler. Hattâ *Dımaşk*'a bağlı *Karyeteyn*'e kadar uzandılar. Sonra Alp-Arslan *Haleb* önüne konarak şehri kuşattı. Bunun üzerine Mahmud elçi göndererek barış teklifinde bulundu ve huzuruna gelip yer öpeceğini bildirdi. Sonra, O gece annesi ile birlikte Sultan'ın huzuruna gitti. Annesi, onun elinden tutup âdil hükümdar Sultan Alp-Arslan'a takdim etti ve: "Ey haşmetmeâb! bu benim oğlum ve benim ciğerimdir, size teslim ediyorum, ona lütfu ihsandan lâzım geleni yap!" dedi. Sultan kadına acıdı, ona ikramda bulundu, oğlunun da gönlünü aldı ve şunları söyledi: "Anneni al ve yerine dön. Sana ne yapacağımı görmen için yarın gel!" Mahmud ertesi gün hükümdarın huzuruna geldi. Sultan vezir Nizamü'l-Mülk'e ve Hâciblere Mahmud'u karşılamalarını emretti. Mahmud, Sultan'ın huzuruna geldi. Sultan ona ikram etti, onu oturtup mevkiî ile mütenasib hil'atlar giydirdi; altın eğerli atlar ihsan ederek kösler ve sancaklar ile ata bindirdi.

Bundan sonra Sultan Alp-Arslan'a, Bizans hükümdarı'nın kalabalık bir orduyla çıkıp *Menbiç*, *Erciş* ve *Malazgirt*'e geldiği haberi ulaştı. Bunun üzerine o, geri dönüp *Fırat*'ı geçti. Bizans İmpara-

[31], [32] bk. Not [29], [30].

toru'na Sultan'ın az bir askeri olduğu haber verilmişti. Bundan dolayı Sultan'la savaşmayı pek arzuladı. Bizans İmparatoru'nun kendi üzerine yürüdüğü ve askerinin azlığından dolayı kendisi ile savaşmak arzusunda bulunduğu haberi Sultan'a ulaştı. Sultanın yanında dört bin atlı kalmıştı. O, ordusunun kumandanlarına dedi ki: "Ben bu savaşta Allah rızası için savaşanlar gibi sabırlı olacağım ve kendilerini tehlikeye atanlar gibi kendimi tehlikeye atacağım. Eğer sağ ve esen kalırsam – yüce Tanrıdan ümidim budur – Ne güzel Eğer durum aksine olursa, oğlum Melikşah'ı hükümdar olarak kabul etmenizi ve ona itaat göstermenizi ve onu yerime geçirmenizi vasiyet ederim." Ordusunun kumandanları: "Başüstüne" dediler. Bundan sonra o, atlı birliğiyle *Bizanslılara* karşı yürüdü. Ordusundaki her memlükün bir de yedek atı vardı. Alp-Arslan, küffarla yapacağı gaza için kaygısız, fakat temiz bir niyetle harekete geçti. Kumandanlarından birini askerlerinden bir bölükle ileriye gönderdi. Bu kuvvet *Ahlat*'da 10 bin kişilik bir Bizans öncü kuvvetine rastladı. Alp-Arslan'ın kumandanının 800 atlısı vardı. Ulu Tanrı'nın yardımıyla bu kuvvet, savaşı kazandı. Ruslar'dan biri olan *Bizans* öncü kuvvetleri kumandanı tutsak alındı. Bunlar haç'larıyla birlikte Sultan'a gönderildi. Sultan buna çok sevindi ve onu, zaferin nişanesi saydı.

Bizans İmparatoru 100 bin atlıdan artık olan ve 100 bin okçu, 800 mandanın taşıdığı, üzerinde atlar için nal ve mıh bulunan dört yüz araba, yine üzerinde silâh, mancınıklar ve kuşatma aletleri bulunan bin arabanın olduğu muazzam bir kuvvetle *Malazgirt*'e ulaştı. İmparatorun yanındaki hazinede bir milyon altın ile 100 bin kat ipekli elbise vardı O, dünyayı istilâ etmek, *Mısır* ve *Suriye'yi* fethetmek gayesiyle harekete geçmişti. Zaptedeceği yerlere kumandanlar tâyin etmişti. *Bağdad* için de onlara tavsiyede bulunup şunları söyledi: "İyi niyetli ihtiyarın, yani Halifenin memleketine içinizden hiçbiri taarruz etmesin, çünkü o bizim dostumuzdur."

Sultan Alp-Arslan'a Kürdlerden ve sâir kavimlerden olmak üzere 10 bin kadar insan da katılmıştı. Cuma günü gelince Sultan ordusunun kumandanlarını toplayarak şunları söyledi: "Bu bekleme ne kadar sürecek ? Ben minberlerde bizim galip gelmemiz için dua ettikleri bu gün Cuma namazında düşmanın üzerine atılmak istiyorum. Ya ulu ve kudretli olan Tanrı düşmana karşı zafer verecektir, ya da şehid olarak öleceğiz. İsteyen beni takip etsin, yaşamasını sevenler de çekip

gitsinler. Bunlar kınanmayacaktır. Bugün burada bir Sultan yoktur. Ben de sizlerden biriyim." Onlar hep birlikte: "Senden sonra bizim için de yaşamak değersizdir. Sen neyi yaparsan biz de onu yaparız" dediler. Cuma namazı gelince iki taraf askerleri karşı karşıya geldiler. Bu esnada Sultan atının üzerinde doğrularak yayını atıp eline demir bir topuz aldı. Askerleri de onun gibi yaptılar Sultan "Allahu ekber, Tanrı zafer versin" diye haykırıp *Bizanslılar* üzerine şiddetle saldırdı. Onu takiben de askerleri hep birlikte hücuma geçtiler. *Bizanslılar*, bir an içinde şiddetle yapılan bu hücum önünde duramadılar. Tanrı *İslâm*'a yardım etti ve *haç*'a, *heykel*'e ve *put*'a tapanları bozguna uğrattı. Buna müteakip öldürerek ve tutsak alarak onları kovaladılar. Sultan da Cuma günü akşama kadar ve Cumartesi gecesi düşmanı, öldürerek ve tutsak alarak, takip etti. Düşmanlardan böylece pek azı kurtulabildi. Sultan, *Bizanslıların* beraberinde bulunan her şeyi ganimet olarak aldı ve ordugâhına döndü. Bu esnada emîrlerinden biri katına gelip: memlûklerimden biri Bizans İmparatoru'nu tutsak aldı" dedi. Bu memlük Nizamü'l-Mülk'e gösterildiğinde o, bunu hakir görmüş ve kendisine gösterilmesini doğru bulmayarak alaylı bir şekilde: "Bu memlük belki Bizans İmparatorunu bize getirir" demişti. Tanrı, Bizans İmparatorunu, gönlü kırık olan bu memlüke tutsak almayı nasip etmişti. Sultan Bizans İmparatorunu tanıyan hâdimlerinden birine, durumu tahkik etmek için gitmesini emretti. Bu hâdim İmparatoru görünce tanıdı ve Sultan'a dönüp bunun doğru olduğunu haber verdi. Bunun üzerine Sultan da İmparator için bir çadır kurdurdu. Ona nezaret eden muhafızlar tâyin etti. Sultan, İmparatoru tutsak alan memlükü getirtti; ona hil'at giydirip birçok şeyler verdikten sonra *Gazne*'yi de dirlik olarak tahsis edip onu has adamları arasına aldı.

Sultan, bağlı bir halde bulunan İmparatoru huzuruna getirtti, ayağıyla İmparatora vurdu. Sonra ona şöyle söyledi: "Sana ne yapmamı istersin?" İmparator cevap verdi: "Bana üç şeyden birini yaparsın. Birincisi beni öldürüp hayatıma son vermendir. İkincisi teşhir ederek hapsetmendir. Üçüncüsüne gelince, bunu söylemekte fayda yoktur. Çünkü bunu yapmazsın". Sultan: "Bu nedir?" dedi. İmparator da: "Beni affedersin, kendine nâib yapar ve ömrümün sonuna kadar hizmetkârlarından biri olarak kabul edersin". Sultan da: "Benim de arzum seni affetmektir. Kurtuluş akçanı tâyin et" dedi. İmparator: "Sultan ne ister?" cevabını verdi. Sultan: "Bir milyon altın" dedi. Nihayet Sultan'ın

istediği gibi bir milyon altın ve barış için 300 bin altın verilmesi, her yıl da 20 bin altın gönderilmesi ve *Müslümanların* ihtiyacı olduğu kadar *Bizans ülkesinden* asker yollanması hususunda bir anlaşmaya varıldı. Sonra İmparatorun bağları çözüldü. Sultan, İmparatora hil'at giydirdi ve onun için, kendi tahtının yanına bir taht koydurdu. Bizans İmparatoru: "*Bizanslılar* benden başkasını hükümdar yapmadan önce, beni acele ülkeme gönder" dedi. Sultan da: "*Urfa*, *Menbiç*, *Malazgirt* gibi ülkemizden aldığın şehirlerin iadesini ve *Müslümanlardan* tutsak bulunan kimseleri salıvermeni isterim" dedi. Bizans İmparatoru: "Şehirler işine gelince, ülkeme esenlikle varınca onların size teslimini emrederim. Ancak şu anda emrimi kimse yerine getirmez. Tutsaklar meselesine gelince, kudretli ve ulu Tanrıya bu hususta söz vermiş ve daha beni affetmenden önce ülkeme esenlikle dönersem onların hepsini bunları serbest bırakmayı adamıştım, bunu da yapacağım" dedi. Sonra Sultan onu çadırına gönderdi ve ona ihtiyacı olan bütün şeyleri tahsis etti. Sultan ayrıca imparatora 10 bin dinar ödünç de vermişti ki o, bunları maiyyetindekilere dağıttı. Üç gün sonra Sultan imparatoru huzuruna getirtti, ayağa kalkarak karşıladı ve ganimet olarak alınmış olan tahtına oturttu. Sonra ilkinden daha güzel bir suretle hil'atledi ve üzerinde siyah olarak "*Lâ illâhe illallah Muhammedün Resûlullah*" yazılı beyaz bir bayrak verdi. Sonra onu, 100 memlûkün başında bulunan iki hâcib ile, hükümdarlara gerekli olan silâhları da vererek ülkesine gönderdi. Sultan bizzat bir fersahlık yere kadar giderek onu uğurladı, her ikisi kucaklaşıp vedalaştılar. İmparator *İstanbul*'a doğru yola çıktı.

Sonra Sultan mü'minlerin emîri, Halife, İmam el-Kaim Biemrillâh'a olup bitenleri anlatan bir mektup gönderdi. Bunun üzerine *Bağdad* süslendi, zafer takları yapıldı. Bu zafer bütün *İslâm* ülkelerindeki halk arasında sevinç yarattı.

Bizans İmparatoruna gelince, o, sağ, salim ülkesine vardı ve Sultan'a vadettiği şeylerin hepsini yerine getirdi. Ümidin fevkında hediyeler gönderdi. İmparator hayatı boyunca *Müslümanlarla* dost olarak yaşadı.

REŞİDÜ'D-DİN

Câmiü't-tevârih

(V/5, s. 31-41)

Fazlullah b. İmadüddevle Ebû'l-Hayr b. Âli, *Hemedanlı* Yahudi bir aileye mensuptur. Kendisi tabiblik öğrendikten sonra İlhanlı sarayına girmiş ve burada bilhassa Gazan Han'ın teveccühünü kazanmıştır. Gazan Han'ın halefi Olcaytu zamanında vezirlik mevkiine yükselen Reşidü'd-dîn, Ebû Said'in tahta geçmesinden sonra rakibi Tacüddin Alişah tarafından vezirlikten azlettirildi ve çok geçmeden de (1318) Olcaytu'yu zehirlediği ithamı ile öldürüldü.

Reşidü'd-dîn'in en mühim eseri *Câmiü't-tevârih*'tir. Bu eser umumî bir tarih olup, orada Çinlilerin, Hintlilerin ve *Avrupa* kavimlerinin tarihleri de yer almıştır. Fakat bu eserin mühim bir kısmı eski kaynakların bir araya getirilmesinden meydana gelmiştir. Bu cümleden olarak *Câmiü't-tevârih*'teki Selçuklular bölümü de Zahirüddin Nişaburî'nin Sultan Arslan-Şah devrinde (1161-1177) yazdığı Selçuklu tarihinden başka birşey değildir. Zahirüddin Nişaburî'nin eseri bize kadar gelmemiştir[33].

*
* *

Tercüme

Sultan Alp-Arslan cihangirlik için etrafa seferler yaptı. İlk önce *Fars*'ı aldı ve oradan *Şebankâre*'ye taarruz etti; orada pek çok kimseleri öldürüp geri döndü. Bundan sonra *Hazar Derbendine* ve *Abhaz* hükümdarına karşı asker gönderdi. Gürcü hükümdarı Bakrad Giyorg barış istedi ve Sultan'a kızını verip her yıl vergi ödemeyi kabul etti. Sultan bu kadını, arzu etmeyip bir müddet sonra Nizamü'l-Mülk'e bağışladı.

[33] Reşüdiddin ve eseri hakkında *İslâm Ansiklopedisi'ndeki* "Reşidüddin" maddesine bakınız. Zahirüddin Nişabûri'nin eseri üzerinde A. Ateş tarafından yayınlanmış olan (*Ankara* 1960) Selçuklular bölümünün önsözüne bakınız.

Sultan Alp-Arslan devrinde Bizans İmparatoru 300 bin atlı ile kendisine karşı sefere çıktı. Sultan bunu işitince hemen *Azerbay can*'a yöneldi. Yanında az bir asker vardı. Terken Hatun'u ve Nizamü'l-Mülk'ü *Tebriz*'de bıraktı ve kendisi 15 bin atlı ile *Ahlat*'a doğru yollandı. Nizamü'l-Mülk onun arkasından geldi. *Ahlat*'la *Erzurum* arasındaki *Malazgirt*'te iki ordu karşılaştı. Sultan'ın askeri az olduğundan barış yapmak için Ermanus'a elçi gönderdi. Bu barış karşılığında her yıl bir miktar vergi vereceklerdi. Ermanus: "Barışı *Rey*'*de* yapacağım" dedi. Sultan'ın buna canı sıkıldı.

Sultan bir gün 100 atlı ile birlikte ava çıkmıştı. Düşmanları onu 100 atlı ile beraber tuttular ve bağladılar, fakat yakaladıklarının Sultan olduğunu bilmiyorlardı. Biri durumu Nizamü'l-Mülk'e haber verdi. Nizamü'l-Mülk: "Sakın bu sözü hiç kimseye söyleme" dedi. Ve hiç kimsenin Sultan'ın çadırına girmesine müsaade edilmemesini emretti. Ve Sultan'ın hasta olduğu şayiasını yaydı. Nizamü'l-Mülk herkesi inandırmak için tabiblerle Sultan'ın otağına girip çıkıyor, Sultan'ın ağzından emirler veriyordu. Bu esnada düşman tarafından elçiler gelip barış talebinde bulundular. Nizamü'l-Mülk: "Sultan hastadır, fakat barış yapmayı kabul etti" dedi. Elçiler geri dönecekleri sırada Nizamü'l-Mülk dedi ki: "Siz barış istediğiniz halde bizim kullarımızı avlakta niçin yakalayıp hapsettiniz. Onları geri gönderiniz". Elçiler hükümdarlarına bunu bildirdiler. Bunun üzerine Ermanus derhal onların geri gönderilmesini emretti. Nizamü'l-Mülk ve Bey'ler Sultan'ı istikbal edip yer öptüler. *Bizanslılara* gelince bu hali görüp hayret ve dehşet içinde kaldılar. Böyle bir fırsatı kaçırdıklarından dolayı canları sıkıldı ve üzüldüler. Sultan *Tebriz*'*e* eriştiğinde *Saray Hâcelerine* hazineyi açıp askerin maaşını vermelerini emretmişti. Atlı ve yaya askerler Sultan'ın önünden geçerlerken orduya dahil edilmemiş olan bir memlük de bunlar arasında bulunuyordu. Bu memlüğü gören emîr-i ârız ona bağırdı ve saftan çıkmasını isteyip şöyle dedi: "Senden ne iş beklenir ?" Bunu duyan Sultan: "Öyle söyleme, ola ki Bizans İmparatoru onun eliyle tutsak alına" dedi. Bundan sonra Sultan, Artuk, Saltuk, Mengücük, Danişmend, Çavlı ve Çavuldur adlı begleri ve 15 bin atlı ve tecrübeli 5 bin yaya askeri ile savaşa hazırlandı.

Çarşamba günü Sultan adı geçen beylerle birlikte bir tepeye çıkıp Ermânus'un ordugâhını bizzat gördü. *Bizans ordusunun* karaltısından korkup : "Sahip olduğumuz bu kadar askerle bu zâlim ve

kalabalık orduyla nasıl vuruşabiliriz ve savaşabiliriz ?" dedi. Melik Muhammed Danişmend yer öpüp "*Müslümanlık* hususunda bu kulunuzun ilâhî imanla ilgili bir fikri vardır. İzin verirseniz arz edeyim" dedi. Sultan izin verdi. Melik Dânişmend şöyle söyledi : "Bugün Çarşambadır, saadetle geri dönelim. Bugün ve yarını silâhlarımızı hazırlamakla geçirelim. Elbiselerimizi temizliyelim; zemzemle yıkanmış kefenleri boynumuza saralım. Cuma sabahı ezandan sonra muzaffer orduyla savaş yerine gidelim. Hatiplerin *İslâm minberlerinde* "Tanrım, *İslâm* ordularını ve birliklerini mansur ve muzaffer eyle" duasını okudukları zaman, tam bir içtenlikle tekbir getirip günahkâr küffara saldıralım. Eğer şehadet saadetine erişirsek- "ne iyi bir sevab, ne güzel bir lütuftur[34]." Ve eğer mansur ve mu zaffer olursak "bu, çok büyük ihsandır[35]." Bütün beyleri de, mutluluğun en güzel ifadesi olan dindarlık duygusu sardı. Danişmend'in görüşünü beğenip geri döndüler. Sabah horozunun (müezzin)" hayyalelfelâh "diye öttüğü ve göklerin tavlacılarının mavi renkli feleğin renkli tavlasından sâbite ve seyyâre pullarını topladığı cuma gününde Sultan ve beyler namazın farz ve sünnetini kıldıktan ve Tanrı adını defalarca zikrettikten sonra düşmanla savaşmak için harekete geçtiler. O bedbaht ve talihsiz düşmana gelince, "dağılan pervaneler"[36] ve dağılmış çekirgeler gibi kumlar ve karıncalar sayısınca karşı geldiler ve vuruşmak üzere Sultan'ın karşısında durdular. Kararlaştırılan zaman gelince *İslâm askeri* bir ağızdan tekbîr getirdiler, teyid-i ilâhî ile sağlam yürekli olarak düşman üzerine atıldılar[37]. Demir dağdan daha kuvvetli olan saflarını "atılmış renkli yün gibi" yaptılar. Talihsizlik rüzgârı ile hüsran toprağını onların başına saçtılar. Kefere-i fecerenin pek çoğunu cehennemin dibine gönderdiler. "Zulm eden kavim kökünden kesilmiştir. Âlemlerin sahibi olan Tanrıya hamdolsun[38]". Para, mücevherat, değerli eşya, kıymetli kumaşlar ve hayvanlardan olmak üzere *Müslümanların* eline öyle çok kıymetli ganimet geçti ki, feleğin kâtibi bunları tespit etmekte acze düştü.

Ârızın ordu saflarına almak istemediği Rum memlûkü, kaza ve kaderin takdiriyle Bizans İmparatoru Kayser Ermanus'u

[34] Kur'an, Kehf suresi, âyet nr. 31.
[35] Kur'an, Tevbe suresi, âyet nr. 73, 112.
[36] Kur'an, Karia suresi, âyet nr. 4.
[37] Kur'an, Karia suresi, âyet nr. 5.
[38] Kur'an, En'am suresi, âyet nr. 45.

saklandığı araba altında buldu ve tanıdı. Memlük, sevgisi olduğunu göstermek maksadıyla ağlamaya ve inlemeye başladı. Kayser: "Şimdi ağlamak değil çare bulmak ve bu beladan kurtulmak zamanıdır" dedi. Memlük: "Eğer ben çare bulup seni esenlikle imparatorluk tahtına eriştirirsem bu iyiliğin mükâfatı ne olacaktır ?" diye sordu. Bunun üzerine Bizans İmparatoru İsa aleyhisselâmın dinini tesbih ederek : "İstediğin herhangi bir şehri sana veririm. Senin güvenilen eteğini, zamanın cebi gibi, her türlü iyiliklerle doldururum; hükümdarlıkta da seni kendime ortak edinirim" dedi. Memlük de yer öperek şu cevabı verdi: "Cihan gelini kara çarşafı giyinceye, zifiri karanlığın ziyneti olan parlak yıldızlar ile süslediği ana kadar sabretmek lâzımdır. O zaman ben, rüzgâr gidişli, kasırga koşuşlu, çabuk yürüyüşlü iki at hazır eder sabah vakti onlara binip, *Bizans ülkesine* ulaşırız". Bundan sonra Memlük sür'atle Sultan'ın otağına geldi. Yer öpüp İmparator'un durumunu arzetti. Alp-Arslan, muzaffer askerden bir bölüğün memlükle birlikte İmparatoru getirmek üzere gitmesini emr etti. İmparatoru Sultan'ın huzuruna getirdiklerinde temiz ruhlu ve asil yaradılışlı olan Sultan onu karşıladı, güler yüzle kabul etti, kendisi ile birlikte tahta oturttu, ona teselli ve teskin edici güzel sözler söyledi. Ondan sonra sofra kuruldu ve eğlence meclisi düzüldü. Altın külâhlı, gümüş bacaklı sâkiler ruhları ferahlatan kadehleri dolaştırdılar, tasları küplere daldırdılar. Güzel ve hoş sesli çalgıcılar sazlarını çalmağa başladılar, bülbül gibi şakıdılar, *Irak* ve *Isfahan* makamlarını *Neva* perdesinde çaldılar, *Erguvan* renkli şarap içerek erganunun sesini dinlediler. Neşeyi artıran şarap dimağları ısıtınca aradaki soğukluk havası hicap perdesini konuşma çehresinden attı. Sultan İmparator'dan: "Zafer benim yerime senin olsaydı bana ne yapardın ?" diye sordu. Şarabın verdiği sarhoşluğun tesiriyle edep ipini akıl elinden kaçırmış olan imparator: "Seni hemen öldürtürdüm" dedi. Sultan da dedi ki: şüphesiz "içinde sakladığın şey senin başına geldi. Sana şimdi ne yapacağımı sanıyorsun ?". İmparator da şu cevabı verdi: "Ya beni öldüreceksin, ya da *İslâm ülkelerinde* teşhir edeceksin". Sultan : "Ulu Tanrının sana karşı bana zaferi vermesinin ve beni galibiyete ve fethe ulaştırmasının şükranesi olarak senin için, benden beklenileni yapacağım" dedi.

Toplantı son bulup mest olanlar yataklarına gittiklerinde Sultan ihtiyat için yakın adamlarından birkaç kişiyi İmparatorun yanında bırakıp onlara, İmparatora karşı saygı ile davranmalarını

emretti. Bunun gibi birkaç gün daha onu meclisinde bulundurup güler yüzlülüğü ve tatlı diliyle İmparatorun üzüntüsünü ve hüznünü giderdi. Bir gün İmparator içkili bir halde iken iç ezikliği ve yorgunluğu sebebiyle Sultan'a şöyle söyledi : "Eğer hükümdarsan bağışla, kasapsan öldür, tacirsen sat". Sultan, İmparatorun kulaklarına halka takarak [39] canını bağışladı ve gönül hoşluğuyla ülkesine gitmesini söyledi. Bizans İmparatoru Sultan'ın *Has* hazinesine her gün bin dinar vermeyi ve bunu da yılda iki kez taksitle göndermeyi, ihtiyaç olursa 10 bin sınanmış atlıyı yardımcı olarak yollamayı ve *Bizans* ülkesinde bulunan *Müslüman* tutsakları salıvermeyi kabul etti. Sultan ona eksiksiz armağanlar, altın nallı, lâl ve zeberced eğerli bir at verdi. Onun bütün yanındakilere de böylece lütf ve ihsanlarda bulundu. Veda esnasında bir müddet onunla birlikte yan yana atını sürdü.

İslâmın bu zaferi 463 yılı Rebiülevvel (Aralık/Ocak 1070/71) ayında olmuştur. Sultan *Anadolu*'da *Erzincan* yöresinde olan *Malazgirt*'ten *Ahlat* ve *Azerbaycan*'a geri döndü. Yukarıda adları geçen beylere *Bizans* İmparatoruna karşı ihtiyatlı olmak için orada kalmalarını buyurdu.

İmparator ülkesine dönünce terk edilmiş şeytan kalbinde, vesvese cini de dimağına yerleşti. Bu sebeble azgınlık ve taşkınlık yoluna sapmış, vergi göndermeyi savsaklamış ve geciktirmişti. Onun bu halini Sultana bildirdiklerinde beylere *Bizans* ülkesinin içlerine doğru yürümelerini, orada feth edecekleri yerlerin kendilerinine, oğul ve torunlarına ait olacağını ve onlardan başka hiç kimsenin buralara dahl ve tasarruf etmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine emîr Saltuk *Erzurum*'u bölge ve yöresini tamamiyle eline geçirdi. Emîr Artuk, *Mardin*, *Âmid*, *Mencgirt*, *Malatya*, *Harput* ve bugün hâlâ ellerinde bulunan diğer yerleri feth etti. Danişmend, *Kayseri*, *Zamantı*, *Sivas*, *Develi*, *Tokat*, *Niksar* ve *Amasya*'yı zapt etti. Çavuldur, *Maraş* ve *Sarız*'ı, emîr Mengücük Gazi, *Erzincan*, *Kemah*, *Kögonya (Şebin Karahisar)* ve diğer bazı yerleri feth etti. Onlar buralara sağlamca yerleştiler ve kuvvetli bir şekilde hâkim oldular. Her yıl güzel bir yazıda yaylayıp mutlu zamanlar geçirdiler. Zamanla aralarında anlaşmazlık çıktı. Gurur ve büyüklük duyguları aralarının açılmasına sebep oldu. Bu yüzden Sultan Melikşah, vezir Nizamülmülk'ün tasvibiyle beyler arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için Süleyman'ı hükümdar olarak *Anadolu*'ya gönderdi.

[39] O zamanlarda halka takmak, "birini kendisine tâbi ve bende kılmak" mânasına gelmekte idi.

AKSARAYLI KERÎMÜDDİN MAHMUD

Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr

(S. 16 – 17)

Kerîmüddin Mahmud b. Muhammed'in hayatı hakkında pek az bilgiye sahibiz. Bunlara göre müellif, XIII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarından itibaren *Türkiye Selçukluları Devleti*'nin hizmetinde bulunmuş ve memuriyetini, *Selçuklu Devleti*'nin sona ermesinden sonra *Moğolların* hizmetinde de devam ettirmiştir. Müellif 1324 yılında kendi şehri olan *Aksaray*'da vefat etmiştir.

Aksarayî *Türkiye Selçuklularına* dair en önemli tarihî eserlerden birini yazmış olan birkaç müelliften biridir. *Müsâmeretü'l-ahbâr* ve *Müsâyeretü'l-ahyâr* adını taşıyan eseri, umumî bir tarih olup 1323 yılına kadar gelmektedir [40].

* * *

Tercüme

Alp-Arslan büyük cihangirlik faaliyetlerinde bulundu. O, *Fadlun* ile birlikte *Pars*'a (Fars) gelip burayı ele geçirdi ve *Irak*'ı fethetti. Bunlardan sonra 12 bin atlı ile *Bizans*'a akın yaptı. *Bizans* İmparatoru Ermiyanus, 50 bin zırhlı atlı ile ona karşı çıktı ve *Malazgirt* yazısında karşı karşıya geldiler. Sultan bu sırada müneccimlerle istişare etti. Müneccimler, yıldızların birleşme ve tesirleri hakkında ittifak edip savaş için müsait vaktin gelmesi için beklenilmesi fikrini ileri sürdüler. Bu arada Sultan, ilim adamları ve şeyhlerle istişare ettikten sonra onlara istihareye yatmalarını emretti. İlim adamları "Bugün Cumadır, batıda ve doğudaki minberlerde İslâm askeri için dua edilmektedir. Müslümanlar için fırsat olan böyle bir gün ve zamanı ganimet saymak gerektir" dediler. Alp-Arslan yaratılışındaki temiz imandan dolayı müneccimlerin sözlerine ehemmiyet vermeyip ilim adamları ile takva sahiplerinin görüş ve düşüncelerine uyarak derhal küffar ordusuna

[40] Müellif ve eseri hakkında O. Turan tarafından yayınlanan metnin (*Ankara* 1944) giriş kısmına bakınız.

saldırdı. Zafer onun oldu ve savaşı kazandı. Bizans ordusu yenilip kaçtılar. *Bizans* İmparatoru, memlüklerin en hakiri ve en çelimsizi olan biri tarafından tutsak alındı. Denildiğine göre, *Bağdad*'da askerlerin teftişi esnasında müfettiş, sonderecede küçük, çelimsiz ve gösterişsiz olduğu için, bu memlükü yazmak istememiş, fakat onu gören Sultan "Onu da yazınız, olaki *Bizans* İmparatorunu tutsak alır" demişti. Kaderin cilvesi Sultana bu sözü söyletmiş ve İmparator bu memlûk tarafından tutsak alınmıştı. Bizans İmparatoru, kendisini tutsak alıp muhafaza altında tutan bu memlûke her gün bin altın vermiş ve bu para sayesinde ölümden kurtulabilmiştir.

Hulâsa, *Bizans* ordusunun yenildiği gün İmparatoru, bukağı vurulmuş olarak Sultanın otağına getirdiler. Sultanın imamı Kirmanlı Ebû'l-Fazl ayağa kalkıp İmparatorun boynuna bir tokat vurdu. Sultan bunu hoş görmeyip: "Bu adam bugün 50 bin seçme atlının başında olarak *Bizans* ülkesinin hükümdarı idi. Böyle çirkin bir hareket ona nasıl yapılabilir" dedi. Ebû'l-Fazl da "Ben bunu, küfrü zelil kılmak için yaptım "diye cevap verdi. Sultan da: "Hayır, hem 'zelil kavmin büyüğüne acıyınız' dememişler midir ?" dedi. Bu şekilde kâfir düşmana gösterdiği şefkat, onun imanının çok temiz oluşundan ileri geliyordu. Nihayet Alp-Arslan, oğullarını *Bizans* ülkesine gönderip kendisi geri döndü.

HAMDULLAH-İ MÜSTEVFÎ

Tarih-i Güzîde

(S. 432 – 433)

Muhtemelen 1281 yılında doğan Ahmed b. Nasr Hamdullah-ı Müstevfî, *Kazvin*'li olup, *Moğollar* devrinde *İran*'da mühim bölgelerin tahsildarlığını (müstevfî) yapmıştır. Müellif 1350 yılında vefat etmiştir. Onun tarihe dâir *Zafernâme* ve *Tarih-i Güzîde* ve coğrafya ile ilgili *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserleri vardır. *Malazgirt Savaşı* ile ilgili parça *Tarih-i Güzîde*'den alınmıştır. Hamdullah-i Müstevfî bu eserde, halifeler de dahil bütün sülâlelerin ayıplanacak tarafları olduğu halde *Selçuklular*'ın bu ayıplardan münezzeh, halka karşı şefkatli, ülkelerini imar etmeyi seven bir hânedan olduğunu söylemektedir. Müellif bu hükmü verirken aynı zamanda, Selçuklu devrindeki malî durum üzerindeki etraflı bilgisine de dayanıyordu[41].

*
* *

Tercüme

Bizans İmparatoru Ermânus *İran*'a savaşmaya azm etti. Fakat askerinin büyük bir kısmı sıcaktan mahvoldu. İmparator dönerek yeniden askerini düzenleyip savaş için geldi. Sultan Alp-Arslan 12.000 kişi ile onun üzerine gitti. Taraflar *Malazgirt*'te birbiri ile karşılaştılar ve savaştılar. İmparator Elfakşut (الفقشت = Elkavşut ?) adlı *Rum* asıllı bir memlûk tarafından esir edildi. Gariptir ki, ordu müfettişi (ârız) ordunun sayımı sırasında, onun adını çelimsizliğinden ötürü yazmıyordu. Sultan: "Yaz, belki İmparatoru o yakalar" dedi. Bu söz doğru çıktı. İmparator vergi vermeyi kabul etti ve Sultan onun hayatını bağışladı.

[41] Müellif hakkında kısa bilgi için bk. Z. V. Togan, *Hamdullah-i Müstevfî*, İslâm. Ansiklopedisi, V/1, s. 186-87. Tarih-i Güzîde, Abdülhüseyn-i Nevâî tarafından (Tahran 1339 Ş.) yayınlanmıştır.

MİRHOND

Ravzatü's-safa

(S. 95 – 97)

Mirhond b. Hâvend Şah b. Mahmud, uzun bir zaman *Buhara*'da oturan bir seyyid ailesine mensuptur. Fakat babası Hâvend Şah *Belh*'e göç etmiş ve Mirhond da 1433 yılında orada doğmuştur. Müellif daha sonra *Herat*'a gelmiş ve burada meşhur Ali Şîr Nevâî'nin himayesini kazanmıştır. Mîrhond 1498 tarihinde vefat etmiştir. *Ravzatü's-safa fî Sireti'l-enbiya ve'l-mülûk ve'l-hülefa* adını taşıyan eseri umumî bir tarih olup yedi ciltten müteşekkildir. Mirhond'un eseri *İran*'dan başka *Hindistan*, *Türkistan* ve *Türkiye*'de çok okunmuş, tarihî eserlerden biridir. Bu sebeble *Ravzatü's-safa*, yazmalarına en çok tesadüf edilen eserler arasında yer alır[42].

***

Tercüme

Bu sırada *Bizans* İmparatoru'nun *İslâm* uclarından büyük bir uc olan *Malazgirt*'e konduğu haberi geldi. Onun bayrağının altında 300 bin muharip atlı toplanmıştı. Sultan ordusunun azlığına rağmen Allaha tevekkül ile savaşa hazırlanıp *Malazgirt*'e yaklaştığında, İmparatorun, otağın kubbesini güneş ve ayın zirvesine yükseltip ordugâhın ortasında al atlastan, etrafı çevrili çadır kurarak altından bir taht üzerinde oturduğunu ve kumandanlardan kırk safın onun huzurunda durduklarını ve ruhanîlerden dört kişinin de ellerinde *Amudiyye* su kapları bulunduğunu, İsa'yı, Peygamberimize-salât ve selâm ona olsun-tercih edip ulûhiyyet ile vasıfladıklarını, kadınlık hususunda Meryem'in temizliğini mübalâğa ettiklerini, *Hıristiyan* âlimlerinden bir zümrenin tahtı yanında daima *İncil* ve *Zebur* okumakla meşgul olduklarını, ruhbanlardan bir tâifenin kurban kesmeğe gayret ettik-

[42] Müellif ve eseri hakkında kısa bilgi için *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Mirhond" maddesine bakınız. Burada eserinin Luknov'da (Hindistan) 1332 yılında yapılan baskısı kullanılmıştır.

lerini, İmparatorun ordusunda iki bin kişinin balta ve ona benzer şeylerle ağaçları kesmek, kale ve hisarı feth için hazır olduğunu, ayrıca 10 bin kişinin *Rum ateşi* ile şehirleri ve mamur yerleri tahrip için görevli bulunduklarını, askerinin karaltısının milyona eriştiğini işitti. Fakat bunlardan üzüntü ve kaygı duymadı. Ordunun ileri gelenleri ile daima muzaffer olan askerlerinin gönlünü alarak "Allahın izni ile az olan, çok olana galip gelir"[43] âyet-i kerimesi meâlince onların maneviyatını kuvvetlendirdi ve savaşın üç gün geciktirilmesi gerektiğini, bu müddet geçtikten sonra, Cuma günü *İslâm* hatiplerinin "Ya Rabb İslâm ordusuna yardım et" dedikleri ve cemaatın da dua için el kaldırdığında düşmana hücum edileceğini söyledi. "İsimleri kutlu ve lütufları yüce olan âlemlerin sahibinin, feth ve zaferi ihsan edeceğine güvenilmelidir" dedi. Askerler Sultanın sözünü rıza kulağıyle dinleyip o günlerde hazırlık yaptılar. Üç gün böylece geçince her iki taraf askerin tabyası ve safların düzeltilmesi ile meşgul oldular. Sonra düşman cihetinden, her birinin elinde bir haç bulunan 100 vâli göründü. Bunların başında bütün cengâverlerin emrine itaat ettikleri bir başbuğ vardı. Onlardan her birinin karşısına gerçeği bilen ve görenlerden küçük bir topluluk çıkarak harp ateşini alevlendirdiler. Bu mücadele esnasında, ordu kumandanı Sav-Tigin, Sultan'ın emri ile İmparatora elçi göndererek "Her ne kadar senin askerin çok ise de iyi düşün. Zira öyle bir Sultanın karşısına çıktın ki, savaşlarının neticesi için söz ve delile ihtiyaç yoktur. Bununla beraber eğer bu cüretinden pişman olur, gerektiği şekilde bâc ve haraç vermeyi kabul edip düşmanlığı terk ederek anlaşmaya yanaşırsan ben Sultan'dan bütün beldeleri sana vermesi, sana ve tâbilerine bir zarar gelmemesi için ricada bulunurum" diye haber gönderdi." Eğer benim nasihatime kulak vermezsen kendi ikbal ağacını kırmış, memleketini ve malını kaybetmeğe gayret etmiş olursun." Sav-Tigin'in elçisi haberi İmparatora ulaştırınca o hayrete düşüp mecalsiz kaldı. Tahtının yanında bulunan bir rahibin elindeki haçı alıp elini ona koyarak *Ruhu'l-Kuds*, *ulûhiyyet* ve *beşeriyyet* üzerine and içerek "Bugün tahtımı, Sultanınızın bulunduğu yere götürmelerini buyuruyorum" diye elçiye hakaretlerde bulunup huzurundan kovdu. Yanındakilere "Hep birlikte saldırıp bu küçük topluluğu ortadan kaldırınız" dedi. İmparator'da mızrağı eline alıp atına binerek Bizans ve Ermeni bahadırlarını savaşa tahrik etti. Sultan Alp-

[43] Kur'an, Bakara suresi, âyet nr. 249.

Arslan *Bizans* İmparatorunun inad ve azmini öğrenince askerlerine "Eğer biz savaşta gevşeklik edersek bir kişi bile canını kurtaramaz, soyumuz tutsak olup hayatları boyunca muzdarip olurlar. Şimdi Allahın iradesi hayır ve şer olarak ortaya çıkıncaya dek sabr etmekten başka yapılacak bir şey yoktur" dedi. Sultanın bu sözlerini işiten askerler "Canımızı feda ederiz, elden gelen her gayreti gösteririz" dediler. Sultan tam bir güvenle düşmana yöneldi. Her iki taraftan kös ve çan sesleri göğün zirvesine erişti ve savaşın tozları zuhal yıldızının kemerlerine kadar yükseldi. Sultan bahadır ve yiğitlerden bir kısmı ile, *Müslümanların* cami ve mescitlerinde *İslâm* ordularına dua ettikleri vakti bekliyordu. Öğle vakti gelince cehennem ateşi gibi bir yel *Müslümanların* üzerine esmeğe başladı. *İslâm* ordusu suyu ellerinde tutarak düşmanı onu kullanmaktan men ettikleri için onlar da susuzluktan kıvranmağa başladılar. Sultan bunu haber alınca attan inerek başlığını çıkardı, kuşağını çözdü ve alçak gönüllükle "Ey Tanrım, bu günahkâr kulunu, günahlarından dolayı cezalandırma, senin sâlih kullarına kefil olan bu âciz kulundan merhamet ve yardımını esirgeme. Senin dinine bağlı olanlar üzerine gelen bu kavurucu yelin yönünü düşman tarafına döndür" dedi. Sultan uzun bir yakarışta bulundu ve ordunun ileri gelenleri de Sultan'a uyarak ağlamağa başladılar. Derhal bunun alâmeti görüldü. Bu kasırga din düşmanlarının üzerine döndü. Sultan buna inanıp güvenerek yel gibi giden atına bindi, kılıç ve kargılı yiğitlerden bir birlik ile düşmana karşı savaş meydanına yürüdü. Harp ateşi yükseldi, din düşmanları, dağ gibi vakarlı bahardırların hamlelerini, kılıç ve süngü ile intikam almağa kalktıklarını, canlarını değersiz bir mal gibi feda ettiklerini gördüler. Sultan sağa, sola koşuyor, kılıç, ok ve süngü ile karşısındakine saldırıyordu. Bu sırada Ay-Tegin adlı Sultanın memlüklerinden biri attan inip yeri öperek "Sultanın, *Müslümanlara* merhametli olması gerekir, eşi olmayan kıymetli varlığını savaşa sokmamalı, ölüm tehlikesine atmamalı, rahatı savaş meydanına tercih etmelidir" diye arz etti. Sultan "Bu zâlim kavme karşı zafer kazanılınca rahatlık olacaktır, *Müslümanların* huzur ve refah içinde olmaları için, çekilmesi gereken bu güçlük ve zahmeti biz huzur ve rahatlık sayarız" dedi. Sultan buna benzer daha bazı sözler söyledi. Ay-Tigin'i savaşmaya teşvik ettiği gibi, kendisi de arka arkaya hamlelerde bulundu. *Bizans* ordusu, safları karışarak ve bozguna uğradı. *İslâmın* koruyucuları kin kılıcını kınından çıkarıp onların pek çoğunu öldürdüler. Bu savaşta güneş batarken *Hıristiyanlardan* hiç bir kimse kalmadı. Sultan

devletin direği olan Gevherâyin'i ileri gelenlerden bir topluluk ile İmparatoru takibe gönderip kendisi de onun tahtına oturdu. Gevherâyin'in İmparatoru takip ettiği esnada yanındaki memlüklerden biri İmparatora yetişerek tanımadan onu yaraladı. Bir kere daha vurmak isteyip atını çevirdiğinde İmparator korkusundan: "Sakın vurma, ben *Bizans* İmparatoruyum" dedi. Memlûk, onun tulgasına, binit ve kemerine bakıp imparatorun doğru söylediğini anladı. Zira bunlar ancak hükümdarlara mahsus şeylerdi. Memlük İmparatoru tutsak ederek Gevherâyin'in yanına götürdü. Gevherâyin geri dönerek Cihan Sultanı'nın yanına geldi. İleri gelenler Sultan'ın çadırı önünde toplandı. Sultan, *Bizans* İmparatorunun huzuruna getirilmesini emretti. Gevherâyin, buyruk gereğince gidip İmparatoru hakaretle *İslâm* hükümdarının huzuruna getirdi. İstek üzerine İmparator niyaz yüzünü acz ve mağlûbiyet toprağına koydu. Sultan onu görünce tekdir ve tahkir etti, ona kötü ve sert sözler söyledi. İmparator özür dileyip rica ederek "Sultanın bana üç şeyden birini yapması beklenir" dedi. "Biri, beni bağışlayıp serbest bıraksın, yoksa öldürsün; eğer bağışlamaz ve öldürmezse hapsetsin. Sultan beni öldürürse, şüphesiz Bizanslılar başkasını İmparator yaparlar, *İslâm* ülkelerine onların zararı dokunur. Eğer beni bağışlarsa ömür boyunca itaat eder, kul olurum". Sultan bu sözleri işitince İmparatorun suçunu bağışladı. O mubarek ağzıyla "Boyun eğip cizye verinceye kadar...." [44]. âyetini okudu. Hemen kendi tahtının yanına bir taht konulmasını buyurdu. İmparatora ikram ve tazimde bulunarak oraya oturttular. Düşmanlık dostluğa, sevgi de dünürlüğe müncer oldu. İmparatorun kızını Melik Arslan adlı Sultan'ın oğlu ile evlendirdiler. Nikâh kıyılıp inci ve mücevher saçıldı. Bilâhare ferman gereğince eğlence meclisi tertip ettiler. Alp-Arslan, İmparatora iltifat ve ihsanlarda bulundu. Her birine değerli hil'atler verdi, toy sona erince, İmparator ve yanındakilere yurtlarına dönme izni verdi.

Büyük Divan'ın münşileri, Cihan Hâkimi'nin fermanı gereğince ülke ve şehirlere fetihnameler gönderdiler. Sultan, *Bizansılların* ganimetlerinden *Hilâfet merkezine* değerli hediyeler gönderdi. Bu ulu zaferi müteakip Sultan memleketi kendi oğullarına taksim etti. Bizanslıların ordugâhından clegeçen şeyleri de askerlere üleştirdiler.

[44] Kur'an, Tevbe suresi, âyet nr. 29.

Tarihlerin birinde yazıldığına göre, Sultan Alp-Arslan ve *Bizans* İmparatoru karşı karşıya geldiklerinde sulhtan söz açılmıştı. Bu sırada Sultan yanında birkaç kişi ile ava giderek *Bizanslıların* tuzağına düştü. Bu arada birisi kaçarak bu haberi Tuslu Hâce Nizamü'l-Mülk'e arzetti. Müdebbir vezir o şahsa, akşam namazı vakti itimat ettiği atlılarla acele olarak orduya gelip Sultan'ın otağına konmalarını buyurdu. Hâce bağırarak Sultan'ın avdan döndüğünü ilân etti. Ertesi gün Hâce, yanındakilerle İmparatorun otağına giderek barışı yaptı. Sulhu müteakip İmparator vezire "Dün sizin askerlerinizden bir topluluk, bizim askerlerimiz tarafından tutsak edilmişlerdir" dedi. Hâce cevaben: "Bunlar tanınmamış kimseler olmalıdırlar, zira bu haber bizim ordumuza gelmedi" dedi. Sultanı diğer tutsaklarla birlikte Nizamü'l-Mülk'e teslim için İmparatorun tahtı önüne getirdiklerinde Hâce, Sultan ve diğer tutsaklara ağır sözler sarfetti. Müteakiben İmparator tutsakları vezire teslim etti. Hâce maksadına kavuşmuş olarak İmparatorun ordusundan ayrıldı. Biraz mesafe katettiklerinde Hâce attan inerek Sultan'ın üzengisini öptü ve "İmparatorun huzurunda söylediği sert sözler durum icabı idi" diye Sultan'a arzetti. Barışı sağlamlaştırmak için *Orduy-i Hümâyuna* gitmekte olan *Bizanslılar*, bunu görünce çok üzüldüler ve "Elde bulunan bir nimetin kadri bilinmez, ancak elden çıkınca bilinir" sözünü hatırladılar.

BEYT : *Cem'in kadehi bir müddet senin elinde idi,*
Sen bunu bilmezsen başkası ne yapsın.

Sultan ordugâha varınca askerini donatıp ve savaş düzenine sokunca İmparator ordusunun karşısında durdu İmparator da tam bir hazırlıkla savaşa yöneldi. Şiddetli bir mücadele ve mukateleden sonra İmparator *Rum* asıllı bir memlük tarafından tutsak alındı. Garip bir tesadüf olarak askerin teftişi ve isimlerinin deftere kaydedilmesi esnasında müfettiş, çok çelimsiz olduğundan bu memlükün adını yazmak istememiş ise de Sultan, Şahne Saduddevle'ye veya müfettişe – burada ihtilâf vardır – "Bu memlükün adını yazın, belki İmparatoru tutsak alabilir" demiştir. Netice, hükümdarın dediği gibi olmuştur. Müellif der ki: *Tarih-i Güzîde*'yi yazan, Sultan *Melikşah*'ın avlakta *Bizanslılara* tutsak olduğu ve Nizamül'-mülk'ün de aldığı isabetli tedbirlerle onu, bu tutsaklık belâsından kurtardığı fikrindedir. Bu olay, zaman müsaade ederse, Sultan Melikşah bahsinde anlatılacaktır.

Sultan Alp-Arslan İmparatoru yenince mücevherattan, kumaşlardan ve değerli eşyadan müteşekkil *Bizanslılar*dan eline geçmiş olan hazine ve defineleri *Rey* kalesine göndererek oranın, Mukaddemü'lceyş Ahmed denilen vâlisine onların muhafazasını ve veliahd olan Melikşah'a itaat etmesini vasiyet etti.

GENEL DİZİN

A

Abaza, 51.
Abbasî halifeliği, 29.
Abbasî hutbesi, 44.
Abhaz, 19, 62.
Afşin, 29, 32, 33, 36.
Ahlat, 4, 5, 8, 19, 20, 21, 24, 25, 29, 33, 34, 47, 51, 52, 53, 57, 61, 64.
Ahmed (Mukaddemü'l-ceyş), 73.
Aksaraylı, Kerimüddin Mahmud b. Muhammed, 65.
Ali Şir Nevaî, 68.
Alp-Arslan, 1, 2, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 20, 21, 22, $24n_{12}$, 24, 26, 27, 29, 36, 39, 41, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 57, 58, 59, 50, 60, 63, 65, 67, 69, 72, 73.
Amasya, 64.
Amuriyye, 68.
Âmid, 24, 64.
Anadolu, $33n_{18}$, 37, 43, 64.
Antakya, 16, 37.
Arap ve Araplar, 30.
Armeniyye, 47.
Arslan-Şah (Selçuklu Sultanı), 60.
Artuk Bey, 61, 64.
Artuklu ülkesi, 3.
Artuk-oğulları, 3.
Avnüddin b. Hubeyre (Abbasî veziri), 18.
Avrupa, 60.
Azaz, 45.
Âzerbaycan, 5, 19, 22, 24, 52, 54, 63, 64.
Ay-Tigin es-Süleymanî, 32, 46, 70.

B

Bağdad, 3, 12, 17, 19, 23, 25, 28, 35, 52, 57, 59, 66.
Bakrat Giyorg (Gürcü hükümdarı), 60.
Balkanlar, 7.
Bedevî Emîri, bk. Mahmud b. Nasr, 48.
Bedrülcemalî, 44.
Belh, 70.
Benû Esed kabilesi, 45.
Benû Kilâb kabilesi, 30, 46.
Berkyaruk (Selçuklu Sultanı), $26n_{14}$.
Beytü'n-nûbe, 17, 39.
Bitlis, 4.
Bizans ve Bizanslılar, 2, 4, 6, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 20, 21, 24, 26, 33, 35, 42, 51, 52, 53, 57, 58, 61, 65, 66, 70, 71, 73.
Bizans Hükümdarı, bk. Romanos Diogenes.
Bizans İmparatoru, bk. Romanos Diogenes.
Bizans ordusu, 15, 19, 35, 57, 53, 62, 66, 71.
Bizans ülkesi, 15, 29, 37, 40, 59, 63, 64.
Boğaziçi, 33.
Börüler hanedanı, 1.
Buhara, 68.
Bundarî, Feth b. Ali b. Muhammed, 18.
Burcu'l-ganem, 46.

C

Cem, 74.
Ceyhun, 10.
Cezire (Cizre), 23.
Cihan hâkimi, bk. Alp-Arslan, 71.
Cihan Sultanı, bk. Alp-Arslan, 71.

Ç

Çarh, $51n_{25}$.
Çarhî, 35, 52.
Çavlı, 61.
Çavuldur, 61, 64.
Çinliler, 60.

D

Danişmend, Melik Muhammed, 61, 62, 64, 66.

Dergân, 10.
Develi, 66.
Deylem, 44.
Dımaşk, 1, 28, 31, 46, 55, 56.
Dih-i Nemek, 44.
Dimitri I. (Gürcü kralı), 3.
Diyarbekir, 23, $24n_{11}$, $29n_{17}$, 44, 49.
Divanü'r-resâil (Muhabere Divanı), 1.
Diyûcanus, bk. Romanos Diogenes, 43, 49, 55.
Dokiya, bk. Tokat, 39.

E

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed en-Nessâbe, 43.
Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed b. el-Buharî, 44, 45.
Ebû Gâlib Abdülvâhid b. Mes'ûd b. el-Husayn, 49.
Ebû'l-Fazl, Kirmanlı, 66.
Ebû'l-Fevâris Hamdan b. Abdürrahim, 42.
Ebû'l-Hasen Ali b. Munkiz, 46, 48.
Ebû'l-Hasen Yahya b. Ali b. Muhammed Zureyk, 43, 45.
Ebû'l-Hattâb Ömer b. Muhammed el-Uleymî, el-Hâfız, 43.
Ebû Nasr Muhammed, Abdülmelik-oğlu (Buharalı hanefî fakihi, Sultan Alp-Arslan'ın imamı), 8, 20, 25, 52.
Ebû'n-Necm (Tutuş'un veziri), 48.
Ebû Said, 60.
Ebû Said, Muslâyâ-oğlu, 7.
Elbistan, 66.
Elcezire, 33.
Elfakşut (الفقشت = İlkavşut), 67.
Emîrü'l-mü'minîn, bk. el-Kaim Biemrillah.
Enûşiravân b. Hâlid (Selçuklu veziri), 18.
Erciş, 29, 32, 55, 57.
Eri-Sığı (Sultan Alp-Arslan'ın eniştesi), 29, 32, 33.
Ermânus-Ermiyanus, bk. Romanos Diogenes, 18, 24, 26, 27, 39, 49, 61, 62, 63, 65, 67.
Ermeni ve Ermeniler, Ermenistan, 7, 17, 19, 27, 40, 46, 51, 70.
Erran, $33n_{18}$.
Erzen, 4.
Erzincan, 64.
Erzurum, 51, 61, 64.
Esârib, 45.
Eyyûbiler, 18.

F

Fadlûn, 65.
Fars, 60.
Feramurz, Kâkuye-oğlu, 37.
Fırat nehri, 6, 30, 32, 44, 48, 56, 57.
Filistin, $33n_{18}$.
Frenc, Frenk, Frenkler, 7, 13, 19, 24, 51.
Funeydik, 31, 45, 47.

G

Ganem burcu, bk. Burcu'l-ganem, 41, 42.
el-Garb, $24n_{14}$.
Garsunni'me, Muhammed b. Hilâl es-Sâbi', 28, 29.
Gazan Han, 62.
Gazne, 58.
Gazne Beşareti, 22, 36, 53.
Guz (Oğuz) el-Guz, Guzlar, 7, 19, 24.
Gürcistan ve Gürcüler, 3, 19, 24, 52.

H

Hâce-i Buzurg, bk. Nizamülmülk, 46, 48, 49.
Haçlı Seferleri, 1.
Halat, bk. Ahlat, 50.
Haleb, 1, 2, 6, 23, 24, 25, 31, 41, 42, 43 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 56.
Halenc oku, 42.
Hamid, bk. Âmid, $24n_{11}$.
Hamdullah-i Müstevfi, Ahmed b. Nasr, 67.
Hârizm, 10.
Harput, 64.
Harran, 29, 56.
Has hazine (Alp-Arslan'ın), 64,
Hasan, bk. Nizamülmülk, 49.
Hassa askeri, 12, 19, 34, 35, 56.

Hassa kuvvetleri, 30.
Hatun (Alp-Arslan'ın karısı), 7, 19, 49, 51.
Hâvend Şah, 68.
Hayy alâ hayri'l-amel, 24.
Hazar, 19, 51.
Hazar Derbendi, 60.
Hâzin, 29.
Hemedan, 4, 13, 25, 29, 34, 39, 55.
Hemid, bk. Âmid, $24n_{11}$.
Hemmâm b. Fazl, 48.
Herat, 68.
Hicaz, 41.
Hilâlü's-sâbi', 1.
Hindistan ve Hintliler, 60, 68.
Horasan, 9, 12, 35, 44, 46.
Hoy, 6, 24.
Hıristiyanlar, 9, 71.
Hıristiyan kuvvetleri, 38.
Humus, 30.

I

Irak, 9, 17, 35, 41, 56, 63, 65.
Isfahan, 4, 63.

İ

İbnü'l-Adim, Kemalüddin Ebû'l-Kasım Ömer b. Ahmed, 41, 47.
İbn Câbir b. Saklab el-Mevsilî, 45.
İbnü'l-Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybeg, 55.
İbn Hân, 32.
İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû'l-Fereç Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, 12.
İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, 23.
İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî, 3.
İbnü'l-Kalanisî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed et-Temimî, 1, 38.
İbnü'l-Mahleban, 4, 16, 38.
İbn Mervan, 44.
İbn Mezyed, 44.
İbn Vessâb, 44-45.
İki Irak (Irakeyn: Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab), 30.
İmadüddin, İsfahanlı, 6, 18.
İncil, 69.
İran, 35, 67, 68.
İslâmlar, 13.
İslâm âlemi, 17.
İslâm hükümdarları, 38.
İslâm memleketleri, 33, 43.
İslâm ordusu, 72.
İslâm ülkeleri, 2, 6, 12, 24, 34, 35, 36, 38, 61, 63, 71.
İsa (Peygamber), 61, 68.
İstanbul, 13, 17, 33, 35, 38, 39, 54, 59.

K

Kahire, 41, 56.
el-Kaim Biemrillah (Abbasî halifesi), 7, 11, 24, 32, 45, 49, 59.
Kalikala, bk. Erzurum, 51.
Kara-Âmid, bk. Âmid, $24n_{11}$.
Karadeniz, 7.
Karyeteyn, 30, 56.
Kavurt Bey, 44.
Kayseri, 64.
Kemah, 64.
Kıfçak, bk. Kıpçak, 51.
Kıpçak ve Kıpçaklar, $7n_5$, 19.
Kınnesrin, 45.
Kınnesrin Kapısı, 41.
Kınnesrin Köprüsü, 48.
Kızoğlu (Sıbt'ın babası), 28.
Konstantiniyye, bk. İstanbul. 43.
Konya, 40.
Kögonya, bk. Şarkikarahisar, 64.
Kudüs, 41.
Kutalmış, 44.
Kürt ve Kürtler, 34, 59.

L

Lân, 51.

M

Mahmud b. Nasr (Haleb hâkimi), 1, 24, 30, 31, 32, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 54, 56, 57.

Makedonya, 7n$_5$.
Malatya, 40, 64.
Malazgirt, 2, 5, 8, 19, 20, 24, 29, 32, 34, 37, 43, 50, 52, 55, 57, 59, 61, 64, 65, 67, 68.
Malazgirt Savaşı, 1, 18, 28, 56, 67.
Maraş, 64.
Mardin, 64.
Melik Arslan, 71.
Melikşah (Alp-Arslan'ın oğlu), 6, 7, 13, 25, 26n14, 34, 57, 64, 72, 73.
Menbiç, 16, 32, 37, 57, 59.
Mencgirt, 64.
Mengücek Gazi, 61, 64.
Menia (Vessâb kızı), 24.
Mercüdâbık Mescidi, 48.
Mervan-oğulları, 5.
Meryem, 69.
Meryem geçidi, 33.
Mesih, 22.
Meyyafarikin, bk. Silvan, 3, 29, 55, 56.
Mısır, 35, 41, 44, 45, 46, 48, 49, 55, 57.
Mihail Dukas (Bizans imparatoru), 26, 27, 33, 39.
Mirhond b. Hâvend Şah b. Mahmud, 68.
Moğollar, 24n$_{12}$, 41, 65, 67.
Mugan, 33n$_{18}$.
Muhammed (Son Peygamber), 38.
Muhammed b. Abdülmelik (Hemedanlı, Unvanu's-siyer adlı kaybolmuş eserin müellifi), 12.
Musul, 4, 23.
Müslümanlar, 2, 4, 9, 10, 14, 16, 20, 21, 25, 34, 35, 38, 39, 43, 47, 50, 53, 54, 59, 60, 62, 65, 70.
Müşrif, Şirazlı Hâce İmam, 10.

N

Nakkab (delici), 35.
Nâsırüddevle b. Hamdan, 44.
Nasr (Mervan-oğlu), 23, 29, 49, 56, 56n$_{28}$.
Nâvekiyye, 29, 33.
Nehrü'l-Cevz, 45.
Niksar, 64, 67.
Nizamülmülk (Selçuklu veziri), 7, 9, 10, 13, 19, 22, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 61, 64, 72, 73.

O

Oğuz, Oğuzlar, 13, 29, 51.
Olcaytu, 60.
Orduy-i Hümayûn (Selçuklu ordusu), 72.

Ö

Özü, 7n$_4$.

P

Pars, bk. Fars, 74.
Peçenek, Peçenekler, 7, 24.

R

Râfika hisarı, 30.
Ragûnî, 12.
Rahve, 13, 52.
Reşidüddin Fazlullah b. İmadüddevle Ebû'l-Hayr b. Ali, 60.
Rey, 8, 14, 16, 17, 20, 25, 35, 37, 39, 44, 50, 52, 61.
Rey kalesi, 73.
Ruha, bk. Urfa, 44.
Ruhu'l-Emin (Cebrâil), 21.
Ruhu'l-Kuds, 69.
Rum, bk. Anadolu, 43, 47.
Rum ve Rumlar, bk. Bizans ve Bizanslılar, 2, 7, 17, 19, 24, 39, 40, 46, 51.
Rum askerleri, 47.
Rum ateşi, 69.
Rum Büyüğü, bk. Romanos Diogenes, 50.
Rum hâkimi, bk. Romanos Diogenes, 50.
Rum köpeği, 20.
Rum kuvvetleri, 50.
Rum ordusu, 47.
Rum ülkesi (toprakları), 45, 49.
er-Rusiyye (Bizans kumandanı), 25, 50.
Rus, Ruslar 7, 19, 24.

S

Sâbi' ailesi, 28.
Sâduddevle Gevherâyin, 10, 14, 22, 26, 35, 53, 71, 72.
Sakalibe, 36.
Saltuk, 61, 64.
Sandak-Sunduk (Türk, Selçuklu emîri), 19, 52.
Saray hacibleri, 61.
Sarız, 64.
Savur, 32.
Sav-Tigin, 69.
Seferiyye Hatun, bk. Hatun, 13.
Sefidrud, $26n_{14}$.
Selçuklular, 1, 6, 60, 67.
Selmas, 6.
Senecharib (Ermeni kralı), 40.
Seyfüddin Ali b. Süleyman b. Candar, 47-48.
Seyyide, bk. Menia, 42.
Sıbt ibnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu, 28, 29.
Silvan, 3.
Sir-Derya, $7n_5$.
Sivas, 64, 66.
Siverek, $29n_{17}$.
Sultan, bk. Alp-Arslan.
Suriye, 1, 6, 12, 17, 18, 33, 35, 44, 45, 57.
Süleyman (Şah), 64.
Süveyda, 29.

Ş

Şakiriyye Hâtun, bk. Seferiyye, 33.
Şam (Suriye), 1, 3, 32, 41, 44, 45, 46, 48.
Şâzi (Hadim), 14, 35.
Şebankâre, 62.
Şerefüddevle Müslim b. Kureyş, 44.

T

Tacuddevle (Tutuş), 48.
Tacüddin Ali-Şah, 60.
Tapar (Selçuklu Sultanı), $26n_{14}$.
Tebriz, 19, 51, 61.
Tellü Bağdad, 55.
Tellü's-sultan, 47.
Temürtaş (Artuk-oğlu), 3.
Terken Hâtun, 61.
Tevhid ve Teslis, 20.
Tırad, Ebû'l-Fevâris (Nakibünnukaba), 24, 31, 32.
Tork, bk. Türk, $7n_5$.
Trablusşam, 45.
Tokat, 26, 39, 64, 66.
Tokat kalesi, 39.
Tuğrul Bey (İlk Selçuklu Sultanı), 1, 30, 43, 57.
Tuğrul III. (Selçuklu Sultanı), 6.
Tuğ-Tigin (Atabeg, Dımaşk hâkimi), 48.
Tuna nehri, $7n_4$.
Türk ve Türkler, 1, 2, $9n_6$, 20, $24n_{12}$, $35n_{10}$, 38, 43, 44, 45.
Türkiye, 68.
Türkistan, 68.
Türkiye Selçukluları devleti, 65.
Türkmen, $33n_{18}$.

U

Ulbhiyyet, 71.
Ulviye (Vessab kızı), bk. Menia, 46.
Urfa, 16, 24, $29n_{17}$, 30, 37, 43, 44, 46, 56, 59.
Uz, bk. Guz, Oğuz, $7n_4$

Y

Yeldenizü'l-Acemî, 44.

Z

Zahîrüddin Nişaburî, 60.
Zamantı, 64.
Zebur, 71.
Zahre, bk. Zahve, Rahve, 8.
ez-Zehre, bk. Zahre, 50.
Zühre bk. 20.

وچون سلطان بلشکرگاه رسیده تجهیز و تعبیهٔ لشکر مشغول گشته در برابر قیصر لشکر آراسته گشت و قیصر نیز باستظهار تمام روی بمحاربه نهاد و بعد از کوشش و کشش بسیار بدست غلامی رومی گرفتار گشت و از غرائب اتّفاقات آنکه در وقت عرض لشکر و ثبت آسامی لشکریان در دفاتر عارض از غایت حقارت جثّه آن غلام از نوشتن نام او اعراض نمود و سلطان با سعدالدوله شحنه یا عارض علی اختلاف الروایتین گفت که نام این غلام بنویس چه میشاید که قیصر دردست او اسیر گردد وعاقبت ان دولتمند فالی که زده بود همان شد. راقم حروف گوید که صاحب تاریخ گذیده را عقیده آنست که سلطان ملك شاه درشکارگاه بدست رومیان گرفتار شده نظام الملك بحسن تدبیر اورا ازآن بلیّه خلاصی داد تقریر این قضیه در وقائع سلطان ملك‌شاه ازمساعدت وقت مامول است وچون سلطان الب ارسلان بر قیصر غالب آمد آنچه از خزائن و دفائن بنی الاصفر از جواهر و اقمشه و امتعهٔ نفیسه بدست او افتاد بقلعهٔ ری فرستاده والی آن ولایت را که مقدّم الجیش احمد میگفتند بمحافظت آنها و مطاوعت سلطان ملك شاه که ولیعهد بود وصیّت فرمود.

ممالك‌را بر اولاد خود قسمت فرمود آنچه از لشکرگاه رومیان گرفته بودند بر لشکریان قسمت کردند. در بعضی از تواریخ مسطور است‌که درآن زمان که سلطان الب ارسلان وحاکم روم در برابرهم نشسته بودند سخن مصالحه درمیان آمده، درین اثنا سلطان با معدودی چند بشکار رفته در دام رومیان افتاد وشخصی از ان میان گریخته خبر این واقعه‌را معروض خواجه نظام الملك طوسی گردانید وزیر صاحب تدبیرآن شخص‌را سپرده نماز شام با فوجی از سوران که با ایشان اعتماد داشت فرمود تا به تعجیل تمام باردو در آمده در بارگاه سلطان نزول کردند وخواجه آوازه در انداخته که سلطان از شکارگاه مراجعت نموده وچون روز دیگر شد خواجه باجمعی ببارگاه قیصر رفته امر صلح‌را باهتمام رسانید وبعد ازمصالحه قیصر با وزیر گفت که دیروز طائفهٔ از جندیان شما بدست سپاه ما گرفتار شده اند، خواجه جواب داد که مجهول چند بوده باشند زیرا که اینخبر در اردوی ما نبود وچون سلطان را باگرفتاران آن دیگر بپایهٔ سریر قیصر آوردند که بنظام الملك سپارند خواجه با سلطان وآنجمع سخنان درشت گفت بعد از آن قیصر اسیران‌را بوزیر سپرده خواجه مقضی الوطر از اردوی قیصر بیرون آمده وچون مسافتی قطع کردند خواجه از اسب فرود آمد و رکاب بادشاه‌را ببوسید ومعروض داشت که آنچه در حضور قیصر سلطان‌را بخطاب عنیف مخاطب ساختم بنابر مصلحت وقت بود وچون رومیان که بجهت تاکید مبانیٔ مصالحه متوجه اردوی همایون بودند این صورت را مشاهده کردند دانستند که صورت حال برچه منوال بوده ازین جهت تأسفها خوردند ومضمون این مقال برخاطر ایشان گذشت که «النعمة مجهولة ما دامت محصولة فإذا فقدت عرفت».

بیت: مدّتی جام جم بدست تو بود
چون تو نشناختی کسی چکند

حشم بر در سرا پرده مجتمع گشته فرمان جهان مطاع شرف نفاذ یافت که بادشاه رومرا بپایهٔ سریر خلافت مسیر رسانند و گوهرآئین بموجب فرموده عمل نموده قیصررا باهانت و مذلّت تمام بنظر پادشاه اسلام رسانید و تکلیف نمودند تا روی نیازی بر خاك عجز و انکسار نهاد و چون چشم سلطان بر قیصر افتاد زبان بتوبیخ و سرزنش او بگشاد و اورا بانواع خطاب عنیف مخاطب و معاتب گردانید و قیصر در مقام اعتذار و استغفار آمده گفت: مطلوب آنست که سلطان نسبت بمن بریکی از سه کار اقدام نماید یا رقم عفو بر جرائد جرائم من کشیده آزاد فرماید والابکشد و اگر نمی بخشد و نمیکشد محبوس گرداند و چون سلطان باعدام من امر فرماید لامحاله رومیان بر سلطنت دیگری اتّفاق نمایند و باطراف بلاد اسلام ازیشان مضرّت رسد و اگر رقم عفو برزلالت و هفوات من کشد مادامت‌الحیوة بندهٔ باشم در مقام اطاعت و انقیاد. سلطان چون این فصول استماع نمود از سر اثام قیصر گذشت بر زبان مبارك گذرانید که «حتّی یعطوا الجزیة عن یدٍ وهم صاغرون» و در زمان فرمان داد که قریب بسریر سلطنت مسیر کرسی نهادند و قیصررا باکرام و تعظیم مالا کلام بآنجا بنشاندند و عداوت بمصاحبت و محبّت بمصاهرت منجر شده دختر قیصررا در سلك ازدواج پسر سلطان که ملك ارسلان نام داشت آوردند و چون عقد نکاح منعقد گشت درّ و جواهر نثار کردند بعد از ان بموجب فرمان مجلس عیش ترتیب کردند و سلطان الب ارسلان پرتوالتفات بر احوال قیصر انداخت و اورا بعواطف خسروانه ممتاز گردانیده هر یك را خلعت گرانمایه داد چون از مراسم طوی فراغت روی نموده رخصت فرمود تا قیصر و ارکان دولت او بمواطن خویش مراجعت کردند. و منشیان دیوان اعلی بموجب فرمان عالم مطیع فتح نامها باطراف و اکناف بلاد و امصار روان کردند سلطان از غنائم روم پیشکشها و تنسوقات لائق بدارالخلافة فرستاد و بعد ازین فتح مبین سلطان

نهاده آتش حرب بالا گرفت اعداء دین حملهای گردانرا دیدند که چون کوه وقار باثبات بودند ودر مقام انتقام بانیزه وحسام قیام مینمودند وسر از جان و نقد روان که متاعی بی گران بود برخاستند وسلطان بجانب یمین و شمال میتاخت وبضرب تیغ وتیر و نیزه مبارز می انداخت. درین اثنا یکی از ممالیك سلطان که او را آیتگین میگفتند از اسب فرود آمده زمین را بوسه داد ومعروض داشت که صواب چنان مینماید که سلطان بر اهل اسلام ترحّم فرماید و بنفس نفیس خویش که عوض ندارد متوجّه امر حرب نگردد و ذات شریف خویشرا درمعرض هلاك نیفگند ولحظهٔ راحت واستراحترا بر مقاسات جنگ گزیند سلطان گفت که راحت بعد از ظفر برین قوم بیدادگر خواهد بود وآنچه روی نموده از تعب ونصب چون مستلزم فراغ بال و رفاه حال مسلمانان است ما عین جمعیّت و رفاهیّت می شناسیم وسلطان امثال این کلمات بر زبان راند وآیتگین را بر محاربه اغوا وتحریض نموده و خود نیز حملات متواتر کرد و صفوف لشکر روم بهم برآمده راه انهزام پیش گرفتند وحامیان حوزهٔ دین شمشیر کین از نیام برآورده جمعی کثیر وجمی غفیررا بقتل آوردند وبهنگام غروب آفتاب در آن معرکه از نصاری دیّار نماند و سلطان طائفهٔرا از خواصّ با گوهرآئین که رکن رکین دولت بود بتگامیشیٔ قیصر فرستاده خود بر سریر او نشست وگوهرآئین قیصررا تعاقب نموده یکی از غلامان که ملازم او بودند بقیصر رسید وبناشناخته زخمی بروی زده بگذشت و خواست تا زخم دیگر بروی زند عنان منعطف گردانید وقیصر از بیم جان فغان کرد که دست خود نگاهدار که بادشاه روم منم وغلام چون در مغفر وجنیبت و منطقهٔ او نظر کرد دانست که راست میگوید چه معهود نبود که امثال آن ملابس غیر بادشاهرا باشد وغلام قیصررا اسیر کرده نزد گوهرآئین برد ومشارالیه باز گشته خدمتشرا باردوی شهریار جهان رسانید وطبقات

بدست گرفته بر اسب سوار شده و بهادران روم و ارمن‌را برحرب تحریص نمود و چون سلطان الب ارسلان از عناد و استبداد حاکم روم آگاه شده با متجنده و دلاوران گفت که اگر ما در جنگ سستی کنیم یك‌تن جان نبریم و ذریت بذل اسیر مبتلا گشته ما دام‌الحیوة بمحنت رقیب گرفتار گردند اکنون چاره بجز اصطبار نیست تا ارادهٔ قادر مختار بانچه متعلّق شده باشد از خیر و شر ظاهر گردد و لشکریان این کلمات از سلطان شنیده جواب دادند که جانها فدا کنیم و بقدر وسع و امکان سعی تمام نمائیم ؛ و سلطان باستظهار تمام روی بمخالفان نهاده از جانبین آواز کوس و ناقوس باوج آسمان رسید و غبار معرکه بایوان کیوان متصاعد گشت و سلطان با طائفه از اهل نجدت و شجاعت ایستاده انتظار آن میکشید که ارباب توحید در مساجد و معابد دست بدعاء جیوش مسلمین بر آورند و چون خسرو انجم سپاه بدائرهٔ نصف النهار رسید بادی که از آتش دوزخ نشان میداد بر مسلمنان وزیدن گرفت و بنابر آنکه لشکر اسلام راه آب گرفته جماعت فسقهٔ فجره از تصرّف در آن مانع میشدند حرارت عطش بران مخاذیل استیلا یافت و سلطان برین معنی اطلاع یافته از اسب فرود آمد و دستاررا از سر برداشته منطقهٔ از میان بگشاد و روی برخاك استکانت نهاد و گفت : ای ربّ الارباب وای مسبب الاسباب این بندهٔ گناه‌کاررا بجزای اثمی که دارد مواخذه مکن و نظر مرحمت و عنایت ازین عبد ضعیف که متکفّل عباد صالحین تو شده باز مگیر و عنان این باد سمومرا که متوجّه اولیای دین تو شده بجانب اعدا منعطف گردان و سلطان مناجاتی دور و دراز کرده و معارف لشکر به موافقت سلطان در گریه افتاده فی الحال اثر اجابت ظاهر گشت و آن ریح عاصف بر دشمنان دین در هبوب آمده و سلطان از وثوق و استظهار بر بارگیر تندرفتار سوار شده با جمعی دلاوران شمشیر زن نیزه‌گزار در میدان جنگ روی بمخالفان

جیوش المسلمین» گشاده باشند وخاص و عام دست آمین بر داشته برین ملاعین حمله باید کرد و مستظهر باید بود که خداوند عالم تقدّست أسماءه وتعالت نعماءه فتح و ظفر روزی کند لشکریان قول سلطان را بسمع رضا استماع نموده دران ایّام بکارسازی مشغول شدند وچون سه روز بدین قضیّه بگذشت از هردو جانب بتعبیهٔ لشکر تسویهٔ صفوف اشتغال نمودند و از طرف مخالفان صد نقیب ظاهر شدند که در دست هر یك از نقباء صلیبی بود و با صالیبی سرداری که طائفهٔ جرّار گوش بامر و نهی او نهاده بودند و در برابر هر یك از آن افواج شرذمهٔ قلیل از اهل عرفان و ایقان در میدان آمدند وآتش پیکار بر افروخته در اثناء گیر ودار مقدّم الجیش ساوتگین بإشارت سلطان ایلچی نزد قیصر فرستاده پیغام داد که هرچند عدد تو بسیار است اما نیکه بیندیش که درمقابل بادشاهی آمدهٔ که آثار غزوات او بر صفحات ایّام از آن لایح تراست که بیان و برهان احتیاج داشته باشد ومع ذلك اگر از این جرأت پشیمان شوی ومتقبّل گردی که باج وخراج کما یجب وینبغی بگذاری وترك عداوت داده عهود ومواثیق در میان آوری من التماس نمایم از سلطان که تا جمیع بلادرا بر تو مقرّر دارد وهیچ آسیبی به تو واتباع تو نرساند واگر نصیحت مرا بگوش هوش نشنوی شجرة الاقبال خویش‌را قطع کرده و در تضییع ممالك واموال خود سعی نموده باشی وچون ایلچیٔ ساوتگین بحضور قیصر پیغام بگذارد دود حیرت بدماغ او راه یافته بیطاقت شد وصلیب را از دست راهبی که نزدیك سریر وی ایستاده بود بستاند ودست بر آن نهاده بروح القدس ولاهوت و ناسوت سوگند خورد که درهمین روز فرمایم که سریرخود را در موضعی که پادشاه شما قرار واستقرار یافته وضع کنند وایلچی را اهانت تمام نموده از پیش خویش رانده با مردم خود گفت: تدبیر آنست که بهیأت اجتماعی حمله کنید واین فوج اندك‌را از میان برگیرید آنگاه قیصر نیزه

MÎRHOND

(*Ravzatü's-safa, IV, 95-97*)

. . . . . درین اثنا خبر رسید که قیصر مخذول بملاذجرد که ثغری عظیم بود از ثغور اسلام فرود آمد و درظلّ رایت او سصد هزار سوار جرّار مجتمع اندو سلطان با وجود قلّت عدد متوکلاً علی الله بسیجیدهٔ حرب شده ، چون نزد ملاذجرد رسید شنید که قیصر قبّهٔ بارگاه باوج مهروماه بر افراشته و درمیان لشکرگاه سراپردهٔ از اطلس سرخ زده برتختی از زر سرخ نشسته است واز بطارقه چهل صف در خدمت او بپای ایستاده اند واز اساقفه چهارتن در مجلس وی ظروف‌هاء عمودیه بر دست نهاده اند وعیسی را علی نبینا علیه الصلوة و السلام وصف بصف لاهوت میکنند و در تنزیه مریم از اوصاف ناسوت مبالغه می نمایند و جمعی از علماء نصاری نزدیك سریر او پیوسته بقرائت انجیل و زبور مشغول اند وطائفهٔ از رهابین پرتو اهتمام بر ذبح قرابین می اندازند ودو هزار نفر در لشکر او به تبر ومثل آن جهة قطع اشجار وفتح قلعه وحصار مهیّا وآماده اند وده هزار دیگر با قارورهاء نفط از برای تخریب بلدان وعمران مرتب اند و سیاهی سپاه بهزار هزار میرسد وسلطان از استماع این فصول هیچگونه پریشانی و اندیشه بخاطر اشرف راه نداد واعیان لشکر وطبقات حشم ظفر نشان‌را استمالت داده وضمائر ایشان‌را بمضمون آیهٔ کریمه «کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة بإذن الله» مطمئن گردانیده و فرمود که جنگ‌را تا سه روز موقوف باید داشت و بعد از انقضای این مدّت در روز جمعه که خطباء اسلام زبان بکلمهٔ «اللهم انصر

HAMDULLAH-I MÜSTEVFÎ

(Tarihi- Güzîde, S. 432 - 433)

قیصر روم آرمانوس عزم جنگ ایران کرد. اکثر لشکرش از گرما هلاك شدند. قیصر باز گشت و دیگر باره ترتیب لشکر کرد و بجنگ آمد. سلطان الب ارسلان، بادوازده هزار مرد برابر رفت. در ملازجرد فریقین بهم رسیدند. حرب کردند. قیصر بردست غلامی رومی الفقشت نام اسیر شد و عجب آنکه عارض بوقت عرض، از غایت حقارت جثّه، نام اونمی نوشت. سلطان گفت: بنویس شاید که قیصر را خود اوگیرد و آن فال راست آمد. قیصر باج قبول کرد. سلطان اورا زینهار داد و با دارالملك آمد.

آن غلام گرفتار گشت و بقرار آنکه هر روز هزار دینار بذان غلام دهذ روز بروزش آمان می داد و در مواضع حصین آن مال بامید استخلاص او می دادند، فی الجمله درآن روز که شکست بر لشکر روم افتاد ملك الروم را مقید دو شاخه چوب در گردن بردر بارگاه سلطان آوردند، ابوالفضل کرمانی که امام حضرت سلطنت بوذ برخاست وسیلی بر گردن او زد، سلطان آن حرکت ناپسدیذه داشت فرمود که این مرد هم امروز خداوند روم بود باپنجاه هزار مرد سوار گزیده بدین شیوه اهانت بروی چگونه روا باشد، ابو الفضل گفت : (إذلالاً للکفر) سلطان بجواب گفت : نه هم گفته اند : (ارحموا عزیز قوم ذل) و این شفقت نیز بدین صورت درحق دشمن کافر هم ازغایت حسن اعتقاد او بود ، القصه فرزندانرا درملك روم روان کرد خود عودت نمود .

AKSARAYLI KERÎMÜDDİN MAHMUD

(Müsâmeretü'l - ahbâr ve Müsâyeretü'l - ahyâr, S. 16 - 17)

..... والب ارسلان در جهانگیری مبالغت نمود و بهمه اطراف تاختن کرد و بافضلون بپارس آمد و پارس بگرفت و بر عراق مستولی شد و آخر الامر با دوازده هزار سوار بجانب روم تاختن کرد ، و ارمیانوس ملك الروم با پنجاه هزار سوار جوشن‌ور پذیرهٔ او شدند و در صحراء ملازکرد مقابل افتادند، در آن حالت بامنجّمان مشورت کرد، اهل نجوم سخن از اتصالات و تأثیرات کواکب در پیوستند و بجهت اختیار وطالع وقت و ارتفاعات ساعات در تأخیر می انداختند ، در آن میانه با علما و مشایخ استشارت نمود و حواله باستخارت ایشان کرد ، علما گفتند که امروز روز جمعه است و خطبا درمشرق و مغرب امروز بر منابر اسلام بدعاء لشکر اسلام مشغول اند ، اینچنین روز و وقت را که فرصت وقت اسلامیانست غنیمت باید داشتن ، الب ارسلان از حسن اعتقادی که در جبلت او بوذ بسخن منجمان التفات ننمود و فی الحال بحسب ارادت استصواب اهل علم وتقوی برلشکر کفار زد، نصرت روی بدو نهاد وظفر یافت ولشکر رومیان شکسته شدند و بهزیمت رفتند و ملك‌الروم ارمیانوس بر دست غلامی که احقر واخس غلامان بوذ گرفتار شد ، چنین گویند که در بغداد دروقت عرض لشکر عارض نام او نمی نوشت ، سبب آنکه بغایت خرد بوذ وحقیر، سلطان نظر بر او افتاد فرمود که نام او بنویسند و گفت که یمکن که ملك الروم‌را او بگیرد ، اقتضاء امر فلکی چنان بوذ که همچنان که در آن دم بر زبان سلطان رانده شد بر دست

امرا را فرمود که در ممالك روم توغّل کنند ، وهر مُلك که بگیرند ، ومیسّر گردانند ، اورا واحفاد واولاد اورا باشد ، وغیر او هیچ کس را درآن مدخل وتصرّف نباشد، امیر سلتق ارزن الروم ولواحق ومضافات آنرا بیکبارگی بگرفت، وامیر ارتُق ماردین وآمِد ومنجگرد وملطیه وخرتپرت وهرچه الی یومنا هذا بدان مضاف ومنسوب است ، ودانشمند قیصریة وزَمَندو وسیواس ودَوَلو وتوقات ونکیسار وآماسیه را ، وچاوُلدُر مرعش وسَرُوس را ، وامیر منکوجك غازی ممالك ارزنجان وکماخ وکوغونیه ودیگر ولایات‌را بگرفت وتمکّن وتسلّط هرچه بیشتر یافت، وهرسال ییلاق بصحراء نیکو میکردند وروزگار بکامرانی میگذاشتند در اوقات میان ایشان اختلاف واقع میگشت ، واز روی ترفُّع وتکبُّر منازعت ظاهر میشد ، در زمان سلطان ملکشاه باستصواب نظام الملك وزیر سلیمان را بحکومت مُلك روم فرستادند تا مخالفت میان امرا قطع کند .

گفت: امّا من بشکرانهٔ آنك حقّ تعالی مرا بر تو ظفر داذ و فتح و نصرت کرامت کرد، باتو آن کنم که ازمن سَزذ.

چون مجلس بآخر رسید، ومستان عزم شبستان کردند، سلطان چند کس را از موکّلان ملازم قیصر فرموذ جهت احتیاط را، وفرموذ که با او بچرب زبانی وآداب ونیکو محضری خدمت بجای آرید، وهمچنین چند روز اورا بمجلس استحضار می فرموذ، وبحرفت گرَد آن حرقت از چهرهٔ حال او می سترد، روزی قیصر در اثناء مستی از سر ملالت و کلالت بسلطان گفت: اگر پاذشاهی ببخش، واگر قصّابی بُکُش، واگر بازرگانی بفروش، سلطان دوحلقه در گوش او کرد و بجانش امان داذ، وفرموذ که بخوش دل عزم ممالك خود کند، قیصر قبول کرد، که هر روز هزار دنیار بخزانهٔ خاصّ فرستذ، در هرسالی دو نوبت این جزیت می فرستذ ودر وقت احتیاج چون استنجاد رود، ده هزار سوار کار زاری بمدد فرستذ، وهر اسیر مسلمان که در روم است اطلاق کنذ، سلطان اورا تشریف تمام وجنیبت زرین نعل لعل و زبرجد ستام داذ، وهمچنین با جملهٔ اعوان وانصار او فرموذ وزمانی برسم وداع با او عنان مکرمت را حرکت فرموذ.

واین فتح اسلام‌را در ربیع الاوّل سنهٔ ثلث وستین واربعمایه [٤٦٣] بوذه است.

وسلطان از ملازگرد در حدود ارزنجان روم بصوب اخلاط وآذربایجان باز گشت وامراء مذکور را فرموذ که بجهت احتیاط ملك روم اقامت کنند.

چون ملك الروم بولایت خوذ رسید، شیطان خذلان در دل ودیو وسوسه در دماغ او آشیان ساخت، و راه عصیان و طغیان سپردن گرفت و بإرسال خزانه تقصیر و تأخیر نموذ، چون این حال بخصرت سلطنت إعلام کردند،

بر زبان راند، که بر هر شهر که انگشت اختیار و التماس برآن نهی، مبذول دارم، و دامن امانیٔ ترا چون جیب روزگار بانواع اصطناع مشحون گردانم، و در مُلك مساهمت و مشارکت دهم غلام زمین ببوسید، و گفت: ملك را تا آنگاه که عروس جهان چادر کُحلی در پوشد، و بحلیِ حلَیِك نجوم زواهر آراسته گردد، صبر باید، تامن دو سر اسب باذ رفتار صرصرتك تیزرو حاضر کنم وتا وقت صبح برانیم، تا خوذرا بحدود ممالك روم رسانیم.

وغلام زود ببارگاه پاذشاه شتافت، و زمین ببوسید، وحال قیصر عرض داشت، الب ارسلان فوجی از عساکر منصوررا فرموذ تا با غلام بروند وقیصررا بیاورند، چون اورا بخدمت سلطان آورند از آنجا که نفس طاهر و ذات مکرّم سلطان بود، ملك الروم را استقبال نموذ، وبنواخت، و با خوذ برتخت نشاند وعذرها خواست، و نوازشهای بلیغ برای تسکین خاطر او تقدیم فرموذ، بعد از آن خوان بنهاذند و مجلس عشرت و بزم نصرت بیارستند، وساقیان زرّین کلاه سیمین ساق أقداح أفراح روان گردانیذند، وطاسات را در انداختند ومطربان خوب الحان خوش آواز آهنگ چنك و آغاز ساز کردند. وچون بلبل درغلغل افتاذند وراه عراق و اصفهان در پردهٔ نوا بر آواز بربط انداختند، باشراب ارغوانی سماع ارغنونی را ساختند، در وقت آنك شراب طرب افزای دماغها را گرم کرد، محدرّهٔ دهشت نقاب حیا از چهرهٔ مکالمت بر انداخت، سلطان از قیصر پرسید که اگر ظفر چنانك مرا بوذ، ترا بوذی بامن چه خواستی کرد؟ چون سورَت امّ الخبائث در ذات ملك اثر کرده بود، وعقالِ ادب از دست عقل رفته، گفت: در ساعت ترا سیاست فرموذمی، سلطان فرموذ که لاجرم سِرّ دل توقضای سَر تو شذ، اکنون چه گمان می بری درحقّ توچکنم؟ گفت: یا بکشی، یا گرد بلاد اسلام بگردانی، سلطان

تمام تکبیر کنیم ، و بر کفّار فجّار زنیم ، اگر سعادت شهادت یابیم « نِعمِ الثوابُ وحسنُت مُرتَفقاً » و اگر مظفّر ومنصور آیم « ذلك هُوَ الفَوزُ العظیم » جمله امرا را غیرت دین داری که از امارت بختیاری باشد ، در باطن در حرکت آمد ، و بر فکرت دانشمند محمدت کردند ، و باز کشتند .

و روز آذینه که خروس صباح صِیاح حیّ علی الفلاح در داد و نرّادان سماوات مهرهاء ثوابت و سیارّات بر بساط ازرق و نطع سیماب گون چرخ سقلاطون بازچیدند ، سلطان و امراء بعد از أدای فرض و سنّت و خواندن أوراد روی بقتال خصمان نهادند وآن مدابیر مخاذیل « کالفَراشِ المَبثوث » و الجراد المنثور بعدد الرمل و النمل باستقبال آمدند ، و در مقابلهٔ سلطان بمقاتله آمدند ، چون وقت موعود محقّق گشت ، لشکر اسلام بیك بار آواز تکبیر بر آوردند ، و بتأیید الهی بدلی قوی برقلب دشمنان حمله آوردند ، وصفّ ایشان که از کوه آهنین محکم تر بود ، « کَالعِهنِ المَنفوش » کردند و بدبور إدبار خاك خسار بر سر کفار پاشیدن گرفتند و بیشتر کفرهٔ فجره را بدارالبوار فرستادند ، « فقُطِعَ دَابِرُالقوم الذینَ ظَلَمُوا والحمد لله رب العالمین » وچندان غنائم گرانمایه از نقود و اجناس و برده و مواشی و حواشی دردست مسلمانان افتاد که دبیر فلك از تحریر آن در حیّز تشویر آید .

اتفاق را آن غلام رومی که عارض اورا ردّ میکرد ، قضا و قدر موافق اجابت قبول بوذ ، ارمانوس قیصر در زیر گردونی گریخته بوذ و پنهان شده دریافت و بشناخت ، بحکم آنك اظهار محبّت مخدوم پرستی می نماید ، گریه و زاری آغازی کرد . قیصر فرموذ که وقت چاره جُستن است و از دام بلا جَستن . غلام گفت : اگر من چاره سازم ، و ترا بسلامت بمقرّ إعزاز و پادشاهی رسانم ، مکافات این حسنات چه فرمایی ؟ ملك تسبیح دین مسیح علیه السلام

رسولان گفت: چون شما صلح می طلبید، چرا جمعی بندگان مارا گرفته اید در شکارگاه، و حبس کرده؟ ایشانرا باز فرستید، ایشان برفتند، و حال بازنمودند، ارمنوس بفرمود، تا در حال ایشانرا باز فرستادند، نظام الملك و امراء استقبال نمودند و زمین بوسیدند، رومیان چون حال چنان بدیدند متحیّر ومدهوش ماندند، و بر فوات آن تلهف وتأسف می خوردند.

و سلطان بوقت آنك به تبریز رسیده بود، خواجگان درگاه را فرموده بود، که در خزاین بگشایند و چندانك توانند، لشکر إجرا خوار بگیرند، چون بحضور سلطان عرض اجناد و رجّاله می فرمودند در وقت عرض غلامی که در هیچ شمار نیامده بود، در عرض میگذشت، امیر عارض لشکر برو بانگ زد، و ردّ کرد و گفت: از تو چه کار آید؟ سلطان فرمود: مگوی، باشد که سلطان روم بردست او گرفتار شود، آنگاه سلطان با امراء چون أرتُق وسلتُق ومنکُوجك و دانشمند و چاولی وچاوُلُد، با پانزده هزار سوار و پنج هزار پیادهٔ کار دیده مستعد شدند.

روز چهار شنبه سلطان با امرای مذکور برپشته رفت، و لشکرگاه ارمانوس را برأی العین بدید؛ از سیاهی آن سپاه هراسان شد، و فرمود که مارا باین قدر لشکر که داریم چگونه محاربت و مدافعت این طایفهٔ جافیه میسّر گردد؟ ملك محمّد دانشمند سر بر زمین نهاد و گفت: بنده را اندیشهٔ ایمانی یزدانی در باب مسلمانی روی نموده است، اگر اجازت بود عرض روذ، سلطان اجازت داذ، ملك دانشمند گفت: امروز چهار شنبه است، بسعادت باز گردیم، و امروز و فردا سلاحها مرمّت نماییم، وجامَها نمازی کنیم، و کفنها که بآب زمزم شُسته ایم در گردن اندازیم و روز آذینه علی الصباح بعد از حیّ علی الفلاح باحشم منصور بحرب گاه آییم، و آن زمان که خطباء بر منابر اسلام دعاء «اللّهمّ انصرْ جُیُوش المُسلمین و سَراياهُم» گویند، بجمیع باخلاص

REŞÎDÜDDİN FAZLULLAH

(Câmiü't - tevârih, II / 5, S. 31 - 39)

وسلطان الپ ارسلان به جهان گیری باطراف تاختن کرد، نخست پارس بگرفت، و از آنجا به شبانکاره تاختن برد، وخلقی بی عدد ازیشان بکشت، و باز گشت، و لشکر بدربند خزر و ملك ابخاز فرستاد، پادشاه کرج بقراط گیورگ صلح طلب کرد، و دختر بسلطان داد و مالی قبول کرد که هر سال بدهد، سلطان اورا نخواست، و بعد از مدّتی به نظام الملك بخشید.

و در عهد او قیصر ارمانوس باسیصد هزار سوار خروج کرد؛ سلطان چون این حال بشنید، در حال قصد آذر بایگان کرد، وبا او لشکری نبود، ترکان خاتون و نظام الملك‌را به تبریز بگذاشت و خود با پانزده هزار سوار قصد اخلاط کرد، ونظام الملك بر عقب او بیامد و بملازگرد میان اخلاط و ارز روم ملاقتشان افتاد، چون لشکر سلطان اندك بود بارمانوس فرستاد، و مصالحت طلبید، که هر سال چیزی بدهند، ارمانوس گفت: بملك ریّ صلح می کنم، سلطان منزعج شد.

سلطان روزی باصد سوار در شکار بود، اورا دشمنان باصد نوکر سوار بگرفتند، و بند کردند، و ندانستند که سلطان است شخصی نظام الملك‌را خبر کرد، گفت: زنهار این سخن با هیچ کس مگوی، و فرموذ تا هیچ کس را دربارگاه سلطان نگذارند و اراجیف انداخت، که سلطان بیمار است، و با اطبّا می آمذ و می رفت، و از زبان سلطان حکم میکرد، در اثناء آن از آن جانب رسولان آمذند و صلح طلبیذند، نظام الملك گفت: بیمارست، فامّا قبول کرد، که صلح کنذ، بوقت استرجاع

أسارى المسلمين فإنى فكنت عاهدت الله عز وجل و نذرت من قبل أن تعفو عني ، أنى متى رددّيت إلى بلادى سالما أعتقت كل أسير عندى و أنا فاعل ذلك .

ثم إن السلطان ردّه إلى خيمته و رتب له ما يصلح لمثله من سائر ما يحتاج إليه . ثم إنه اقترض عشرة آلاف دينار وفرّقها على الحاشية . فلما كان بعد ثلاثة أيام أحضره السلطان وتلقاه وقام له قائما وأجلسه على سريره الذى كان له وكسُب منه وأخلع عليه ثانيا بأحسن من الأولى وعقد له راية بيضاء مكتوب عليها بالسواد: « لا إله إلا الله محمد رسول الله » وأنفذ معه حاجبين و مائة غلام مع سائر ما يحتاج إليه الملوك من الآلات وركب معه بنفسه و شيعه مقدار فرسخ وتعانقا وتودعا وسار إلى القسطنطينية .

ثم إن السلطان كتب إلى الخليفة الإمام القائم بالله أمير المؤمنين يشرح له جميع ما جرى وزينت بغداد و عملوا القباب وكان فرحا عاما عند سائر الناس بجميع الأقاليم .

و أما ملك الروم فإنه وصل إلى بلاده سالما و أوفى بجميع ما أوعده به و زاد فى هداياه أضعاف ما كان فى الظن واستقر حال المسلمين معه طول أيام حياته .

أكتافهم قتلا و أسرا و تبعهم السلطان بقية اليوم الجمعة مع ليلة السبت وهو يقتل ويأسر فلم ينج منهم إلا القليل النادر وغنم جميع ما كان معهم و رجع إلى مكانه فدخل عليه بعض الأمراء الذى له وقال: إن أحد مماليكى أسر ملك الروم. وكان هذا المملوك قد أعرض على نظام الملك فاحتقره ولم يجز عرضه و أسقطه وقال مستهزئا به: لعله يأتينا بملك الروم. فأسر الله ملك الروم على يده لكسر قلبه. فأمر السلطان بعض الخدام الذين عنده ممن كان يعرف ملك الروم أن يتوجه و يكشف عن حقيقة أمره فلما رآه عرفه. فعاد إلى السلطان و أخبره بذلك فأمر له بخيمة فضربت له و وكل به من يحفظه و أحضر السلطان الغلام الذى أسره و أخلع عليه و أعطاه و قدّمه و أقطعه غزنة و جعله من خاصته.

ثم إن السلطان أحضر ملك الروم يرفل بقيوده فرفسه برجله ثم قال له: ما الذى تريدنى أفعل بك؟ قال: إحدى من ثلاث: الأولى: قتلى و إعدامى الحياة. و الثانية: إشهارى و سجنى و الثالثة: لا فائدة من ذكرها فإنك لا تفعلها. قال السلطان: و ما هى؟ قال: تعفوعنى وتصطنعنى وتتخذنى خادما ما بقيت من عمرى. فقال السلطان: إنى لم أنوِ إلا العفو عنك فاشترِ الآن نفسك فقال: يقول السلطان ما شاء فقال: ألف ألف دينار ثم استقر بينهما الحال على ما أحب السلطان وهو ألف ألف دينار و للهدنة ثلاثمائة ألف و أن يسيّر فى كل سنة عشرين ألف دينار و أن يتقدم إلى عساكر الروم بجميع ما يحتاج إليه المسلمون من سائر ما فى بلاد الروم ثم حل وثاقه و أخلع عليه و نصب له سريرا إلى جانب سريره فقال ملك الروم: عجّلْ بإنفاذى قبل أن تقيم الروم لهم ملكا غيرى فقال له السلطان: أريد أن تعيد إلينا ما أخذتَه من بلادنا وهو الرها و منبج و منازكرد و تطلق سائر أسير عندك من المسلمين فقال: أما البلاد فإذا وصلتُ سالما إلى بلدى أنفذت بتسليمها إليكم فإن الآن لا يسمعون منى وأما

وقدّم قدّامه أحد حجابه فى جماعة من الجند فصادف عند أخلاط مقدمة الروم فى عشرة آلاف من الروم فالتقاهم ذلك الحاجبُ كان فى ثمانمائة فارس فنصره الله عز و جل على تلك الجموع بمعونة الله تعالى و أسر مقدم الجيش وكان من الروس وأخذ صليبهم وأنفذ الجميع إلى السلطان فسره ذلك و علم أنها علامة النصر.

و وصل ملك الروم إلى منازكرد فى تلك الجموع العظيمة مما يزيد عن مائة ألف فارس و مائة ألف جرخى و أربعمائة عجلة تجرها ثمانمائة جاموسة عليها نعال ومسامير برسم الخيول وألف عجلة أخرى عليها السلاح و المناجيق و آلات الحصار وكان فى خزائنه ألف ألف دينار ومائة ألف ثوب إبريسم. وخرج فى نية أنه يطأ الأرض ويفتح مصر و الشام واقتطعها للبطارقة وأوصى على بغداد وقال: لا يتعرض أحد إلى دار الشيخ الصالح يعنى الخليفة فإنه صديقنا.

و كان قد اجتمع مع السلطان الب ارسلان تقدير عشرة آلاف من الأكراد و المجتمعة من سائر الناس. فلما كان نهار الجمعة قال السلطان وقد جمع وجوه أصحابه: إلى متى هذا التأخير؟ أريد أن أطرح نفسى عليهم هذا اليوم وقت الصلاة الذى الناس جميعهم من المسلمين يدعون لنا بالنصر على المنابر فإن نصرنا اللهُ عز و جل عليهم وإلا متنا شهداء فمن أحب أن يتبعنى فليتبع و من أحب الحياة فلينصرف ولا عتب عليه فما هاهنا اليوم سلطان وإنما أنا واحد منكم. فقالوا جميعهم: لا حياة لنا بعدك و مهما اخترته لنفسك اخترناه لأنفسنا.

فلما كان وقت الصلاة اصطفت العسكران فعندها قام السلطان فى سرجه ورمى القوس من يده وتناول لُتّ حديد و فعل جميع أصحابه كفعله و صاح: الله أكبر فتح الله و نصر. وحمل على الروم حملة صادقة و حمل جميع أصحابه بقلوب موافقة فلم يقف الروم قُدّامهم ولا طرفة عين لتلك الحملة المنكرة. و نصر الله الإسلام وكسروا عبدة الصلبان و الأشخاص و الأصنام و ركبوا

دينار على أن يعفيهم فكفّ عنهم ثم غدروا ولم يوفوا و رحل السلطان طالبا للفرات و تقاعدت عنه العساكر الذين كانوا من العراقين و هو عسكر عمه طغريل بك المقدم ذكره وخبثت نفوسهم لأجل تأخير أرزاقهم و نزل على الفرات فى شرذمة يسيرة الخصيصين به من عسكره ولم يحفل به محمود صاحب حلب ولا نزل إليه فأضربت العساكر فى بلاد حلب تنهب و وصلوا إلى القريتين من عمل دمشق أيضاً. ثم نزل على حلب وحاصرها فأرسل إليه محمود يطلب الموادعة و وعده أن يدوس البساط. ثم إنه خرج إليه فى الليل و والدته معه و مسكتْه بيده وقدّمتْه للسلطان الب ارسلان الملك العادل و قالت: يا خوند هذا ولدى و مهجة فؤادى قد سلمته إليك افعل فيه ما أحببت من جميل إحسانك فرقّ لها و اكرمها و طيّب قلب ولدها وقال: خذ والدتك و عود إلى مكانك واخرج من الغد لترى ما أفعله معك فعاد من الغد فأمر الوزير نظام الملك و الحجاب أن يتلقوه و دخل على السلطان فأكرمه و أجلسه وأخلع عليه بما يليق بمثله و أنعم عليه بالخيول بالمراكب الذهب و ركّبه بالكوسات و الصناجق.

ثم وردت الأخبار على السلطان الب ارسلان أن ملك الروم خرج فى جموع عظيمة و ورد إلى منبج و أرجيش و منازكرد فرجع السلطان وعدّا الفرات و بلغ ملك الروم أن السلطان فى عسكر خفيف فطمع فى لقائه و وصل الخبر إلى السلطان بما عزم عليه ملك الروم و طمعه فيه لقلة جيوشه وكان قد بقى فى أربعة آلاف فارس. فقال لوجوه عسكره: أنا صابر فى هذه الغزاة صبر المحتسبين وصائر إلى مصير المخاطرين فإن سلمتُ فذلك ظنى بالله تعالى وإن تكن الأخرى فأنا أعهد إليكم أن تسمعوا وتطيعوا لولدى ملك شاه وتقيموه مقامى فقالوا: سمعنا وأطعنا. وقصد الروم جريدة مع كل غلام فرسٌ يركبه و آخر يجنبه و سار بنية خالصة لايخالطها كدرٌ لغزاة المشركين

İBNÜ'D-DEVÂDÂRÎ

(Kenzü'd – dürer ve Câmiü'l – gurer, VI, 390 - 396)

و فيها (سنة ثلاث و ستين و أربعمائة) كانت الوقعة العظيمة بين السلطان الب ارسلان السلجوقى و بين ملك الروم .

و ذلك أن الب ارسلان لما توجه من همدان فتح أرجيش و قصد منازكرد إلى ميافارقين . فنزل بتل بغداد .

و كان يومئذ مدبر الممالك الخليفة الوزير نظام الملك نصر بن مروان* فخرج إليه وهو خائف يترقب فلما حضر بين يديه قرر عليه مائة ألف دينار يحملها و خلع عليه .

ثم إن نظام الملك* أخرج للسلطان من الإقامات و التقادم و العلوفات شيئا كثيرا وكان ذلك على ميافارقين فبلغ السلطان أن جميع ذلك إنما أخذه الوزير نظام الملك* من أموال الرعية فردّ الجميع عليه و قال : ما لنا فى أموال الرعية من حاجة و أمره برده على أصحابه فأعاده حتى قيل إنه رد على فلاح بيضة كانت أخذت منه .

ثم حمل نظام الملك* الإقامات للسلطان من ماله و صُلب حاله .

ثم إن السلطان الب ارسلان فتح السويدا و حصونا كثيرة إلى حران ثم نزل على الرها و نصب المناجيق و ردم خندقها فبذلوا له خمسين ألف

* Müellif burada Alp - Arslan'ın veziri Nizâmülmülk ile *Meyyâfârikîn* hâkimi Nasr b. Mervan'ı birbirine karıştırmıştır.

انظر عاقبة فساد نيتى و اختر لنفسك، فرقّ له قلب السلطان فمنّ عليه وأطلقه و أكرمه و خلع عليه بعد أن شرط عليه : أن لايتعرض بشئ من بلاد الإسلام و أن يطلق أسرى المسلمين كلهم و سيره إلى بلاده و سير معه قطعة من العسكر توصله .

فلما انصرف ديوجانس إلى قسطنطينية خلعوه من الملك و لم يتم له ما أراد . وقيل إنه كحل ومات بعد مدة . ولم يُنْقل أنه أسر للروم ملك فى الإسلام قبل هذا .

فاستطرد المسلمون بين أيديهم واستجروا الروم إلى أن صار الكمين من ورائهم ثم خرج الكمين من خلفهم و ردّ المسلمون فى وجوههم فأنزل الله نصره و كسرت الروم و أسر الملك و استولى المسلمون على عساكرهم و غنموا ما لا يعد كثرة ولا يحصى عددا و عُدة .

وقيد الملك أسيرا إلى بين يدى السلطان فأقامه بين يديه و معه بازى و كلب صيد .

و كانت مع الروم ثلاثة آلاف عجلة تحمل الأثقال و المنجنيقات وكان من جملتها منجنيق بثمانية أسهم تحمله مائة عجلة ويمد فيه ألف ومائتا رجل ، وزن حجره بالرطل الكبير قنطار و حمل العسكر من أموالهم ما قدروا عليه . و سقطت قيمة المتاع و السلاح و الكراع حتى بيعت اثنتا عشرة خوذة بسدس دينار و لم يسلم من عسكر الروم إلا العسكر الذى كان محاصرا خلاط ، فلما بلغتهم الكسرة رحلوا عن البلد جافلين فاتبعهم المسلمون و تخطّفوا أطرافهم فلم يُلوِ أولهم على آخرهم .

فمن عجيب الاتفاق ما حكي أنه كان لسعد الدولة كوهرائين مملوك أهداه لنظام الملك فرده عليه فجعل يرغّبه فيه فقال نظام الملك : وما ذا عسى أن يكون من هذا المملوك ! يأتينا بملك الروم أسيرا مستهزئا به . ثم أنسي هذا الحديث إلى أن كان فى هذه الحادثة فاتفق وقوع ملك الروم فى أمر ذلك الغلام فخلع السلطان عليه و بالغ فى إكرامه و حكّمه فى طلبه واقتراحه فطلب بشارة غزنة فكتب له بذلك .

ثم رحل السلطان إلى أذربيجان و الملك فى قيده فأحضره السلطان بين يديه و سأله عن سبب خروجه و تعريضه نفسه وعسكره لهذا الأمر، فذكر أنه لم يُرد إلا حلب و كلما جرى علىّ كان محمود السبب فيه و الباعث عليه، فقال : اصدقنى عما كنت عازما عليه أن لوظفرت بى فقال : كنت أجعلك مع الكلاب فى ساجور. فقال السلطان : ما الذى تؤثر أن يُفعل بك؟ فقال :

إنفاذه إلى دارالسلام مبشرا بالفتح. وتلاحق عسكر الروم فنزلوا على خلاط محاصرين لها ونزل الملك على منازكرد فسلموها إليه بالأمان خوفا من معرة جيوشه إن استولوا عليهم وذلك فى يوم الثلاثاء رابع ذى القعدة سنة ثلاث وستين وأربعمائة. فلما كان يوم الأربعاء سيّر أهلَ منازكرد وخرج بنفسه ليشيّعهم وهو فى جموعه وحشوده ووافق ذلك وصول العسكر السلطانى ووقعت العين فى العين فحمل المسلمون حملة رجل واحد فردوهم على أعقابهم. وشرع أهل منازكرد يتسللون من بينهم فقتل الرومُ بعضهم ونجا الباقون وترك الروم طريقهم الذى كانوا سالكيه وعاد ملكهم فنزل فى مضاربه بين خلاط ومنازكرد وباتوا ليلتهم على أعظم قلق وأشده.

فلما أصبحوا بكرة الخميس وصل السلطان الب ارسلان فى بقية عساكره فنزل على النهر وملك الروم على موضع يعرف بالرهوة فى مائتى ألف فارس والسلطان خمسة عشر ألف فأرسل السلطان رسولا حمّله سؤالا وضراعة ومقصوده أن يكشف أمرهم ويختبر حالهم ويقول لملك الروم: إن كنت ترغب فى الهدنة أتممناها وإن كنت تزهد فيها وكلنا الأمر إلى الله عز وجل. فظن الرومى أنه إنما أرسله عن ضرورة فأبى واستكبر وأجاب بأنّى سوف أجيب عن هذا الرأى بالرىّ. فغاظ السلطان جوابه أنقطعت المراسلة بينهما.

وأقام الفريقان يوم الخميس على تعبئة الصفوف فقال أبو نصر محمد بن عبد الملك البخارى الحنفى فقيه السلطان وإمامه: أنت تقاتل عن دين الله الذى وعد بإظهاره على الأديان فالقهم يوم الجمعة بعد الزوال والناس يدعون لك على المنابر فى أقطار الأرض. فلما أصبحوا يوم الجمعة ركب السلطان بجموعه وركبت الروم فتواقفوا فلما حان وقت الزوال نزل السلطان عن فرسه وأحكم مدّ حزامه وتضرع بالدعاء إلى الله تعالى ثم ركب وفرق أصحابه فرقا كل فرقة منهم لها كمين ثم استقبل بوجهه الحرب. وحمل ملك الروم بجمعه

İBNÜ'L-ADÎM

(Zübdetü'l-haleb fî Tarihi Haleb, II, 23-30)

وقيل: إنه (يعنى الب ارسلان) خلّف ابنه مع فوج من عساكره بكورة حلب و قصد ملك الروم و أسرع فى السير لأنه بلغه أن ملك الروم خرج فى جموع لا تحصى و أنه وصل إلى قاليقلا – وهى أرزن الروم – فوصل السلطان إلى أذربيجان حين بلغه أن ملك الروم قد أخذ على سمت خلاط وكان السلطان فى خواص جنده و جموع عساكره بعيدة عنه ولم يرَ العود إلى بلاده فسير وزيره نظام الملك و زوجته الخاتون إلى تبريز مع أثقاله. و بقى فى خمسة عشر ألف فارس من نخبة عسكره مع كل واحد فرسه وجنيبه. و الروم فى زهاء ثلاثمائة ألف أو يزيدون ما بين فارس و راجل من جموع مختلفة من الروم و الروس و الخزر و اللان و الغز و القفجق و الكرج و الأبخاز و الفرنج و الأرمن. و فيهم خمسة آلاف جرخى و فيهم ثلاثون ألف مقدم ما بين دوقس و قومص و بطريق.

فرأى السلطان أن الإمهال للحشد و الجمع مُضر. فركب فى نخبته و قال: أنا أحتسب نفسى عند الله و هى إما السعادة بالشهادة و إما النصر. «ولينصرنّ الله من ينصره». ثم سار مرتبا جيشه قاصدا جموع الروم.

وكان ملك الروم قد قدم مقدما فى عشرين ألف مدرع من شجعان عسكره و معه صليبهم، الأعظم فوصل إلى خلاط فنهب وسبى فخرج إليه عسكر خلاط و معه صندق التركى الخارج إلى بلد حلب فى سنة اثنتين وستين – على ما قدمنا ذكره – فكسره صندق وأسره وصادف ذلك وصول السلطان فأمر بجدع أنفه. وعجل إنفاذ الصليب الذى كان فى صحبته إلى نظام الملك وأمره بتعجيل

و مقلة أرباب الشرك لسبل الرشاد مع إصرارهم على الضلال غير مبصرة فابتهلوا معاشر المسلمين إلى الله تعالى باالدعاء له بنية صافية و عزيمة صادقة و قلوب خاشعة و عقائد فى رياض الخلوص رائعة و واصلوا الرغبة إلى الله فى إعزاز جانبه و فلّ غرَب مجانبه و إعلاء رايته و إنالته من الظفر أقصى حده و غايته*.

وأنفذ السلطان فى مقدمته أحد الحجاب فصادف عند خلاط صليبا يجيئه متقدم الروسية فى عشرة آلاف من الروم فحاربوهم و أعطى الله المسلمين النصر عليهم فأخذ الصليب و أسر المقدم و تقارب السلطان و عظيم الروم فى مكان يعرف بالزهرة بين خلاط و منازكرد فى يوم الأربعاء خامس ذى القعدة و كان السلطان فى خمسة عشر ألفا و صاحب الروم فى مائتى ألوف. و راسل السلطان ملك الروم فى الهدنة فقال ملك الروم : لاهدنة إلا بالرى فعزم الله على السلطان على الرشد و لقيه يوم الجمعة وقت الزوال وهو سابع ذى القعدة وأعطى الله المسلمين النصر فقتلوا منهم قتلا ذريعا و أسر ملك الروم و ضربه الب ارسلان ثلاث مقارع وقطع عليه ألف ألف وخمسمائة ألف دينار و أىّ و قت طلب السلطان عساكر الروم نفذها ملكهم إليه و أن يسلّم كل أسير من المسلمين عنده .

* Bu dua metni, Ahbâr'daki metinle karşılaştırılarak meydana getirilmiştir.

قرأت بخط أبي غالب عبد الواحد بن مسعود بن الحصين : سار السلطان الب ارسلان يعني في سنة ثلاث و ستين و أربعمائة إلى ديار بكر فخرج إليه نصر بن مروان وخدمه بمائة ألف دينار و قصد حلب و حاصرها فخرج إليه محمود بن نصر ليلا و معه والدته فدخلا على السلطان فقالت له : هذا ولدي فافعل به ما تحب . ففعل معه الجميل وخلع عليه .

و غزا السلطان الب ارسلان بلاد الروم و خرج أمر الخليفة القائم إلى الخطباء على المنابر بالدعاء له بما صيغته :

اللّهمّ أعلِ راية الإسلام و ناصِره و ادحض الشرك بحب غاربه و قطع أواصره و امدد المجاهدين في سبيلك الذين في طاعتك بنفوسهم سمحوا و بمبايعتك مهجتهم فازوا و ربحوا بالعون الذي يطول به باعهم و تملأ بالأمن و الظفر رباعهم و أجبْ شاهنشاه الأعظم برهان أمير المؤمنين بالنصر الذي تستنير به أعلامه و يستيسر بمكانه من اختلاف الظلال أيامه و أوْلِه من التأييد الضاحكة مباسمه القائمة أسواقه ومواسمه مايقوى به في إعزاز دينك يده ويقضي بأن يشفع يومه في الكفار غده واجعل جنوده بملائكتك معضودة و عزائمه على اليمن و التوفيق معقودة فإنه قد هجر في كريم مرضاتك الدعة و تاجرك من بذل المال و النفس ما انتهج فيه مسالك أوامرك الممتثلة المتبعة فإنك تقول و قولك الحق « يا أيّها الّذين آمنوا هل أدلكم على تجارة تُنجيكم من عذاب أليم تؤمنون بالله و رسوله و تجاهدون في سبيل الله بأموالكم و أنفسكم ». اللّهمّ فكما أجاب نداءك ولّباه و اجتنب التثاقل عن السعي في حياطة الشريفة وأتاه و لاقى أعداءك بنفسه و واصل في الانتصار لدينك يومه بأمسه أنت اخصصه بالظفر و أعنه في مقاصده بحسن مجاري القضاء و القدر وحُطْه بحرز يدرأ عنه من الأعداء كل كيد و يشمله من جميل صفاتك بأقوى أيد و يسّر له كل مرام يحاوله ومطلب يأمّه و يزاوله حتى تكون نهضته الميمونة عن النصر مسفرة

السلاح حين ضربه حجر المنجنيق ولو سلم ساعة لأخذها وكان قد وصل الشام يريد الطلوع إلى مصر ليفتحها ولو طلع لأخذ البلاد جميعها وأخذ مصر. قال: وحدثني مولاى أبي قال: كانت خيامه من شمالى مسجد مرج دابق إلى قناطر قنسرين، أيّ موضع عبرتَ فيه ورأيتَ السرادق والخيام قلتَ فى هذه السلطانُ. و قال همّام بن الفضل: كانت خيام السلطان على المعشرية وهى متصلة إلى الفرات بعضها ببعض. وقال ابن منقذ ايضاً: قال أبى وحدثنى وزير تاج الدولة أبوالنجم قال: شرب السلطان على حلب وسكر وضلّ رشده بالسكر فقال: هاتوا الأمير البدوى يعنى محمود لأضرب رقبته فجاء الغلمان إلى خواجا بزرك وقالوا: قد قال السلطان كذا وكذا فمضى إليه خواجا بزرك وقال له: يا سلطان العالم (أ) يظهر عنك مثل هذا؟ وكان السلطان قد بلغ منه السكر فضربه بالمغسل الذى فى دست الشراب و قال: أريده. ففتح أثرا فى وجهه. فمضى خوجا إلى جانب السرادق إلى خاتون فقال: بادرينا يا خاتون وإلا الساعة يتلف العسكر وينهب بعضه بعضا كان كذا وكذا. فقامت تمشى إليه فقال لها: خاتون ما جاء بك؟ فقالت: نم أنت سكران وتفرقوا. فلما أصبحت قالت له: ما تخشم (أن) تفتح عليك بابَ غدر؟ قال: لا إن شاء الله. قالت: بلى البارحة أردت (أن) تُحضر الأمير البدوى وتضرب رقبته وأنت قد أعطيته أمانك هذا وأنت تريد (أن) تفتح مصر وما دونها وفعلت كذا وكذا بخواجا بزرك. قال: والله ما معى علم من هذا جميعه. ولما حضر عنده خواجا قال له: يا حسن، ما هذا الأثر فى وجهك؟ فقال: يا سلطان العالم، هذا أثر وقعت البارحة وأنا خارج من خيمتى، ضربنى عمود الخيمة، ولم يعلمه بذلك فاستحسن الناس منه ذلك.

ثم رحل السلطان من حلب يريد مصر فرحل مرحلة واحدة فجاءه الخبر بأن ملك الروم ديوجانس قد خرج لما رأى البلاد خالية من العساكر فرحل على أدراجه يريد ملك الروم.

نحو بلاد أرمنية قاصدا لمتملك الروم وأسرع فى سيره بمن خف معه و وصل فالتقى متملك الروم بالقرب من خلاط و تلك البلاد فاعتبر من وصل معه من عسكره فكانت عدتهم ثلاثة عشر ألفا و تصاف العسكران فى يوم جمعة و وقف السلطان عن قتاله انتظار الوقت الصلاة و الدعاء على منابر الإسلام و ترقبا للإجابة فى نصرة المسلمين . فلما صلى الظهر ناجزهم الحرب فأظفره الله تعالى بعسكر الروم وأجراه على جميل العادة فى الظفر ومكّنه ممن بغى وكفر ونهب العسكر بأسره و أسر متملك الروم وأقامه بين يديه ومعه باز وكلب صيد ثم أنعم عليه وخلع وأكرمه واصطنعه و سيره مع قطعة من عسكره ليعيده إلى بلاده و مملكته فاختلت الأمور عليه ولم يتم له ما أراد و ذكر أنه كحل و مات بعد مدة ولم تجر فى الإسلام منذ ظهر مثل هذا الظفر ولا أسر للروم متملك قبل هذا فى الإسلام . وكان السلطان سأل متملك الروم عند حضوره بين يديه ما سبب خروجه و تعريضه نفسه وعسكره لهذا الأمر . فذكر أنه لم يرد إلا حلب إذ كان كلما جرى على الروم وكان محمود هو السبب فيه و الباعث عليه لمن قصدها من الترك . وغنم من هذا العسكر ما يفوت الإحصاء و العد و تجاوز الأمد والحد و بيع من غنائمه ما يساوى مائة دينار بدينار واحد فلله الحمد على ذلك كثيرا .

قلت ومن ذلك اليوم عرف تل السلطان بتل السلطان لنزول الب ارسلان على التل وكان يعرف المكان أولا بالفنيدق وكان فيه فندق صغير يأوى الناس . شاهدته قبل أن يجدد الأمير سيف الدين على بن سليمان بن جندر هذا الخان الذى هو الآن موجود .

قرأت بخط أبى الحسن على بن مرشد بن على بن منقذ فى تاريخه فى سنة ثلاث وستين و أربعمائة «فى ذكر العادل الب ارسلان وحصاره حلب» قال : حدث الأمير اتابك طغتكين صاحب دمشق أبى قال : كنت حاملا وراء السلطان

و نقب البرج المعروف ببرج الغنم وهو أحصن برج بها وعلق فظفر أهل حلب بمن دخل ذلك النقب فأخذوا بعضهم ووقع الردم على الباقين و حمل السلطان فى ذلك اليوم فوقعت يد فرسه فى خسف كان هناك وأصاب فى الحال رأس فرسه حجر المنجنيق فركب غيرها وعاد وصرف الناس عن الحرب بعد أن أشرف البلد على الأخذ. وذكر عن هذا السلطان أنه قال: أخشى أن أفتح هذا الثغر بالسيف فيصير إلى الروم. وراسل السلطان أمراء بنى كلاب وأحضرهم من البرية فوصلوا إليه و عزم على تقليد بعضهم و تركه فى مقابلة محمود وعوده لأجل ما بلغه من ظهور متملك الروم و وصوله فى الخلق العظيم إلى بلاد أرمنية طالبا لبلاد خراسان فشعر محمود بوصول أمراء العرب وأنه إن تم ذلك خرج الشام من يده فراسل السليمانى المتردد إليه كان فى المراسلة يعلمه أنه قد عزم على وطء بساطه وخدمته خوفا مما أشرف عليه وخرج إلى السلطان على غفلة منه فى أول شعبان من السنة فرأى منه من الإكرام و التشريف و الخلع ما زاد على أمنيته و فى الحال ردّه إلى حلب و قال: ارجع إلى والدتك وكانت والدته المعروف بالسيدة علوية بنت و ثاب قد خرجت إليه برسالة ابنها عند كونه بالرها و تردد خروج محمود دفعة بعد أخرى و قرر معه السلطان أن يخرج بعسكره و يضيف إليه السليمانى و أن يتوجها إلى بلاد دمشق و الأعمال المصرية ليفتحها ففعل ما أمر به.

و حكى الأمير أبو الحسن على بن منقذ أن خواجا بزرك الوزير سأله عند حضوره عنده وقت خروج محمود إليه عمن قتل بحلب فى يوم الحرب فقال: إنهم نفر يسير فتعجب من ذلك و قال: فى ذلك اليوم رمى من الخزانة بثمانين ألف فردة نشاب سوى ما رماه بقية العسكر و دفع الله عن أهل الشام ولم تقاتل فيه مدينة ولا حصن لا سبيت حرمة و اعترض لأحد من المسلمين و ذلك من حسن سيرة هذا السلطان و عظم هيبته تغمده الله بالغفران. و عاد السلطان منكفئا إلى بلاده على طريق العراق معرجا منه

السلطان فى سنة اثنتين وستين يأمره بإقامة الدعوة العباسية والمسارعة إلى الخدمة وأنفذ له خلعا وتشريفا فامتثل ما أمره به من إقامة الدعوة للإمام القائم بأمر الله أمير المؤمنين و السلطان المعظم بعده ولبس الخطيب السواد و بطلت الدعوة المصرية من الشام فى شوال من سنة اثنين و ستين. ولما قطع السلطان المعظم الفرات من نهر الجوز نزل بعض المروج على الفرات فرآه حسنا فأعجب به فقال له الفقيه أبو جعفر: يا مولانا احمد الله تعالى على ما أنعم به عليك فقال: وما هذه النعمة؟ فقال: هذا النهر لم يقطعه قط تركى إلا مملوك وأنتم اليوم قد قطعتموه ملوك. قال: فلعهدى به وقد أحضر جماعة من الأمراء والملوك و أمرنى بإعادة الحديث فأعدته فحمد الله هو وجماعة من حضر عنده حمدا كثيرا. ونزل السلطان المعظم بنقرة بنى أسد إلى أرض قنسرين إلى الفنيدق و الرسل مترددة إلى محمود ليخرج إلى الخدمة وهو خائف منه ممتنع عليه وتمادى الأمر نحو شهرين وحصّن محمود حلب و حفل الناس من سائر الشام إليها ودخل الرعب فى قلوب الناس لعظم هيبته و بأسه ونجدته وما اجتمع إليه من العساكر الجمة والجيوش الكثيفة الضخمة. وكان الأمر بخلاف ما ظن الناس من ذلك الخوف وأنه رحمه الله لما يئس من خروج محمود إليه عاد منكفئا من منزل يعرف بالفنيدق ونزل حلب فى آخر جمادي الآخرة من السنة وكانت الخيام والعساكر من حلب إلى نقرة بنى أسد إلى عزاز إلى الأثارب متقاربة بعضها من بعض و بعض العساكر ببلد الروم وسائر مروج الشام وسار بعض عساكره مع ابن جابر بن سقلاب الموصلى أحد الكتاب إلى طرابلس لتقرير أمرها و أقام محاصرا بحلب شهرا واحدا ويومين ولم يقاتلها غير يوم واحد. فحدثنى من كان مع الأمير محمود صاحب حلب وهو يطوف داخل السور لتحريض الناس على القتال فى وقت الزحف و أنه لم يعبر محلة من محال حلب إلا وأهلها قد أشرفوا على الهجم عليهم

طغرلبك بن ميكائيل فى سنة سبع وخمسين وأربعمائة عمر السلطان طغرلبك على ما ذكر قد أناف على ثمانين سنة. ونازع السلطان المذكور فى المملكة قطلمش ابن عمه ولم يثبت لمقاومته وذكر أنه لقيه فى تسعين ألفا ومع السلطان يومئذ اثنا عشر ألفا فكسره وانهزم قطلمش على وجهه وسقط عن دابته فى هزيمته فوجد ميتا وحمل ودفن بالرى وكانت الدامغان دار مملكته وقيل: إن اللقاء بقرب ضيعة تعرف بده نمك.

وكان أخو السلطان قاورت متملك كرمسان وكان بينهما منازعات وآلت الحال إلى الصلح والاتفاق وفى أيامه أغمدت سيوف الفتنة بخراسان وبطل ما كان عليه الترك من الفساد والعيث قبل استقرار المملكة وفتح البلاد وعظمت هيبته واستقامت مملكته وانتشر عدله ودعوته.

وكان سبب ظهوره إلى الشام ما حدثنى به الفقيه أبو جعفر محمد بن أحمد بن البخارى رسول ناصر الدولة بن حمدان المتغلب على مصر إليه يستدعى عساكره ليسلم ديار مصر ويغير الدعوة وذلك لما كان بينه وبين جماعة من الأمراء بمصر منهم: يلدكوز العجمى وغيره بمصر وأمير الجيوش بدر الجمالى بالشام وكانت المراسلة فى سنة اثنتين وستين على يد الفقيه المذكور فحين ورد عليه إلى خراسان جهز العساكر التى تملأ الفضاء وتضيق بها الدهناء عدة وعُدة ووصل من بلاده على طريق دياربكر ونزل الرها فى أول سنة ثلاث وستين وأقام عليها نيفا وثلاثين يوما وسير الفقيه المذكور رسولا إلى محمود بن نصر بن صالح صاحب حلب يستدعيه إلى وطء بساطه وخدمته أسوة من وفد عليه من الملوك مثل شرف الدولة مسلم بن قريش وابن مروان وابن وثاب وابن مزيد وأمراء الترك والديلم فلم يفعل وخاف منه فسار عن الرها إلى الشام قاصدا له وقطع الفرات فى النصف من شهر ربيع الآخر من السنة وهو اليوم التاسع عشر من كانون الثانى. وكان قد راسله

وخرج محمود إليه وإن دخولها عليه كان بالرها توجهت إليه وهو متوجه إلى حلب فسألها : أنت السيدة ؟ فأجابته بما ذكرناه .

وقرأت بخط أبي الفوارس حمذان بن عبد الرحيم : أن محمودا ووالدته خرجا إليه فعفا لهما عن حلب بعد أحد وثلاثين يوما من مقامه وسمع أن ملك الروم ديوجانوس قد خرج من القسطنطينية على طريق الثغور والدروب فرحل عن حلب بعد خروج محمود إليه بخمسة أيام وقصده حتى لحقه على منازجرد فحاربه حتى هزمه وأسر ملك الروم وغنم معسكره وكانت عدة الترك ستمائة ألف رجل .

وقرأت في بعض التواريخ التي لم يسم جامعها : أن الب ارسلان العادل نزل على حلب محاصرا لها في سنة ثلاث وستين وأربعمائة وبها محمود بن نصر بن صالح ثم ملكها بالأمان خرج إليه محمود بن نصر في يوم الثلاثاء سابع عشر جمادى الآخرة من السنة فأنعم عليه وآمنه وولاه حلب من قبله ثم رحل عنها في الثالث والعشرين من جمادى الآخرة قاصدا بلد الروم في طلب ملكهم وقد توجه إلى منازكرد فلحقه في عساكره وأوقع به فهزمه . وقيل : إن ملك الروم في ستمائة ألف والب ارسلان في أربعمائة ألف من الأتراك وحصل ملك الروم أسيرا في أيدي المسلمين وصار إلى الب ارسلان فلم تزل المراسلات بينه وبين ملك الروم إلى أن تقرر إطلاقه على مهادنة منها : أنه لا يتعرض لبلاد المسلمين ثم سيره إلى بلاده فيقال إن أهل مملكته قتلوه لأمور نقموها عليه .

قرأت بخط الحافظ أبي الخطاب عمر بن محمد العليمي وأنبأنا به أبو عبد الله محمد بن أحمد بن محمد النسابة عنه قال : وجدت بخط أبي الحسن يحيى بن علي بن محمد بن زريق « ذكر أخبار السلطان الشهيد المعظم الب ارسلان أبي شجاع محمد بن داود برها أمير المؤمنين نضر الله وجهه والسبب في وصوله إلى الشام » كان هذا السلطان رحمه الله ولي الأمر بعد وفاة عمه السلطان الأعظم أبي طالب

İBNÜ'L-ADÎM

(Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb, vrk. 279 b - 286 b)

حدثنى والدى رحمه الله بأثره عن سلفه قال : قدم السلطان يعنى الب ارسلان وحاصر حلب وكان نازلا بميدان باب قنسرين ونصب على برج الغنم منجنيقا وتواتر ضرب المنجنيق عليه فأخذ عوام حلب شقة أطلس وربطوها على ذلك البرج استهزاء به يعنون أن البرج قد صدعه رأسه من ضرب المنجنيق فسأل السلطان عن ذلك فقالوا : إنهم قد عصبوا البرج يعنون أن البرج قد صدعه رأسه من ضرب المنجنيق وقد عصبوه على رأسه ليستريح من الصداع الذى يلحقه من ضرب المنجنيق . قال: فاستشاط السلطان غضبا وفرق تلك الليلة فى عسكره كذا وكذا ألف فردة نشاب من الخلنج غير ما كان من غيرها وباكر البلد بالزحف حتى أشرف على الأخذ فخرجت إليه السيدة أم محمود ومعها ابنها محمود وحملا مفاتيح البلد والقلعة ودخلا تحت طاعته ووطئا بساطه والناس فى خدمته بالميدان صفان فدخلت وابنها بين الصفين وجعلا يقبلان الأرض خدمة له حتى انتهيا إليه فأكرمها وقال للسيدة : أنت السيدة ؟ فقالت : سيدة قومى . فاستحسن ذلك منها وردّ البلد على ابنها وأكرمه وعاد إلى المدينة مكرما مسرورا .

قال: وقصد بتطويل الحصار تعظيم البلدة لكونها مجاورة للروم فيقع عندهم أن هذا السلطان مع عظم قدره وكثرة عساكره نزل عليها هذه المدة ولم ينل منها ما أراد ولا يطمع فيها العدو. وقيل : إن السيدة أقامت فى البلد

المال الذى قرر علىّ و تخلص رقبتى من أمانة فيها فأجابه باستصواب رأيه واعتذر بأن الحروب أنفذت الأموال وهو يحمل ما قرر عليه من مال فكاكه مع مال الهدنة أولا إلى أن يوفيه فأنفذ أرمانوس إلى السلطان بذلك وأنفذ أموالا كانت فى حصن دوقية نحو مائتى ألف دينار من جملتها طشت وإبريق وطبق من ذهب مرصع بالجواهر تبلغ قيمته سبعين ألف دينار وحلف بالإنجيل ما أمكنه حملُ أكثر من هذا ولا امتدت يد إلى غيره وأعطى الحاجبين الذين سارا فى خدمته الغلمان ما جازاهم به واعتذر إليهم. ووصل ذلك إلى السلطان و أجابه بما سأل ورضى بتأخير المال مع مال الهدنة ثم بعث ميخائيل بعد انفصال الغلمان عن أرمانوس إليه يقول: إن كنت قد ترهبت حقيقة فيجب أن تنتقل إلى بعض البيع وتخلى عن الحصن لأرتب فيه من يحفظه فتنكر أرمانوس وقال: كأنه ما قنع لى بزوال الملك وحصولى فى الحصن حتى ينافسنى فيه فرمى بالصوف واقترض أموالا من التجار الذين كانوا فى الحصن و جمع إليه عسكرا من الأرمن وقصد سنخاريب ملك الأرمن فبعث إليه يقول: إن كنت جئتنى ضيفا خدمتك أما محاربة ميخائيل فلا قدرة لى عليها فقال: ما جئتك إلا ضيفا فخرج إليه و تلقاه و قبض عليه و أخذ أمواله وكان ثمانين قنطارا وتقدم بسمله وحبسه وكان مع أرمانوس ألوفا من الروم والأرمن فاستنجد بهم سنخاريب وسار إلى قونية و البلاد فملكها و استولى على معظم الروم وسار إلى ملطية فنزل عليها وصادر أهلها و أخذ أموالهم وراسل السلطان فوعده أن ينجده بنفسه.

من الأتراك وجميع الطوائف. والذى ذكر من أنه كان مع السلطان أربعة آلاف مملوك هو الأصح لما ذكرنا من أن العساكر تفرقت.

ثم كتب السلطان إلى الخليفة بشرح ما جرى وبعث بعمامة ملك الروم و الصليب وما أخذ من الروم وذلك فى ثالث و عشرين من ذى الحجة فقرئت الكتب فى بيت النوبة و سر الخليفة و المسلمون و زينت بغداد تزيينا لم تزين مثله وعملت القباب. وكان فتحا عظيما لم يكن فى الإسلام مثله.

وعاد السلطان إلى الرى وهمذان.

ذكر ما جرى لملك الروم أرمانوس

(السنة الرابعة و الستون و الأربعمائة)

لما جرى عليه ما جرى سبق خبره إلى القسطنطينية فوثب ميخائيل على المملكة و قبض على والدته زوجة أرمانوس ولها منه ابن و بنت. فحلق رأسها و ألبسها الصوف و أدخلها الدير و وصل أرمانوس إلى دوقية وحصل فى قلعتها وعرف الخبر فلبس الصوف و أظهر الزهد فى الملك و راسل ميخائيل يقول: قد فعلت فى جمع العساكر وإنفاق الأموال وإعزاز دين النصرانية ما فعلت ولم آل جهدا ولا غلبت من قلة ولا من ضعف الرأى وقد كان من قضاء الله تعالى وقدره فى نصر الإسلام و أهله ما لا قدرة لأحد فيه ولا فى رده و دفعه ولما حصلت فى يد هذا الرجل تكرم الكرم الذى لم أظنه و قرر علىّ مال الهدنة ومنّ علىّ و أطلقنى و صعدت إلى الحصن زاهدا فى الملك و لبست الصوف وحمدت الله تعالى إذا حصلت فى الملك الذى أنت أحق به من غيرك و يجب علىّ أن أعرفك حال هذا السلطان وما فيه من الفضل و الإحسان فإن قبلت قولى كنت الواسطة بينكما فى حفظ دين النصرانية و إن خالفت فأنت أعلم و تؤدى

قباه وقلنسوته وألبسه إياهما بيده وقال: قد اصطنعتك وقنعت بأمانتك وأنا أسيرك إلى بلادك وأردك إلى ملكك فقبل الأرض وقال: لما بعث الخليفة ابن المحلبان إليه أمر بكشف رأسه وشدّ وسطه وأن يقبل الأرض بين يديه فقال له السلطان: ألست الفاعل بابن المحلبان رسول الخليفة كذا وكذا فقم الآن واكشف رأسك وشدّ وسطك وأومئ إلى ناحية الخليفة وقبل الأرض ففعل فقال السلطان: إذا كنت أنا وأنا أقل الملوك الذين فى طاعته فعلت بك ما فعلت وأنا فى شرذمة من جندى وقد حشدت دين النصرانية فكيف لوكتب الخليفة إلى ملوك الأرض يأمر فيك بأمر؟

وعقد له السلطان راية فيها مكتوب «لاإله إلا الله محمد رسول الله» وأنفذ معه حاجبين ومائة غلام فوصلوا به إلى القسطنطينية وركب معه وشيعه قدر فرسخ فأراد أن يترجل فمنعه السلطان وخفّ عليه وضمّه إليه وتعانقا وعاد السلطان عنه.

ثم حكى ملك الروم قال: العادة جارية أن الملك الخارج من القسطنطينية إذا أراد الخروج إلى حرب دخل البيعة الكبرى واستشفع بصليب ذهب بها مرصع باليواقيت قال: فدخلت البيعة لما عزمت على هذه السفرة واستشفعت إليه وإذا بالصليب قد زال عن موضعه إلى القبلة الإسلامية فعجبت من ذلك وسوّيته إلى المشرق وأتيته من الغد وإذا به قد مال إلى القبلة فأمرت بشده بالسلاسل ثم دخلت إليه فى اليوم الثالث وإذا به قد مال إلى القبلة فتطيرت وعلمت أنّي مغلوب ثم غلبنى الهوى والطمع فسرت إلى بلاد الإسلام فكان منّي ما كان.

وقال أبو يعلى بن القلانسى: أن عسكر صاحب الروم كان ستمائة ألف من الروم وسائر الطوائف وإن عسكر السلطان كان أربعمائة ألف مقاتل

قال: ما هو؟ قال العفو عنّي و قبول الأموال و الهدية و اصطناعي و ردّي إلى ملكي مملوكا لك و بعض إسفهسلاريتك و نائبك في الروم فإن قتلك لي لا يفيدك، هم يقيمون غيري فقال السلطان: ما نويتُ إلا العفو عنك فاشترِ نفسك فقال: يقول السلطان ما يشاء فقال: عشرة آلاف ألف دينار. فقال: إنك تستحق ملك الروم إذ وهبت لي نفسي و لكن قد أنفقت أموال الروم و استهلكتها منذ ولّيت عليهم في تجريد العساكر و الحروب و أفقرت القوم. ولم يزل الخطاب يتردد إلى أن استقر الأمر على ألف ألف و خمسمائة ألف دينار و في الهدنة على ثلاثمائة ألف دينار وستين ألف دينار في كل سنة و أن ينفذ من العساكر الروم ما تدعو الحاجة إليه و ذكر أشياء. فقال: إذا منتَّ على عجل سراحي قبل أن تنصب الروم ملكا غيري فيفوت المقصود ولا أقدر على الوصول إليهم فلا يحصل شيء مما شرطتَه عليّ. فقال السلطان: أريد أن تعيد أنطاكية و الرها و منبج و منازكرد فإنها أخذت من المسلمين عن قرب و تفرج عن أسارى المسلمين. فقال: أما البلاد فإن وصلت سالما إلى بلادي أنفذت إليهم بالعساكر و حاصرتهم و أخذتها منهم وسلمتها إليك فأما القوم فلا يسمعون مني و أما أسارى المسلمين فالسمع و الطاعة إذا وصلت سرّحتهم و فعلت معهم الجميل فأمر السلطان بفك قيوده و غله ثم قال: أعطوه قدحا ليسقينيه فظنه له فأراد أن يشربه فمنع و أمر بأن يخدم السلطان و يناوله القدح فأومأ إلى تقبيل الأرض و ناول السلطان القدح فشربه و جز شعره و جعل وجهه على الأرض و قال: إذا خدمت الملوك فافعل كذا و إنما فعل السلطان ذلك لسبب اقتضاه و هو: أن السلطان لما كان بالرى و عزم على غزو الروم فقال لفرامرز بن كاكويه: هاءنذا أمضي إلى قتال ملك الروم و آخذه أسيرا و أوقفه على رأسي ساقيا فحقق الله قوله و اشترى جماعة من البطارقة و استوهب آخرين. فلما كان من الغد أحضره السلطان و قد نصب له سريره و دسته الذي أخذ منه فأجلسه عليه و خلع عليه

ما كان معهم و رجع السلطان إلى مكانه فدخل عليه الكوهرائين فقال : إن أحد غلمانى قد أسر ملك الروم وكان هذا غلامى قد عُرض على نظام الملك فاحتقره و أسقطه فكلّمه فيه فقال مستهزئا به: لعله يجيئنا بملك الروم أسيرا فأجرى الله تعالى أسر ملك الروم على يده واستبعد السلطان لذلك و أرسل خادما يقال له شاذى كان قد راسله به فلما رآه عرفه فرجع و أخبر السلطان فأمر بإنزاله فى خيمة ووكل به واستدعى الغلام وسأله : كيف أسرته فقال : رأيتُ فارسا وعلى رأسه صلبان و حوله جماعة من الخدم الصقالبة فحملت عليه لأطعنه فقال لى واحد منهم : لا تفعل فهذا الملك. فأحسن السلطان إليه وخلع عليه وجعله من خواصه فقال : أريد بشارة غزنة فأعطاه إياها ثم أن السلطان أحضر الملك و اسمه أرمانوس و ضربه ثلاث مقارع و رفسه برجله و وبّخه و قال : ألم أرسل إليك رسل الخليفة أطال الله بقاءه فى إمضاء الهدنة فأبيتَ ؛ ألم أرسل إليك مع الأفشين أطلب أعدائى فمنعتَهم ؛ ألم تغدرنى و قد حلفتَ لى ؛ ألم أبعث إليك بالأمس أسألك الرجوع فقلتَ : قد أنفقتُ الأموال و جمعتُ العساكر الكثيرة حتى وصلتُ إلى هاهنا وظفرتُ بما طلبتُ فكيف أرجع إلى أن أفعل ببلاد المسلمين مثل ما فعلوا ببلادى وكيف رأيت أثر البغى وكان قد جعل فى رجليه قيدين وفى عنقه غلا فقال : أيّها السلطان قد جمعت العساكر من سائر الأجناس و أنفقتُ الأموال لأخذ بلادك ولم يكن النصر إلا لك و بلادى و وقوفى على هذه الحال بين يديك بعد هذا فدعنى من التوبيخ والتعنيف وافعل ما تريد. فقال له السلطان : فلو كان الظفر لك ما كنت تفعل معى؟ قال: القبيح. فقال: آه والله صدق ولو قال غير هذا لكذب، هذا رجل عاقل جلد لا يجوز أن يقتل ثم قال له : وما تظن الآن أن أفعل بك ؟ قال : أحد ثلاثة أقسام أما الأولى : فقتلى ، والثانى : إشهارى فى بلادك التى تحدثت بقصدها ، وأما الثالث : فلا فائدة فى ذكره فإنك لا تفعله .

وهم فى زيادة أريد أن أطرح نفسى عليهم فى هذه الساعة التى جميع المسلمين يدعون لنا على المنابر فإن نصرنا عليهم وإلا مضينا شهداء إلى الجنة فمن أحب أن يتبعنى فليتبع ومن أحب أن ينصرف فلينصرف مصاحبا فما هاهنا اليوم سلطان وإنما أنا واحد منكم وقد فتحنا على المسلمين ما كانوا عنه فى غناء. فقالوا: أيّها السلطان نحن عبيدك و مهما فعلت تبعناك.

وكان قد اجتمع إليه عشرة آلاف من الأكراد وإنما اعتماده بعد الله تعالى على أربعة الآلاف الذين كانوا معه وملك الروم فى مائة ألف مقاتل و مائة ألف نقاب و مائة ألف جرخى و مائة ألف صانع و أربعمائة عجلة تجرها ثمانمائة جاموس عليها نعال و مسامير و ألفا عجلة عليها السلاح و المجانيق و آلات الزحف وكان فى عسكره خمسة و ثلاثون ألف بطريق و معه منجنيق يمده ألف رجل و مائتا رجل و وزن حجرة عشر قناطير و كل حلقة منه مائتا رطل بالشامى وكان خزانته ألف ألف دينار و مائة ألف ثوب ابريسيم و من السرج الذهب و المناطق و المصاغات بمثل ذلك. وكان قد أقطع البطارقة البلاد: مصر و الشام و خراسان و الرى و العراق و استثنى بعداد و قال: لا تتعرضوا لذلك الشيخ الصالح فأنه صديقنا يعنى الخليفة وكان عزمه أن يشتى بالعراق ويصيّف بالعجم واستناب فى القسطنطينية من يقوم مقامه وعزم على خراب بلاد الإسلام.

فلما كان يوم الجمعة وقت الصلاة وقد شاور السلطان أصحابه قام قائما و رمى القوس والنشاب من يده وشدّ ذنب فرسه بيده وأخذ الدبوس و فعل أصحابه كذلك وبغتوا الروم وصاحوا صيحة واحدة ارتجت لها الجبال و كبروا وصاروا فى وسط الروم فقاتلوهم وما لحق الملك بأن يركب فرسه وما ظن أنهم تقدموا عليه فنصر الله المسلمين عليهم فانهزموا و تبعهم السلطان بقية نهار الجمعة وليلة السبت يقتل ويأسر فلم ينج منهم إلا القليل وغنموا جميع

و وقع الثلج فأقام حتى ارتفع و سار إلى خلاط و معه من الغنائم ما لم يغنمه أحد و كتب إلى السلطان بذلك و سار السلطان إلى الوزير فجاءه خبر ملك الروم أنه قد تجهز فى العساكر الكثيرة و أنه قاصد بلاد الإسلام وكان السلطان فى قليل من العسكر لأنهم عادوا جافلين من الشام و تلك الجفلة استهلكت أموالهم و دوابهم فطبلوا مراكزهم و بقى السلطان فى أربعة آلاف غلام و لم ير الرجوع لجمع العساكر فتكون هزيمة فأنفذ بخاتون الشقيرية مع نظام الملك و الأثقال إلى همذان و أمره بجمع العساكر و إنفاذها إليه و قال لوجوه عسكره الذين بقوا معه: أنا صابر صبر المحتسبين و صائر فى هذه الغزاة مصير المخاطرين فإن نصرنى الله فذاك ظنى فى الله تعالى و إن تكن الأخرى فأنا أعهد إليكم أن تسمعوا لولدى ملكشاه و تطيعوه و تقيموه مقامى فقالوا: سمعا و طاعة.

و بقى جريدة مع العسكر الذى ذكرنا و مع كل غلام فرس يركبه و آخر يجنبه. و سار قاصدا ملك الروم و أرسل أحد الحجاب الذين كانوا معه فى جماعة من الغلمان مقدمة له فصادف عند خلاط صليبا يجيئه مقدم الروم فى عشرة آلاف فحاربهم فنصر عليهم و أسر المقدم و كان من الروس و أخذ الصليب و بعث إلى السلطان بذلك فاستبشر و قال: هذا أمارة النصر و أرسل بالصليب إلى همذان و جدع أنف المقدم ثم أمر بأن يحمل إلى الخليفة.

و وصل ملك الروم إلى منازكرد فأخذها بالأمان و قصد ناحية السلطان فى موضع يعرف بالرهوة بين خلاط و منازكرد لخمس بقين من ذى القعدة فبعث إليه السلطان بأن يرجع إلى بلاده و يتمم الصلح الذى توسطه الخليفة فقال: لا أرجع حتى أفعل ببلاد الإسلام مثل ما فعل ببلاد الروم و قد أنفقت الأموال العظيمة فكيف أرجع؟ وكان يوم الأربعاء وأقام السلطان إلى نهار الجمعة و جمع وقت الصلاة أصحابه و قال: إلى متى نحن فى نقص

الذى قتل أخاه على صور وعلم فهرب إلى دمشق ثم عاد إلى السلطان فرضى عنه و تقدم السلطان إلى محمود و ايتكين السليمانى بالمضى إلى دمشق و إقامة الخطبة للقائم و بينما هم على ذلك وردت رسل ملك الروم برّد منبج و أرجيش و منازكرد إليه و يحمل إليه الهدية. وجاءه خبر الأفشين و عوده سالما و ضجر السلطان من المقام بحلب فكرّ راجعا فقطع الفرات و هلك الدواب و الجمال و كان عبوره شبه الهارب ولم يلتفت إلى ما ذهب من الأرواح و الدواب. و عاد رسول الروم مستبشرا إلى صاحبه فقوّى ذلك عزم ملك الروم على أتباعه وحزبه.

و أما حديث الأفشين فإن أريسغى هرب من السلطان و معه طائفة من الناوكية يريد القسطنطينية و جاء إلى دربند و عليه قلعة فيها امرأة يقال لها مريم فسألها أن تمكنه من العبور فلم تفعل ذلك و كان الملك لما بلغه خبر أريسغى بعث ميخائيل لقتاله ظنا منه إنه عدو فلما قرب منه ميخائيل أرسل إليه: ما جئت لأحاربكم وإنما ملتجئا إليكم من السلطان فقال: كذبت فقال: لوكان هذا صحيحا لما أخربتَ بلادنا و نهبت و قتلت فحلف له فلم يصدقه واقتتلوا فنصر أريسغى على الروم فقتل منهم خلقا عظيما و أسر ميخائيل و قطع عليه سبعين قنطارا ذهبا و قرب الأفشين منهم فقال لميخائيل: القصة كذا وكذا وأنا أطلقك و لا آخذ منك شيئا و تجيرونى من الأفشين و علم سره فأمّنه و سارا جميعا إلى القسطنطينية و جاء الافشين إلى خليجها فأقام به أياما و راسل الملك و قال: بيننا و بينك هدنة و لما دخلتُ بلادك ما تعرضتُ لأحد و هؤلاء الناوكية أعداء السلطان و قد نهبوا بلادك و أخربوها و يجب أن تسلّمهم إلينا و إلا أخربت بلادك و لاهدنة بيننا فقال الملك: كلما ذكرته صحيح و لكن عادتنا من لجأ إلينا أن لا نسلّمه فرجع الأفشين فدرس الروم كان لم تكن فلم يسلم منه إلا حصن منيع و بلد كبير و وصل إلى درب مريم

مهدد بالحصار و البوار و هذا كتاب السلطان عندى بالإعفاء من دوس البساط فقال النقيب: هات الكتاب لأمضى إليه فأعطاه اياه فخرج إليه و كان نازلا على الفنيدق فلما وصل بعث إليه السلطان بفرس النوبة و أكرمه و استدعاه و بلغه عن الخليفة ما حمله إليه فقام و قبل الأرض وشكر و دعا وقال له: ما الذى أخرجك؟ فقال: جئت لأخرج محمودا إلى خدمتك فأخرج إلىّ هذا الكتاب فقال: صحيح أنا كتبته تطييبا لقلبه مع بعدى عنه فأما إذا قربت فما أقنع بهذا وأىّ عذر لنا إذا كان منتميا إلينا و قد عصى علينا و نصب المجانيق ليستعد للحصار وأىّ حرمة تبقى لنا عند الملوك و يجب أن ترجع إليه وتضمن له عنىّ كلما تريد قال النقيب: فقلتُ: سمعا وطاعة و ثقل عليه ما بعث له الخليفة فقال بعض الحجاب: ما فعل هذا إلا بأمرك فسكن واجتمعتُ بنظام الملك و قلتُ: محمود يخدم بعشرين ألف دينار للسلطان و خمسة آلاف دينار لك و يدفع باللقاء إلى حين عود السلطان من دمشق و عدتُ إلى حلب و أخبرتُ محمودا فقال: أما المال فما عندى حبة و أما الخروج فلا سبيل إليه.

و نزل السلطان على حلب يوم الأحد لليلة بقيت من جمادى الآخرة فقاتلهم فذلوا فأرسل إليه محمود يطلب الموادعة و خرج إليه فى الليل و معه والدته فأخذت بيده و دفعته إلى السلطان وقالت: هذا ولدى وقد سلمته إليك فاحكم فيه بما ترى فتلقاه بما أحب و أكرمه وقال: عد إلى قلعتك و ترجع إلينا فى غد ليظهر من إكرامنا ما تستحقه فرجع إلى القلعة وعاد من الغد فتلقاه نظام الملك و الحجاب و الخواص و لم يتخلف غير السلطان و دخل على السلطان فخلع عليه الخلع الجليلة و أعطاه الخيل بمراكب الذهب و الفضة والكوسات والأعلام وعيبة فقال محمود: والله ما كنت إلا على نية تلقيك حتى خُيِّفت منك فعلم السلطان من فعل ذلك فكاسر و أشار إلى ابن خان

وكان عنده رسول من الملك و هو الواسطة بينهم فاغتاظ السلطان و تقدم بمسك الرسول وقتله فقال نظام الملك: هذا لم يجر به عادة ولا أحب أن تسن سُنة لا يعرف باطنها ويقبح ظاهرها ولطف به حتى أفرج عن الرسول وأعطاه جواب كتبه و صرفه و رحل فى الحادى عشر من ربيع الآخر طالبا للفرات لحالين أحدهما: تأخر خبر الأفشين و الثانى: تقاعد من بقى معه من العراقيين عسكر طغرلبك عن القتال وخبث نفوسهم لتأخر أرزاقهم.

ولما انصرف عن الرها استخرج أهلها القتلى وقطعوا رؤوسهم ليحملوها إلى ملك الروم و أحرقوا جثثهم.

و صالح أهل حران على مال و نزل السلطان على الفرات رابع عشر ربيع الآخر و لم يخرج إليه محمود صاحب حلب فغاظه ذلك و عبر الفرات و أخربت العساكر بلد حلب و نهبوه و وصلوا إلى القريتين من أعمال حمص و نهبوا بنى كلاب و عادوا بغنائم عظيمة و هربت العرب إلى البرية.

و راسل محمودا و طلب منه الحضور فامتنع و حمل إليه الأموال التى قسطها على بلاده فقال: ما أعرف لامتناعك من قصد خدمتى مع إقامتك الخطبة لى و اتصال مكاتبتك وجها وقد علمت إحسانى إلى كل من حضر عندى من ملوك الأطراف فأرسل محمود والدته و ولده بخدمة قليلة فزاد غيظ السلطان. واتفق أن الخليفة بعث لمحمود الخلع التى طلبها لما خطب للقائم مع نقيب النقباء منها: الفرجية و العمامة و فرسا بمركب ثقيل ولواء و لوالدته فرسين وثيابا و لبنى عمه خيلا وثيابا. وخرج محمود والتقى النقيب فسلم عليه عن الخليفة فنزل و قبل الأرض و لبس الخلع وركب الفرس و دخل إلى حلب وأقام النقيب يومين لم يرَ من محمود فيهما ما ظن فركب إليه قال محمود: أنا أطيعكم و هذا السلطان على بعد و طلبت حراستى وحراسة بلادى فأما البلاد فقد شاهدت خرابها ونهبها وأنا مطالب بالخروج إليه و الأموال التى تُفقرنى

SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ

(Mir'âtü'z – zaman fî Tarihi'l – âyan, S. 143 - 155)

فيها (السنة الثالثة والستون والأربعمائة) كانت الوقعة العظيمة بين الب ارسلان وملك الروم.

كان الب ارسلان قد سار من همذان فى ذى‌القعدة سنة اثنين و ستين. فلما قارب أرجيش ومنازكرد من بلد خلاط فتحها و قتل و سبى و بعث بين يديه الأفشين فى سرية و كان أريسغى زوج أخت السلطان معه جماعة من النساوكية وكان السلطان يطلبهم فساروا من حازين (؟) إلى بلاد الروم خائفين من السلطان.

و رحل السلطان إلى بلد ميافارقين فخرج إلى خدمته نصر بن مروان و هو خائف منه و كان الوزير نظام الملك قد مضى إليه وخرج به إلى السلطان فقربه و خلع عليه و قسط عليه مائة ألف دينار للجند و أخرج للسلطان من الإقامات شيئا كثيرا أخذه من الرعية فرده عليه و قال: ما لنا إلى أموال الفلاحين حاجة فحمل الإقامات من خاصه و فتح حصن السويداء و حصونا كثيرة و كان الغز يبقرون بطون النساء و يقتلون من الأسارى من يضعف عن المشىء معهم و تسرّع جماعة من الغلمان إلى حران و نواحيها فنهبوها و هرب الناس إلى حصن الرافقة و نزل السلطان الرها و قاتله أهلها و طمّ الخندق بالأشجار و غيرها و كانوا قد بذلوا أول ما نزل خمسين ألف دينار و ينصرف عنهم فرضى و فتر القتال عنهم فقالوا: لا نعطيك المال حتى تعدم آلات الحرب وتحرقها فأمر بكسرها وحريقها فلما فعل ذلك رجعوا

و أما الروم فلما بلغهم خبر الوقعة وثب ميخائيل على المملكة فملك البلاد فلما وصل أرمانوس الملك إلى قلعة دوقية بلغه الخبر فلبس الصوف و أظهر الزهد و أرسل إلى ميخائيل يعرّفه ما تقرر مع السلطان وقال: إن شئتَ أن تفعل ما استقر و إن شئتَ أمسكتَ فأجابه ميخائيل بإيثار ما استقر و طاب وساطته وسؤال السلطان فى ذلك. وجمع أرمانوس ما عنده من المال فكان مائتى ألف دينار فأرسله إلى السلطان وطبق ذهب عليه جواهر بتسعين ألف دينار وحلف له أنه لا يقدر على غير ذلك ثم إن أرمانوس استولى أعمال الأرمن و بلادهم. ومدح الشعراء وذكروا هذا الفتح فأكثروا.

و ينهى و ألقى القوس و النشاب و أخذ السيف و الدبوس و عقد ذنب فرسه بيده و فعل عسكره مثله و لبس البياض و تحنط و قال: إن قُتلتُ فهذا كفنى و زحف إلى الروم و زحفوا إليه فلما قاربهم ترجل و عفّر وجهه على التراب و بكى و أكثر الدعاء ثم ركب و حمل و حملت العساكر معه فحصل المسلمون فى وسطهم و حجز الغبار بينهم فقتل المسلمون فيهم كيف شاؤوا و أنزل الله نصره عليهم فانهزم الروم و قتل منهم ما لا يحصى حتى امتلأت الأرض بجثث القتلى و أسر ملك الروم و أسره بعض غلمان كوهرائين أراد قتله و لم يعرفه فقال له خادم مع الملك: لا تقتله فإنه الملك. وكان هذا الغلام قد عرضه كوهرائين على نظام الملك فرده استحقارا له فأثنى عليه كوهرائين فقال نظام الملك: عسى أن يأتينا بملك الروم أسيرا فكان كذلك. فلما أسر الغلام الملك أحضره عند كوهرائين فقصد السلطان و أخبره بأسر الملك فأمر بإحضاره فلما أحضر ضربه السلطان الب ارسلان ثلاث مقارع بيده و قال له: ألم أرسل إليك فى الهدنة فأبيت؟ فقال: دعنى من التوبيخ. وَافعل ما تريد فقال السلطان: ما عزمت أن تفعل بى إن أسرتنى؟ فقال: أفعل القبيح. قال له: فما ظن أننى أفعل بك؟ قال: إما أن تقتلنى و إما أن تشهرنى فى بلاد الإسلام و الأخرى بعيدة و هى العفو و قبول الأموال و اصطناعى نائبا عنك. قال: ما عزمتُ على غير هذا.

ففداه بألف ألف دينار و خمسمائة ألف دينار وأن يرسل إليه عساكر الروم أىّ وقت طلبها و أن يطلق كل أسير فى بلاد الروم و استقر الأمر على ذلك و أنزله فى خيمة و أرسل إليه عشرة آلاف دينار يتجهز بها فأطلق له جماعة من البطارقة وخلع عليه من الغد فقال ملك الروم: أين جهة الخليفة؟ فدلّ عليها فقام وكشف رأسه وأومأ إلى الأرض بالخدمة و هادنه السلطان خمسين سنة وسيره إلى بلاده وسير معه عسكرا أوصلوه الى مأمنه وشيعه السلطان فرسخا.

ذكر خروج ملك الروم إلى خلاط وأسره

فى هذه السنة خرج أرمانوس ملك الروم فى مائتى ألف من الروم و الفرنج و الغرب و الروس و البجناك و الكرج وغيرهم من طوائف تلك البلاد فجاؤوا فى تجمل كثير و زىّ عظيم و قصد بلاد الإسلام فوصل إلى ملازكرد من أعمال خلاط فبلغ السلطان الب ارسلان الخبر و هو بمدينة خوى من آذربيجان قد عاد من حلب وسمع ما هو ملك الروم فيه من كثرة الجموع فلم يتمكن من جمع العساكر لبعدها و قرب العدو فسيّر الأثقال مع زوجته و نظام الملك إلى همذان وسار هو فيمن عنده من العساكر و هم خمسة عشر ألف فارس و جدّ فى السير وقال لهم : إننى أقاتل محتسبا صابرا فإن سلمت فنعمة من الله تعالى و إن كانت الشهادة فإن ابنى ملكشاه ولىّ عهدى وساروا . فلما قارب العدو جعل له مقدمة فصادفت مقدمته عند خلاط مقدم الروسية فى نحو عشرة آلاف من الروم فاقتتلوا فانهزمت الروسية و أسر مقدمهم وحمل إلى السلطان فجدع أنفه و أنفذ بالسلب إلى نظام الملك و أمره أن يرسله إلى بغداد فلما تقارب العسكران أرسل السلطان إلى ملك الروم يطلب منه المهادنة فقال : لا هدنة إلا بالرى فانزعج السلطان لذلك فقال له إمامه و فقيهه أبو نصر محمد بن عبد الملك البخارى الحنفى : إنك تقاتل عن دين وعد الله بنصره و إظهاره على سائر الأديان و أرجو أن يكون الله تعالى قد كتب باسمك هذا الفتح فالقَهم يوم الجمعة بعد الزوال فى الساعة التى تكون الخطباء على المنابر فإنهم يدعون للمجاهدين بالنصر و الدعاء مقرون بالإجابة .

فلما كانت تلك الساعة صلى بهم و بكى السلطان فبكى الناس لبكائه و دعا ودعوا معه وقال لهم : من أراد الانصراف فلينصرف فلما هاهنا سلطان يأمر

İBNÜ'L-ESÎR

(el-Kâmil fi't-Tarih, X, 64-67)

ذكر استيلاء السلطان الب ارسلان على حلب

فى هذه السنة (ثلاث و ستين و أربعمائة) سار السلطان الب ارسلان إلى حلب و جعل طريقه على ديار بكر فخرج إليه صاحبها نصر بن مروان و خدمه بمائة ألف دينار و حمل إليه إقامة عرف السلطان أنه قسّطها على البلاد فأمر بردّها .

و وصل إلى آمد فرآها ثغرا منيعا فتبرّك به و جعل يمر يده على السور و يمسح بها صدره .

وسار إلى الرها فحصرها فلم يظفر منها بطائل فسار إلى حلب و قد وصلها نقيب النقباء أبوالفوارس طِراد بالرسالة القائمية و الخلع فقال له محمود صاحب حلب: أسألك الخروج إلى السلطان و الاستعفاء لى من الحضور عنده فخرج نقيب النقباء و أخبر السلطان بأنه قد لبس الخلع القائمية و خطب فقال : أىّ شىء تساوى خطبتهم و هم يؤذنون حىّ على خير العمل؟ و لا بد من الحضور و دوس بساطى فامتنع محمود من ذلك . فاشتد الحصار على البلد و غلت الأسعار و عظم القتال و زحف السلطان يوما و قرب من البلد فوقع حجر منجنيق فى فرسه فلما عظم الأمر على محمود خرج ليلا و معه و الدته منيعة بنت وثاب النميرى فدخلا على السلطان و قالت له : هذا ولدى فافعل به ما تحب . فتلقاهما بالجميل و خلع على محمود و أعاده إلى بلده فأنفذ إلى السلطان مالا جزيلا .

وقال : أخبرنى بصدقك فى قصدك وما الذى قدّرت لو قدرت فقال : كنت أحسب أنى أحبس من أسرته منكم مع الكلاب وأجعله فى السبايا والأسلاب وإن أخذتك مأسورا اتخذت لك وقد ساء جورى ساجورا فقال السلطان : قد عثرت على سر شرّك فما ذا بك الآن نصع ونحن منك بما نويته فينا لا نقنع فقال : انظر عاقبة فسادنيتى والعقوبة التى جرتها إلىّ جريرتى فرقّ له قلب الب ارسلان وأرسله وفكّ قيد ووصله وأفرج عنه معجلا وسرّحه مبجلا ولما انصرف الملك أرمانوس مأنوسا رمى ناسه اسمه ومحوا من الملك رسمه وقالوا : هذا من عداد الملوك ساقط وزعموا أن المسيح عليه ساخط .

نار البيض فى خلفاء هامها فآذنت بانهزامها وانكسرت كسرة لاتقبل جبرا فطائفة لم تثبت للقتال ولم تصبر وطائفة تثبت فقتلت صبرا فما نجت من اولئك الألوف آحاد وما سلمت من أعداء الإسلام أعداد ومُلك الملك وقيّد وقيد وقيدا وأسر ولم يجد له معينا ولامعيذا وركب المسلمون أكتافهم وقتل الآحاد آلافهم وطُهّرت الأرض من خبثهم وفُرشت بجثثهم وصارت الوِهاد بأشلاء القتلى أكمّا والمروت من قصد القنا أجمّا.

قال: وكانت مع الروم ثلاثة آلاف عجل تنقل الأحمال وتحمل الأثقال ومن المنجنيقات التى تحملها منجنيق هوأعظمها وأثقلها له ثمانية أسهم ويمد فيها ألف ومائتا رجل ويحمله مائة عجل يرمى حجرا وزنه بالرطل الكبير الخلاطى قنطار وكأنه جبل له فى الجومطار.

قال: وشملهم بأسرهم القتل والأسر وبقيت أموالهم منبوذة بالعراء لاترام ومعروضة لا تسام وسقطت قيم الدواب والكراع والسلاح والمتاع حتى بيعت بسدس دينار اثنتا عشرة خوذة وبدينار ثلث أدراع. ومن عجيب ما حكى فى أسر الملك أنه كان لسعد الدولة كوهرائين مماوك أهداه لنظام الملك فردّه عليه ولم ينظر إليه فرغّبه فيه كثيرا فقال نظام الملك: وما يراد منه عسى أن يأتينا بملك الروم أسيرا وذكر ذلك استهزاء به واستصفارا لقدره واحتقارا لأمره فاتفق وقوع متملك الروم يوم المصاف فى أسر ذلك الغلام وواقف تصديق قول النظام وخلع السلطان عليه وقال: اقترح من العطاء ما أعطيك فطلب بشارة غزنة.

قال: ودخل السلطان إلى آذربيجان بملكه وأيده والملك فى قيده وصيده وهو أسيف جهده وأسيره جهله ولايحيق المكر السيىء إلا بأهله فإنه خرج وفى نيته فتح الدنيا وحتف الدين وقهر السلاطين ونصر الشياطين ثم ذل بعد العز وهان وتعرض للابتذال كل ما صان ثم تعطف عليه السلطان وأحضره بين يديه.

بأنى سوف أجيب عن هذا الرأى بالرى وانتهى عن النهى إلى غاية الغى فاغتاظ السلطان وارتفعت بينهما المخاطبة وانقطعت المواصلة ولبثوا يرم الخميس الخميسان يعبّيان ولداعى المنون يلبّيان والشمس تشكو حرّ ما تصاعد إليها من زفرات الأحقاد وكأنما شعاعها دم أراقته على الآفاق وخزات تلك الصعاد والطلائع على المطالع والمنايا على الثنايا والعزم السلطانى إلى اللقاء مشرئبّ وللمضاء مستتب فقال له فقيهه وإمامه أبو نصر محمد بن عبد الملك البخارى الحنفى: إنك تقاتل عن دين الله الذى وعد بإظهاره فالقهم يوم الجمعة بعد الزوال والناس يدعون لك على المنابر فلما أصبحوا يوم الجمعة ارتجت الأرض بالضجاج وارتجت السماء بالعجاج وقد لقحت الحرب العوان بالمهنّدة الذكور والمسوّمة الفحول والكماة الحماة يحمون حمى الحمام ويحومون حول الذحول ووقعت الطوالع فى الطوالع وقرعت القواطع بالقواطع وغنّت الظُبى ورقصت المُران ومال القنا وجالت الفرسان ودارت الكؤوس وطارت الرؤوس وما فتئت الفتيان تجور وتجول والخِرصان تصوب وتصول إلى أن دنا وقت الزوال ودان لِمِقَة الدين مَقت النزال وصدحت أعواد المنابر بالخطباء وصدقت نيات أهل الجمعة للمجاهدين فى إخلاص الدعاء فنزل الب ارسلان عن فرسه وشدّ للحزم حزامه وأحكم سرجه ولجامه ثم ركب جواده وثبت فؤاده وقوّى قلبه وسوى قلبه وفرق أصحابه أربع فرق كل فرقة منهم فى كمين وراح وله من الروح الأمين مجير أمين ولما علم أن الكمين مكين وأن الضمير شاهد بما يشهده من النصر ضمين تلقى بوجهه الحر حر الحرب واستحلى طعم الطعن وضرب الضرب وحمل متملك الروم بجمعه وأخذ ببصر الدهر وسمعه وأقبل كالسيل يطلب القرار والليل يسلب النهار وثبت لهم خيل الإسلام ثم وثبت وجالت وما وجلت واستجرت الروم إلى أن صار الكمين من ورائها ووقفت المنون بإزائها ثم خرج من خلفها وذوو الإقدام وقدامها ووقعت

وقتل منهم خلقا كثيرا وقاد قائدهم فى القيد أسيفا أسيرا فأمر السلطان بجدع أنفه وإرجاء حتفه وذلك يوم الثلاثاء رابع ذى القعدة سنة ٤٦٣ وعجّل الصليب السليب إلى نظام الملك ليُجعل إنفاذه إلى دارالسلام مبشرا بسلامت الإسلام وتلاحق عسكر الروم ونزل على خلاط محاصرا وأهلها واثقون باالله الذى لم يزل لدينه ناصرا ونزل متملك الروم على منازكرد فى أنصار نصرانيته وعمداء معموديته فانزعج سكانها وتزعزعت أركانها واعملو أنه ليست لهم بما نزل بهم طاقة وأن دماءهم لا شكّ بسيوف الكفر مهراقة فخرجوا بأمان وسلموا البلد فبيتهم تلك الليلة عند بلاطه تحت احتياطه فلما بكّر يوم الأربعاء سيّرهم بأسرهم فى أسر وأردفهم بعسكر مجر وخرج ليشيعهم بنفسه وهو فى جماعة حماته وخمسه ووافق ذلك وصول أوائل العسكر السلطانى ووقعت العين فى العين واجتمعت على المجالدة أجادل الجمعين وجرى الخيل وجرف السيل وانجرّ من الأرض على السماء الذيل وصحّت على الروم كسرة اردتهم وصدفتهم عن مقصدهم وصدّتهم فانعكسوا متجشمهم فى مخيمهم وانكشفوا بما تم من عُرس الإسلام بمأتمهم وشرعت المنازكردية يتسللون فقتل الروم منهم من أدركه أجله ونجا الباقون وعرف الروم أنهم للموت ملاقون وعاد متملكهم إلى مضاربه وبات تلك الليلة والكوسات تصرخ والبوقات تنفخ ولما أصبحوا بكرة يوم الخمس وصل السلطان الب ارسلان ونزل على النهر ومعه من المقاتلة الأتراك خمسة عشر ألف فارس لايعرفون سوى القتل والقهر وكلب الروم نازل بين خلاط ومنازكرد فى موضع يعرف بالزهرة وهو فى مائتى ألف فارس من ذوى القلوب المدلهمة والوجوه المكفرة وبين العسكرين فرسخ وبين مجرى التوحيد والتثليث برزخ فأرسل الب ارسلان رسولا وحمله سؤال وسولا ومقصوده أن يكشف سرهم ويتعرف أمرهم ويقول للملك : إن كنت ترغب فى هدنة اتمناها وإن كنت تزهد فيها توكلنا على الله فى العزمة وصممناها فظنّ أنه إنما راسله عن خَوَر فأبى واستكبر ونبا وتعسر وأجاب

BUNDÂRÎ

Zübdetü' n - nusra ve Nuhbetü'l - usra
(S. 38 — 41)

ذكر خروج ملك الروم وكسره وقسره وأسره

قال : وبلغ السلطان خروج أرمانوس ملك الروم فى جمع لا يُحصى عدده ولا يحصر مدده فلما سمع هذا الخبر أغذّ السير إلى آذربيجان إذ سمع أن متملك الروم أخذ على سمت خلاط وكان السلطان فى خواص جنده فلم ير أن يعود إلى بلاده ليجمع عساكره ويستدعى من الجهات للجهاد قبائل الدين وعشائره فسيّر نظام الملك وزيره وخاتون زوجته إلى تبريز مع أثقاله وبقى فى خمسة عشر ألف فارس من نخب رجاله ومع كل واحد فرس يركبه وآخر يجنبه والروم فى ثلاثمائة ألف ويزيدون ما بين رومى وروسى وغزى وقفجاقى وكرجى وأبخازى وخزرى وفرنجى وأرمنى ورأى السلطان أنه أن تمهل لحشد الجموع ذهب الوقت وعظم بلاء البلد وثقلت أعباء العباد فركب فى نخبته وتوجه فى عصبته وقال : أنا احتسب عند الله نفسى وأن سُعدت بالشهادة ففى حواصل الطيور الخضر من حواصل النسور الغبر رمسى وإن نُصرت فما أسعدنى وأنا أمسى ويومى خير من أمسى ثم توكل على الله وسار بهذه العزيمة الماضية القوية والصريمة الصارمة الروية وكان متملك الروم قد قدّم رؤساء مقدمين من الروس فى عشرين ألف فارس ومعهم عظيمهم الأصلب وصليبهم الأعظم وخالطوا بلاد خلاط بالبلاء والسلب والسباء فخرج إليهم عسكر خلاط ومقدمهم صنداق التركى فصبّ صبح البيض على ليل النقع المظلم وخاض إلى العز مشمّرا نار الحريق المتضرم

فأجلسه عليها وخلع قباءه و قلنسوته فألبسه أياهما و قال له: قد اصطنعتك وقنعت بقولك و أنا أسيرك إلى بلادك وأردك إلى ملكك فقبل الأرض وقال له: أليس ينفذ إليك خليفة الله تعالى فى أرضه رسولا يحملك به و يقصد اصلاح أمرك؟ فتأمر بأن يكشف رأسه و يشد وسطه ويقبل الأرض بين يديك وكان بلغه أنه فعل هذا بابن المحلبان فقال: ما فعلت ؟ فقال: أليس الأمر على ما يقال و بان له منه تغير فقال: يا سلطان فى أىّ شئ وفقت حتى أوفق فى هذا وقام وكشف رأسه وأومأ إلى الأرض وقال: هذا عوض عما فعلته برسوله فسرّ السلطان بذلك وتقدم بأن عقدت له راية عليها مكتوب « لا اله إلا الله محمد رسول الله » فرفعها على رأسه وأنفذ حاجبين ومائة غلام يسيرون معه إلى قسطنطينية وشيعه نحوفرسخ فلما ودعه أراد أن يترجل فمنعه السلطان واعتنقا ثم افترقا.

و هذا الفتح فى الإسلام كان عجبا لا نظير له فإن القوم اجتمعوا ليزيلوا الإسلام و أهله و كان ملك الروم قد حدثته نفسه بالمسير إلى السلطان ولو إلى الرى و أقطع البطارقة البلاد الإسلامية وقال لمن أقطعه بغداد: لا تتعرض لذلك الشيخ الصالح فإنه صديقنا يعنى الخليفة وكانت البطارقة تقول: لا بد أن نشتو بالرى و نصيف بالعراق ونأخذ فى عودنا بلاد الشام.

فلما كان الفتح و وصل الخبر إلى بغداد ضربت الدبادب و البوقات و جمع الناس فى بيت النوبة وقرئت كتب الفتح.

ولما بلغ الروم ما جرى حالوا بينه وبين الرجوع إلى بلادهم وملكوا غيره فأظهر الزهد ولبس الصوف وأنفذ إلى السلطان مائتى ألف دينار و طبق ذهب عليه جواهر قيمتها تسعون ألف دينار و حلف بالإنجيل أنه ما يقدر على غير ذلك وقصد ملك الأرمن متضيفا به وكحله وبعث إلى السلطان يعلمه بذلك.

رقبتك. فقال : يقول السلطان ما شاء فقال : أريد عشرة آلاف ألف دينار. فقال : والله إنك تستحق منى ملك الروم إذا وهبت لى نفسى ولكنى قد أنفقت واستملكت من أموال الروم عشر ألف* دينار منذ وليت عليهم فى تجديد العساكر والحروب التى بليت بها إلى يومى هذا فافقرتهم بذلك ولولا هذا ما استكثرت شيئا تقترحه فلم يزل الخطاب يتردد إلى أن استقر الأمر على ألف ألف وخمسمائة ألف دينار وفى الهدنة على ثلاثمائة ألف وستين ألف دينار فى كل سنة وإطلاق كل أسير فى الروم وحمل ألطاف وتحف مضافة إلى ذلك وأن يحمل من عساكر الروم المزاحة العلل ما يلتمس أىّ وقت دعت حاجة إليها فقال له: إذا كنتَ قد منتَ علىّ فعجل تسريحى قبل أن تنصب الروم ملكا غيرى ولا يمكننى أن أقرب منهم ولا أفى بشئ مما بذلتُه. فقال السلطان : أريد أن تعيد أنطاكية والرها ومنبج فإنها أخذت من المسلمين عن قرب وتطلق أسارى المسلمين فقال : إذا رجعت إلى ملكى فأنفذ إلى كل موضع منها عسكرا وحاصره لأتوصل إلى تسليمها فأما أن ابتدىء بذلك فلا يقبل منى وأما الأسارى فأنا أسرحهم وأفعل الجميل معهم فتقدم السلطان بفك قيده وغله ثم قال: اعطوه قدحا ليسقينيه فأعطى فظن أنه له فأراد أن يشربه فمنع منه وأمر أن يخدم السلطان ويتقدم إليه ويناوله أياه وأومأ إلى الأرض إيماء قليلا على عادة الروم وتقدم إليه فأخذ السلطان القدح وجزّ شعره فجعل وجهه على الأرض وقال: إذا خدمت الملوك فافعل هكذا وكان لذلك سبب اقتضاه وهو إن السلطان قال بالرى: ها أنا أمضى إلى قتال ملك الروم وأخذه أسيرا وأقيمه على رأسى ساقيا وانصرف ملك الروم إلى خيمته فاقترض عشرة آلاف دينار فأصلح منها شأنه وفرق فى الحواشى والأتباع والموكلين به واشترى جماعة من بطارقته واستوهب آخرين. فلما كان من الغد أحضره وقد ضرب له سريره وكرسيه اللذان أخذا منه

* Metnin aslında böyle, عشرة آلاف ألف olsa gerektir.

عليهم و ثار الغبار و اقتتلوا ساعة أجلت الحال فيها عن هزيمة الكفار فقتلوا يومهم وليلتهم القتل الذريع و نهبوا وسبوا النهب و السبى العظيم . ثم عاد السلطان إلى موضعه فدخل عليه الكهر اى الخادم فقال له: يا سلطان أحد غلمانى قد ذكر أن ملك الروم فى أسره و هذا الغلام عرض على نظام الملك فى جملة العسكر فاحتقره و أسقطه فخوطب فى أمره فأبى أن يثبته و قال مستهزئا: لعله أن يجيئنا بملك الروم أسيرا فأجرى الله تعالى أسر ملك الروم على يده ، و استبعد السلطان ذلك و استحضر غلاما يسمى شاذى كان مضى دفعات مع الرسل إلى ملك الروم فأمره بمشاهدته و تحقيق أمره فمضى فرآه ثم عاد فقال: هو هو، فتقدم بضرب خيمة له و نقله إليها و تقييده وغل يده إلى عنقه و أن يوكل به مائة غلام و خلع على الذى أسره و حجبه و أعطاه ما اقترحه و استشرحه الحال فقال: قصدته وما أعرفه وحوله عشرة صبيان من الخدم فقال لى أحدهم: لا تقتله فأنه الملك فأسرته وحملته . فتقدم السطان بإحضاره فاحضر بين يديه فضربه بيده ثلاث مقارع أو أربعا ورفسه مثلها فقال له : ألم أذن لرسل الخليفة فى قصدك و إمضاء الهدنة معك و إجابتك فى ذلك إلى ملتمسك ألم أرسلك الآن و أبذل لك الرجوع عنك فأبيت إلا ما يشبهك و أىّ شيء حملك على البغى؟ فقال: قد جمعت أيها السلطان و استكثرت و استظهرت وكان النصر لك فافعل ما تريد ودعنى من التوبيخ قال: فلو وقعت معك ماذا كنت تفعل بى؟ قال : القبيح . قال : صدق والله ولو قال غير ذلك لكذب وهذا رجل عاقل جلد لا ينبغى أن يقتل. قال: وما تظن الآن أن يفعل بك ؟ قال : أحد ثلاثة أقسام الأولى قتلى و الثانى إشهارى فى بلادك التى كدتُ بقصدها و أخذها و الثالث لا فائدة فى ذكره فإنك لا تفعله. قال: فاذكره، قال: العفو عنى و قبول الأموال والفدية منى واصطناعى و ردّى إلى ملكى مملوكا لك نائبا فى ملك الروم عنك . فقال : ما اعتزمت فيك إلا هذا الذى وقع يأسك منه و بعد ظنك عنه فهات الاموال التى تفك

من ذى القعدة وكثر عسكر الروم وجملة من كان مع السلطان يقاربون عشرين ألفا وأما ملك الروم فأنه كان معه خمسة و ثلاثون ألفا من الأفرنج و خمسة و ثلاثون ألفا .....* فى مائتين بطريق و متقدم مع كل رجل منهم بين ألفى فارس إلى خمسمائة وكان معه خمسة عشر ألف من الغز الذين من وراء القسطنطينية و مائة ألف نقاب و حفار و مائة ألف روزجارى و أربعمائة عجلة عليها السلاح و السروج و العرادات و المجانيق منها منجنيق يمده ألف رجل و مائتا رجل . فراسل السلطان ملك الروم بأن يعود إلى بلاده و أعود أنا وتتم الهدنة بيننا التى توسطنا فيها الخليفة وكان ملك الروم قد بعث رسوله يسأل الخليفة أن يتقدم إلى السلطان بالصلح و الهدنة فعاد جواب ملك الروم بأنى قد أنفقت الأموال الكثيرة وجمعت العساكر الكثيرة للوصول إلى مثل هذه الحالة فإذا ظفرت بها فكيف أتركها هيهات لاهدنة إلا بالرى ولا رجوع إلا بعد أن أفعل ببلاد الإسلام مثل ما فعل ببلاد الروم .

فلما كان وقت الصلاة من يوم الجمعة صلى السلطان بالعسكر ودعا الله تعالى وابتهل وبكى وتضرع وقال لهم: نحن مع القوم تحت الناقص و أريد أن أطرح نفسى عليهم فى هذه الساعة التى يدعى فيها لنا و للمسلمين على المنابر فإما أن أبلغ الغرض و إما أن أمضى شهيدا إلى الجنة فمن أحب أن يتبعنى منكم فليتبعنى ومن أحب أن ينصرف فليمض مصاحبا عنى فما هاهنا سلطان يأمر ولا عسكر يؤمر فإنما أنا اليوم واحد منكم وغاز معكم فمن تبعنى و وهب نفسه لله تعالى فله الجنة والغنيمة ومن مضى حفت عليه النار و الفضيحة .

فقالوا له : أيها السلطان ! نحن عبيدك و مهما فعلته تبعناك فيه وأعناك عليه فافعل ما تريد. فرمى القوس والنشاب ولبس السلاح وأخذ الدبوس وعقد ذنب فرسه بيده وركبها ففعلوا مثله وزحف إلى الروم و صاح و صاحوا و حمل

* Eserin yazma nüshasında böyle bir boşluk var.

İBNÜ'L-CEVZÎ

(Kitabü'l-muntazam ve mültakatü'l-multazam fî ahbâri'l-mülûk ve'l-ümem, VIII, 260-265)

فمن الحوادث فيها (سنة ٤٦٣) أنه ورد على السلطان خبر ملك الروم فى جمعه العساكر الكثيرة و مسيره نحو البلاد الإسلامية وكان السلطان فى قليل من العسكر لأنهم عادوا من الشام جافلين إلى خراسان للغلاء الذى استنفد أموالهم فطلبوا مراكزهم راجعين و بقى السلطان فى نحو أربعة آلاف غلام ولم يرمع ذاك أن يرجع إلى بلاده ولم يجمع عساكره فيكون هزيمة على الإسلام و أحب الغزاة و الصبر فيها فأنفذ خاتون السفرية و نظام الملك و الأثقال إلى همذان و تقدم إليه بجمع العساكر و إنفاذها إليه و قال له و لوجوه عسكره: أنا صابر فى هذه الغزاة صبر المحتسبين و صائر إليه مصير المخاطرين فإن سلمت فذاك ظنى فى الله تعالى وأن تكن الأخرى فأنا أعهد إليكم أن تسمعوا لولدى ملك شاه و تطيعوه و تقيموه مقامى و تملكوه عليكم فقد وقفت هذا الأمر عليه و رددته إليه ، فأجابوه بالدعاء و السمع و الطاعة و كان ذلك من فعل نظام الملك و ترتيبه ورأيه و بقى السلطان مع القطعة من العسكر المذكورة جريدة و مع كل غلام فرس يركبه و فرس يجنبه وسار قاصدا لملك الروم فحاربهم فنصر عليهم و أخذ الصليب و هربوا بعد أن أثخنوا قتلا و جرحا و حمل مقدمهم إلى السلطان فأمر بجدع أنفه و أنفذ الصليب و كان خشبا و عليه فضة و أقطاع من الفيروزج و انجيلا كان معه فى سفط من الفضة إلى همذان و كتب معه نظام الملك بالفتح و أمر أن يحمل إلى حضرة الخلافة . و وصل ملك الروم فالتقيا بموضع يقال له الرهوة فى يوم الأربعاء لخمس بقين

و عساكر الروم سيّر ملك الروم رسولا إلى السلطان و قال له: إننى قد أتيتك و معى من العساكر ما لاقبل لك به فإن أنت دخلت فى طاعتى فأنا أدفع لك من البلاد ما يكفيك و تأمن سطوتى و بأسى و إن أنت لم تفعل ذلك فإن معى من العساكر ثلاثمائة ألف فارس و راجل و معى أربعة عشر ألف عجلة عليها خزائن الأموال و السلاح و ليس يقف بين يدىّ أحد من عساكر المسلمين و لا يغلق بوجهى مدينة من مدائنهم و لا قلعة من قلاعهم فلما سمع السلطان هذه الرسالة أخذته عزة الإسلام و تحركت فى صدره نخوة الملك فقال للرسول: قل لصاحبك إنك أنت ما قصدتنى و لكن الله سبحانه حملك إلىّ و جعلك و عساكرك طعمة للمسلمين فأنت أسيرى و عبدى و عساكرك بعضهم قتلاى و بعضهم أسراى و خزانتك كلها ملكى و مالى فأثبت للمقارعة و تهيأ للمكافحة فسوف ترى أن عساكرك هى رقاب تساق إلى ضاربها و خزانتك هى أموال تحمل إلى ناهبها، و فى بكرة غد كان الحرب بينهما و جرى جميع ما قاله السلطان بعون الله و توفيقه، و لما أحضر الملك إمام سدة السلطان قال ملك الروم للترجمان: قل للسلطان يردّنى إلى دار ملكى قبل أن تجتمع الروم إلى ملك آخر يجاهرنا بالمكافحة و المحاربة يدرس كتاب العدوان و يبرز صفحة العصيان و أنا أطوع لك من عبيدك و لك علىّ كل سنة أن أودّى على سبيل الجزية ألف ألف دينار، فأجابه السلطان إلى سؤاله بعد ما عرضه النخّاسون على معرض البيع فى الأسواق ثم اعتقه السلطان و خلع عليه و على من بقى معه من الأسارى و عاد الملك إلى دار ملكه و وفى بما عاهد، و ورد من جهة أمير المؤمنين القائم بأمر الله إلى السلطان الب ارسلان كتاب تهنئة الفتح و الظفر و خاطبه فيه الولد السيد الأجل المؤيد المنصور المظفر السلطان الأعظم ملك العرب و العجم سيد ملوك الأمم ضياء الدين غياث المسلمين ظهير الإمام كهف الأنام عضد الدولة القاهرة تاج الملة الباهرة سلطان ديار المسلمين برهان أمير المؤمنين حرس الله تمهيده و جعل من الخيرات مزيده.

بعصارة كبدى و عيناى نضّاختان من البكاء و سالفتاى رشّاحتان من الدماء فإن كنت تعلم من ضميرى خلاف ما أقوله بلسانى فأهلكنى ومن معى من أعوانى و غلمانى و إن كان سرا موافقا لعلانيتى فامددنى على جهاد الأعداء واجعل لى من لدنك سلطانا نصيرا و صيّر العسير علىّ يسيرا وكان يردّدُ هذا التضرع و البكاء حتى انعكست مهاب الرياح و أعمت عيون الكفار و اجتثّ التقدير شجرة البغى و اصطلم أنف الغى و درس أعلام النصارى و ترى الناس سكارى وما هم بسكارى و انجلت عند اصفرار الشمس غبرة المعركة وأحاطت بملك الروم يد الأسر و الهلكة و كيفية ذلك أنه عار فرس لبعض غلمان السلطان فتبع ذلك الغلام إثر فرسه فوجد فرسا مع لجام مرصع و سرج من الذهب ورجلا جالسا عند الفرس و بين يديه مغفر من الذهب و درع مسرودة من الذهب فهمّ الغلام بقتله فقال له الرجل: أنا قيصر الروم فلا تقتلنى فإن قتل الملوك شؤوم فشدّ الغلام يديه و جرّه إلى معسكر السلطان فما رآه أسير من أسراء الروم إلا ألصق جبهته بالتراب فورد المبشر حضرة السلطان و السلطان يصلى المغرب فأدخلوه على السلطان و الحجاب أخذوه من ضفيرته و جيبه يجرونه إلى الأرض ليقبلها فما قبّل الأرض بين يدى السلطان لما استهواه من زهو الملك و الأبهة فقال السلطان: دعوه فحسبه معاينة هذا اليوم، و كان لسعد الدولة كوهرائين مملوك أهداه إلى الوزير نظام الملك فردّه عليه ولم ينظر إليه ورآه حقيرا فرغبه فيه كثيرا فقال الوزير نظام الملك: وماذا يراد منه عسى أن يأتينا بملك الروم قيصر أسيرا، فكان كما قال الوزير نظام الملك و حضر يوم الوقعة الغلام بين يدى السلطان وأحضر ملك الروم أسيرا فأمر بتقييده و منّى الغلام فتمنّى بشارة غزنين فبذل ذلك له، سمعت من خواجا إمام مشرف الشيرازى التاجر على شاطى جيحون مقابل درغان و نحن منحدرون إلى خوارزم قال: سمعت من مشائخى أنه لما تقاتل عسكر السلطان الب ارسلان

و أربعمائة، فراسله السلطان فی الهدنة فأجاب أن الهدنة تكون بالری فانزعج من ذلك السلطان فقال له إمامه و فقيه أبو نصر محمد بن عبد الملك البخاری الحنفی: إنك تقاتل عن دين الله و أنا أرجو أن يكون الله تعالى قد كتب باسمك هذا الفتح فالقهم يوم الجمعة فی الساعة التی تكون الخطباء على المنابر يدعون للمجاهدين بالنصر على الكافرين والدعاء مقرون بالإجابة، فتوقف السلطان إلى يوم الجمعة عند خطبة الخطباء و قرأ قوله تعالى «و ماالنصر إلاّ من عند الله» و قال السلطان: ربّما يكون فی الخطباء من إذا قال فی آخر خطبته «اللّهم أنصر جيوش المسلمين و سراياهم» حقّق الله ببركات دعاءه مقاصد الغزاة و مبتغاهم.

و عاد الوزير نظام الملك إلى همدان صيانة للعراق و الخرسان و مازندران عن أهل العتب و الفساد و ألقى السلطان نفسه فی المهالك و قال السلطان: من أراد الإنصراف فلينصرف فما ههنا السلطان يأمر و ينهى غير الله و رمى بالقوس و النشاب و أخذ السيف و عقد ذنب فرسه بيده و جعل جميع عسكره مثل فعله فلما التقى الجمعان حفر الروم الخندق حول العسكر فقال السلطان: انهزموا و الله فإن حفر الخندق لهؤلاء مع كثرة عددهم دليل على الجبن و الفشل و ضرب قيصر الروم فسطاطا من الأطلس الأحمر و خيمة مثلها و أخبية من الدبابيج و جلس على سرير من الذهب و فوقه صليب من الذهب مرصع بجواهر لا قيمة لها و بين يديه بشر كثير من الرهابين و القسيسين يتلون الإنجيل و التقى الفريقان يوم الجمعة عند طلوع خطيب المسلمين فی المنبر و علت الأصوات بالقرآن و أصوات الكوسات من عسكر السلطان و أصوات النواقيس من عسكر الروم و هبّت أعصار أعمت عيون المسلمين وكاد ينهزم عسكر السلطان فنزل السلطان من الفرس و سجد لله تعالى و قال: اللهم توكلت عليك و تقربت بهذا الجهاد إليك وعفّرت وجهی بين يديك و ضرّجته

سمحوا و بمبايعتك مهجتهم فازوا و ربحوا بالعون الذى يطول به باعهم و تملأ بالظفر والأمن رباعهم و أجب السلطان الب ارسلان برهان أمير المؤمنين بالنصر الذى تستنير به أعلامه يستيسر مرامه و أوْلِه من التأييد الضاحكة مباسمه القائمة أسواقه و مواسمه ما يقوّى إعزاز دينك يده و يقضى له بأن يشفع بيومه من الكفّار غده واجعل جنوده بملائكتك معضودة و عزائمه على اليمن و التوفيق معقودة فإنه قد هجر فى كريم مرضاتك الدعة و تاجر فى بذل المال و النفس ما انتهج فيه مسالك أوامرك الممتثلة المتبعة فإنك تقول و قولك الحقّ « يا أيها الذين آمنوا هل أدلّكُمْ على تجارةٍ تنجيكُمْ من عذَابٍ أليمٍ تؤمنون بالله و رسوله وتجاهِدون في سَبِيلِ اللهِ بأموالكُمْ و أنفسكُمْ » ، اللّهم فكما أجاب نداءك و لبّاه و اجتنب التثاقل عن السعى فى حياطة الشريعة و أتاه و لاقى أعداءك بنفسه و واصل فى الانتصار لدينك يومه بأمسه فأنت اخصصه بالظّفر وأعنه فى مقاصده بحسن مجارى القضاء و القدر بحرزٍ يدرأ عنه من الأعداء كل كيد و يشمله من جميل صفاتك بأقوى أيد ويسّر له كل مرام يحاوله و مطلب يأمّه و يزاوله حتى تكون نهضته الميمونة عن النصر مُسفرة و مقلة أرباب الشرك لسبل الرشاد مع إصرارهم على الضلال غير مُبصرة فابتهلوا معاشر المسلمين إلى الله تعالى بالدعاء له بنية صافية و عزيمة صادقة و قلوب خاشعة وعقائد فى رياض الخلوص رائعة فإنه سبحانه وتعالى يقول « قُلْ ما يعبؤُ بِكم رَبّى لَوْلا دُعاءُكم » و واصلوا الرغبة إلى الله تعالى فى إعزاز جانبه و فلّ غرب مُجانبه وإعلاء رايته وإنالته من الظفر أقصى حدّه و غايته و تيسير المصاعب لديه وإذلال الشرك بين يديه .

و تقارب السلطان من ملك الروم فى موضع يعرف بالزهرة بين خلاط و ملازكرد فى يوم الأربعاء خامس عشر ذى القعدة سنة ثلاث و ستين

Ahbârü'd - devleti's - Selcukiyye

(S. 46 – 53)

و فی سنة ثلاث و ستین وأربعمائة مرّ السلطان الب ارسلان بالشام و خلّف ابنه مع فوج من عساکره بکورة حلب و عبر ماء الفرات بسنابك الجیاد دون السفائن و الزواریق و ورد نواحی خوی و سلماس فقرع سمعه أنّ ملك الروم قد فوّض المملکة إلی رجل من أولاد الملوك النصاری و جهّز له جیشا یربی علی ثلاثمائة ألف فارس و راجل و رمت الروم إلی السلطان أفلاذ کبدها و أخرجت الأرض أثقالها من عدیدها و عددها و جتمع علی هذا الملك من أوباش الروم والأرمن و الروس والبجناك والغزّ و الفرنج أقوام أطالت الفتن بهم سواعدها و أعلت النصرانیة باجتماعهم قواعدها و حلفوا علی أنّهم یزعجون الخلیفة و یقیمون مقامه الجاثلیق و یخرّبون المساجد و یبنون البیع، فأنفذ السلطان إلی زوجته ووزیره نظام الملك و قال: إنّی صائر بهذا القدر الذی معی إلی العدو فإن سلمت فنعمة من الله تعالی فإن استشهدت فرحمة من الله تعالی فخلیفتی ابنی ملکشاه و هو فی خمسة آلاف فارس من الشجعان الرجال و مع کل واحد فرس یجنبه* و أن الخلیفة القائم بأمر الله أمیر المؤمنین قد أمر بالدعاء علی المنابر و عمل نسخة الدعاء و دفعه إلی الخطباء و هو من إنشاء أبی سعید بن موصلایا و هو:

اللّهمّ أعل رایة الإسلام و ناصره وادحض الشرك بحب غاربه و قطع أواصره و امدد المجاهدین فی سبیلك الذین فی طاعتك بنفوسهم

* Metinde: یرکبه

وغنم أهل أخلاط ومنازجرد من أموالهم ما استغنوا به إلى الآن. فإنهم خرجوا و أقاموا مع الجيش وقاتلوا و نهبوا أكثر النهب ومن تلك السنة استغنى أهل أخلاط وحصلوا أرباب مال.

وعاد السلطان إلى أذربيجان وولّى فى أخلاط ومنازجرد واليا وخرجت عن حكم بنى مروان وإلى الآن هى بحكم السلطان يقتطعها.

İBNÜ'L-EZRAK

(*Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid, S. 189 - 190*)

قيل : ثم أن السلطان سمع أن ملك الروم عاد فنزل إلى الموصل فنزل خلفه جماعة كثيرة من أهل أخلاط ومنازجرد يعلمونه أن ملك الروم قد عاد إلى البلاد فرجع السلطان وصعد إلى أرزن وبدليس وكان معهم قاضى منازجرد فوصل أخلاط وملكها وأقام بها أياما ثم وصل ملك الروم إلى ولاية منازجرد فخرج السلطان وسار ونزل على باب منازجرد وحصلت المراسلات تمضى بينهما وكان ملك الروم فى خلق لا يحصى ومضى ابن المحلبان من عند السلطان إلى ملك الروم فسأله عن البلاد وحالها وقال: اخبرنى أيما أطيب: إصفهان أوهمذان؟ فقال: إصفهان فقال له: بلغنا أن همذان شديدة البرد فقال: هوكذلك فقال الملك: نشتى نحن فى إصفهان والكراع فى همذان وقال له ابن المحلبان: أماالكراع صحيح يشتى فى همذان وأما أنت فلا أعلم ذلك . ثم ابتعد عنه والتقوا للقتال فعبأت الروم صفوفها فى ثلاثمائة ألف فارس والسلطان فى نفر يسير فضيق الوقت للقتال وكان يوم الجمعة إلى وقت ما علم السلطان أن الخطيب على المنبر وحان وقت نزوله فقال للناس: احملوا فحملوا كلهم وكبّروا وقال السلطان : هذا وقت الدعاء على جميع المنابر لجيوش المسلمين وباقى الناس يؤمنون على دعائهم فلعلّ الله يستجيب من واحد منهم ثم حملوا وكبّروا فأعطاهم الله النصر فانهزم ملك الروم وقتل من أصحابه خلق عظيم وغنموا أموالهم بحيث تقاسموا الذهب والفضة بالأرطال

İBNÜ'L-KALÂNİSÎ

(Zeylü Tarihi Dımaşk, S. 99)

وفى هذه السنة (ثلاث وستين و أربعمائة) نزل السلطان العادل الب ارسلان بن داود أخى السلطان طغرلبك بن سلجوق رحمه الله على حلب محاصرا لها وبها محمود بن صالح فى يوم الثلاثاء سابع عشر جمادى الآخرة وضايقها إلى أن ملكها بالأمان فخرج محمود إليه فأمّنه وأنعم عليه وولّاه البلد ورحل عنه ثالث وعشرين رجب قاصدا إلى بلاد الروم طالبا ملكهم وقد توجه إلى منازجرد فلحقه وأوقع به وهزمه وكان عسكره على ما حكى تقدير ستمائة ألف من الروم وما انضاف إليهم من سائر الطوائف و عسكر الإسلام على ما ذكر تقدير أربعمائة ألف من الأتراك وجميع الطوائف وقُتل من عسكر الروم الخلق الكثير بحيث امتلأ وادٍ هناك عند التقاء الصفين وحصل الملك فى أيدى المسلمين أسيرا وامتلأت الأيدى من سوادهم وأموالهم و آلاتهم وكراعهم و لم تزل المراسلات مترددة بين السلطان الب ارسلان وبين ملك الروم المأسور إلى أن تقرر إطلاقه والمنُّ عليه بنفسه بعد أخذ العهود عليه والمواثيق بترك التعرض لشيء من أعمال الإسلام وإطلاق الأسارى وأُطلق وسيّر إلى بلده وأهل مملكته فيقال إنهم اغتالوه وسلّموه وأقاموا غيره فى مكانه لأشياء أنكروها عليه ونسبوها إليه .